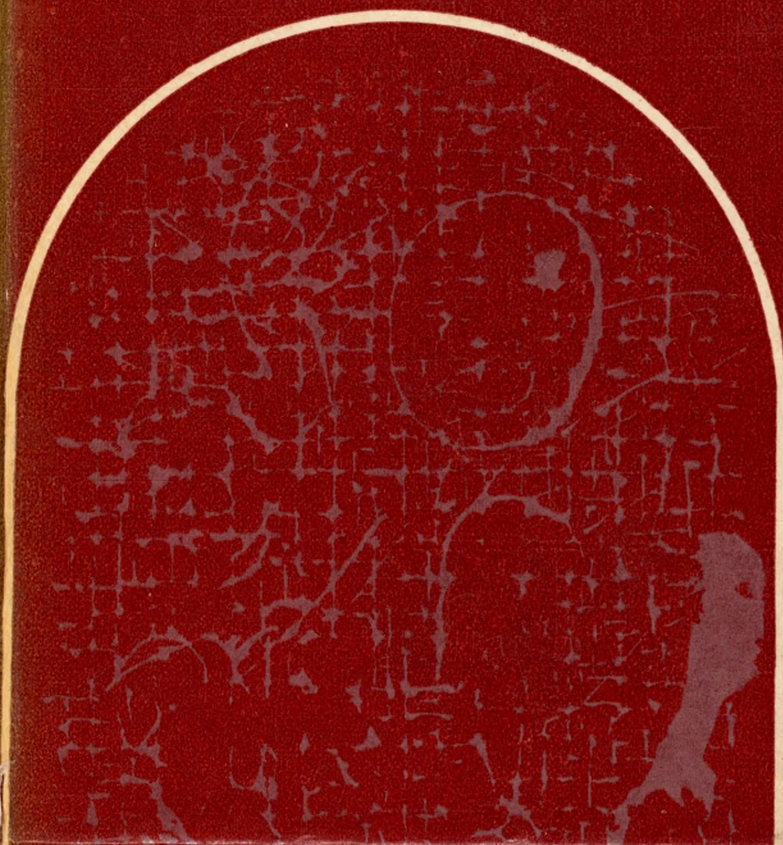
IVAS ANDRIČIUS

PRAKEIKTAS KIEMAS

IVAS ANDRIČIUS

PRAKEIKTAS KIEMAS

APYSAKOS

Iš serbų-chorvatų kalbos vertė
STASYS SABONIS

VILNIUS 1982

84.4Jug
An 38

Ivo Andrič PROKLETA AVLIJA *Beograd, Prosveta, 1976*
Sabrana djela Ive Andrica
Knjiga peta NEMIRNA GODINA *Sarajevo, Svjetlost, 1976*
Knjiga sedma JELENA, ŽENA KOJE NEMA *Beograd, Prosveta, 1976*

Andričius I.

An 38 Prakeiktas kiemas: Apysakos /Iš serbų-chorvatų k. vertė S. Sabonis. — V.: Vaga, 1982.— 320 p.

Turinys: Sakmė apie vizirio dramblį; Prakeiktas kiemas; „Titaniko" baras; Anikos laikai; Jelena, moteris, kurios nėra.

Rinkinį sudaro žymaus serbų rašytojo, Nobelio premijos laureato I. Andričiaus (1892—1975) apysakos iš įvairių jo kūrybos laikotarpių. Dauguma jų skirta Bosnijos praeičiai — sunkiems turkų viešpatavimo ir hitlerinės okupacijos laikams. Tačiau rašytojo dėmesio centre — tragiškas žmogaus likimas, psichologiniai jo išgyvenimai.

4703000000

A $\frac{70304—051}{M852(10)—82}$ 205 BBK 84.4 Jug / U(Jug)

A $\frac{70304—051}{M852(10)—82}$ 205—82 4703000000

SAKMĖ APIE VIZIRIO DRAMBLĮ

Bosnijos miestuose ir miesteliuose žmonės žino daugybę sakmių. Nors tuose pasakojimuose, dažniausiai *prasimanytuose*, pilna neįtikimiausių įvykių ir išgalvotų vardų, juose slypi *tikra* ir nepažinta šio krašto, gyvų žmonių ir seniai išmirusių kartų istorija. Tai tasai rytietiškas melas, kuris, pasak turkų priežodžio, „teisingesnis už visokią tiesą".

Tos sakmės turi savo keistą ir slėpiningą gyvenimą. Šiuo požiūriu jos primena Bosnijos upėtakius. Bosnijos upėse ir upeliuose veisiasi ypatinga upėtakių rūšis: nedideli, visiškai juodomis nugaromis, su dviem trim stambiom raudonom dėmėm. Tai labai rajos, bet ir nepaprastai gudrios ir vikrios žuvys — jos be atodairos griebia įgudusios rankos užmestą kabliuką, bet yra nepagaunamos ir nematomos tam, kas nepažįsta šio krašto upių ir šios rūšies žuvų. Toksai žmogus gali ištisą dieną pravaikščioti akmeningomis pakrantėmis su meškere rankoje ir ne tik nieko nepagauti, bet ir nieko nepastebėti, išskyrus tamsius

ruožus, retkarčiais tarytum žaibas raižančius vandenį tarp akmenų ir primenančius ką nori, tik ne žuvis.

Taip yra ir su tom sakmėm. Galite keletą mėnesių išgyventi kuriame nors Bosnijos miestelyje ir neišgirsti nė vienos tikros ir pilnos tokio pasakojimo versijos, ir gali būti taip, kad jūs, atsitiktinai kur nors apsinakvoję, per vieną vakarą išklausysite tris ar keturias istorijas, ir pačias netikėčiausias, kokios pasakojamos apie tą vietą ir žmones.

Travniko apylinkės žmonės patys išmintingiausi Bosnijoje, ir jie daugiausia žino tokių istorijų, tik retai jas pasakoja pašaliečiams — jie kaip tie turtuoliai, kurie sunkiai paleidžia skatiką iš rankų. Užtat viena jų papasakota istorija verta daugiau už dvi ar tris kitas; bent jie taip mano.

Tokia yra ir sakmė apie vizirio dramblį.

I

Sužinoję, kad viziris Mechmedas Ruždis-paša atleidžiamas, travnikiečiai labai nusiminė, ir ne be pagrindo. Tai buvo linksmas, lengvabūdis žmogus, nesirūpinęs jokiais reikalais, ir toks geraširdis, jog nei Travnikas, nei visa Bosnija nejuto jo valdžios. Įžvalgesni ir galvotesni žmonės seniai dėl to nerimavo, numatydami, jog ilgai šitaip tęstis negali. O dabar vėl susirūpino dėl dviejų dalykų: dėl gerojo vizirio, kuris išvyksta, ir naujojo, nežinomo, kuris turės jį pakeisti. Ir tuoj

pat pradėjo teirautis apie tą naująjį, atvykstantį į jų miestą.

Daugelis svetimtaučių stebėjosi, kad travnikiečiai, vos išgirdę apie naujo vizirio paskyrimą, taip klausinėja apie jį, ir šaipėsi iš jų perdėto smalsumo, išpuikimo ir įpročio kištis į svarbius valstybinius reikalus. Beje, jie nebuvo teisūs. (Šaipūnai apskritai retai būna teisūs.) Ne smalsumas ir puikybė skatino travnikiečius teirautis apie kiekvieno naujai atvykstančio vizirio fizines bei moralines ypatybes ir įpročius, bet ilgametis patyrimas ir gyva būtinybė.

Tarp daugelio vizirių pasitaikydavo visokių: ir išmintingų, ir žmoniškų, ir nevykėlių, ir viskam abejingų, ir juokingų, ir keistuolių, ir tokių bjaurių ir žiaurių, jog netgi legenda nutyli blogiausius jų darbus, lygiai kaip žmonės savo pasakojimuose iš prietaringos baimės tikrais vardais nevadina nei ligų, nei nelemtų nutikimų. Kiekvienas toks viziris būdavo našta visam kraštui, bet labiausiai nuo jų kentėdavo Travnikas,— jeigu kitur Bosnijoje viziris valdydavo svetimomis rankomis, tai čia apsigyvendavo pats su savo nežinomu charakteriu, su palyda ir tarnais.

Travnikiečiai gaudė žinias iš visų pusių, vaišino atvykėlius, kad tik sužinotų ką nors apie būsimą vizirį. Pasitaikydavo jiems įkišti pinigų žmogui, iš pažiūros gerai informuotam, o iš tikrųjų, kaip vėliau paaiškėdavo, sukčiui ir melagiui. Tačiau tų pinigų jie nelaikė išmestais į balą, nes ir tai, ką galima pameluoti apie žmogų, kartais daug apie jį pasako. Įžvalgūs ir nuovokūs travnikiečiai sugebėdavo ir tame mele įžiūrėti tiesos grūdą, apie kurį nežinodavo

nė pats melagis. Neturėdami nieko kito, melą jie laikydavo tik išeities tašku, kurį paskui, sužinoję teisybę, lengvai atmesdavo.

Seni travnikiečiai ne veltui sako, kad Bosnijoje yra trys miestai, kuriuose gyvena išmintingi žmonės. Ir tuoj pat priduria, jog vienas iš jų, ir pats išmintingiausias, yra Travnikas. Tik paprastai jie užmiršta pasakyti tuos kitus du.

Taigi ir šį kartą jie daug sužinojo apie naująjį vizirį gerokai dar prieš jam atvykstant.

Naujasis viziris vadinosi Sejidas Ali Dželaludinas-paša.

Kilęs iš Adrianopolio, jis buvo išsilavinęs žmogus, bet kai užbaigė mokslus ir turėjo būti paskirtas neturtingo Adrianopolio krašto imamu, staiga viską paliko, išvyko į Stambulą ir nuėjo dirbti į karinę administraciją. Čia jis pasižymėjo žiauriai, negailestingai bausdamas vagis ir nesąžiningus tiekėjus. Sako, vieną kartą sučiupęs kažkokį žydą, pardavinėjantį karo laivų statyklai pernelyg skystą, niekam netinkamą dervą. Viską patikrinęs ir gavęs dviejų intendantūros karininkų pritarimą, įsakęs žydą paskandinti toje pačioje dervoje. O iš tiesų buvo taip. Įtariamas nesąžiningumu žydas buvo pašauktas į komisiją, kuri jo paties akivaizdoje turėjo patikrinti dervos vertę. Žydas mitriai lakstė aplink medinį dervos baseiną, įrodinėdamas, kad jam mesti priekaištai neteisingi, o Dželaludinas-efendi tik sekė jį įdėmiu žvilgsniu. Negalėdamas išvengti šio žvilgsnio ir atitraukti nuo jo akių, pats nebesuvokdamas, ką sako, ir nebematydamas, kur žengia, nelaimingasis tie-

kėjas paslydo, įkrito į baseiną ir labai greit paskendo jame, geriausiai įrodydamas, jog derva iš tiesų pernelyg skysta.

Taip buvo iš tikrųjų, bet Dželaludinas-efendi žiūrėjo pro pirštus ir į tuos, kurie skleidė pirmąją, fantastinę ir baisią šio atsitikimo versiją, taip pat ir kitas siaubingas istorijas apie jo griežtumą. Jis gerai žinojo, kad šitaip pagarsės kaip „tvirtos rankos" žmogus ir patrauks didžiojo vizirio dėmesį. Ir neapsiriko. Blaivaus proto ir pastabūs žmonės, dirbę su juo karinėje administracijoje, greitai suprato, kad Dželaludinui-efendi iš tikrųjų nerūpi joks teisingumas ar valstybės iždo neliečiamybė, kad visa, ką daro, jis daro skatinamas netramdomų instinktų ir įgimto polinkio teisti, bausti, kankinti ir žudyti, o valstybės įstatymai ir interesai — jam tiktai priedanga ir tinkamas pretekstas. Tą tikriausiai žinojo ir didysis viziris, bet institucijoms ir valdžioms, kurios pasmerktos žlugti ir kurios neranda savyje nei jėgų, nei priemonių kovoti ir gintis, reikalingi būtent tokie žmonės.

Šitaip Dželaludinas ėmė kilti, o toliau viskas vyko savaime, kaip reikalavo silpnos bei persenusios valstybės ir išsigimstančios visuomenės interesai ir jo paties įgimti instinktai. Jo karjeros viršūnė buvo paskyrimas viziriu į Bitolį.

Čia viešpatavo kelios begų šeimos, kurios savo valdose tvarkėsi visiškai savarankiškai, pešėsi tarp savęs ir nepripažino jokios valdžios. Bitolyje Dželaludinas-paša, matyt, veikė taip, kad būtų patenkinta jo vyresnybė, ir po metų buvo paskirtas viziriu į Bos-

niją, kur pakrikę begai seniai nebesugebėjo nei valdyti, nei klausyti. Šią išpuikusią, maištingą, kenksmingą ir bejėgę kastą reikėjo sutramdyti ir nušalinti nuo valdžios. Dželaludinui-pašai ir buvo pavesta tai padaryti.

„Pas jus atkeliauja aštrus kalavijas, kurį laiko ūmi ir negailestinga ranka",— pranešė Travniko begams jų bičiulis ir žinių tiekėjas iš Stambulo. Ir toliau savo laiške rašė, kaip Dželaludinas-paša pasielgė su Bitolio begais ir kitais įžymiais žmonėmis.

Vos tik atvykęs į Bitolį, jis susikvietęs begus ir įsakęs kiekvienam nusitašyti po ąžuolinį baslį, ne trumpesnį kaip trijų aršinų, įrašyti jame savo pavardę ir atsinešti į konaką[1]. Tarsi pakerėti, begai įvykdė žeminantį įsakymą. Vienas vienintelis nepaklausė ir nusprendė verčiau su keletu savo žmonių pabėgti į mišką negu imtis tokio gėdingo darbo, bet vizirio patikėtiniai jį sukapojo į gabalus, kol jo artimieji atskubėjo į pagalbą. Po to paša liepė tuos baslius sukalti jo rūmų kieme į žemę. Dar kartą susišaukęs begus, pasakė, kad kiekvienas dabar žino „savo vietą" ir kad visi, kas bent kiek pasipriešins, bus sumaustyti ant savo baslių alfabeto tvarka.

Travnikiečiai ir tikėjo, ir netikėjo tuo, nes per pastaruosius trisdešimt metų daug tokių baisių ir keistų žinių jiems teko išgirsti ir dar baisesnių ir keistesnių dalykų regėti, todėl ir aiškiausi žodžiai jiems pasidarė neaiškūs ir neįtikimi. Tad nutarė lauk-

---

[1] *Konakas* — turkų vyriausybinis pastatas. *(Paaiškinimai išnašose — vertėjo.)*

ti ir savo akimis pamatyti ir įsitikinti. Pagaliau toji diena atėjo.

Pats vizirio atvykimas nebuvo niekuo ypatingas ir nepateisino tų kalbų. Kiti „siaubą keliantys" viziriai įvažiuodavo į miestą su triukšmu ir iškilmingai, stengdamiesi pačiu savo pasirodymu įvaryti žmonėms baimės, o jis atsirado nepastebėtas, naktį, atsirado vieną vasario mėnesio rytą Travnike, ir tiek. Visi žinojo, kad jis čia, bet niekas jo nematė.

O kai viziris priėmė „pirmuosius miesto piliečius", kai tie jį pamatė ir išgirdo, daugumas iš naujo nustebo. Viziris buvo dar jaunas vyras, tarp trisdešimt penkerių ir keturiasdešimties metų, rusvaplaukis, balto gymio, maža galvute ant ilgo ir lieso kūno. Veidas nuskustas, apskritas ir sakytum vaikiškas, su vos žymiais rusvais ūsiukais ir išpūstais, blizgančiais porcelianinės lėlės skruostais. Tame baltos odos veide su šviesiais želmenimis spindėjo dvi tamsiai rudos, galima sakyti, visiškai juodos, kiek nevienodos akys. Viziriui kalbant, tas akis dažnai pridengdavo ilgos, visiškai šviesios, rusvokos blakstienos, ir nuo to veidas įgaudavo keistą, sustingusią tarytum šypsančio žmogaus išraišką, o kai blakstienos pakildavo, būdavo aiškiai matyti, jog tai apgaulė,— šitame veide nėra nė pėdsako šypsenos. Krito į akis blyški ir smulki burna (lėlės burna), kuri mažai prasiverdavo kalbant, o viršutinė lūpa visai nepasikeldavo ir nejudėdavo, tik retkarčiais iš už jos pasirodydavo sugedę ir ištrupėję dantys.

Kai po šio pirmo vizito begai susitiko išsakyti savo nuomonių ir įspūdžių, daugumas buvo linkę

galvoti apie šį likimo jiems skirtą imamą palankiau, negu skelbė gaunamos žinios, kurios, jų manymu, pranokusios jį patį. Daugumas, bet ne visi. Tarp jų buvo keletas patyrusių ir įžvalgių žmonių, gerai žinančių, „kas dabar per laikai", jie tylėjo, žiūrėdami prieš save, ir nesakė apie vizirį aiškios ir galutinės nuomonės, bet jautė, kad į jų miestą atvyko savotiškas žmogus, žiaurus ir nuožmus budelis.

Dželaludinas-paša atsikraustė į Travniką vasario pradžioje, o kovo antroje pusėje įvyko begų skerdynės.

Sultono įsakymu Dželaludinas sušaukė visus žymiuosius Bosnijos begus, miestų viršininkus į svarbų pasitarimą Travnike. Turėjo jų atvykti lygiai keturiasdešimt. Trylika nepasirodė: vieni dėl to, kad buvo protingesni ir nujautė nelaimę, kiti — iš tradicinės savo šeimų ambicijos, kuri šiuo atveju buvo tolygi išminčiai. Iš tų dvidešimt septynių susirinkusiųjų konako kieme septyniolikai iš karto nukirto galvas, o dešimtį rytojaus dieną su metalinėmis grandinėmis ant kaklo nuvarė į Stambulą.

Nėra liudytojų, ir niekada neįmanoma bus sužinoti, kaip sugebėjo Dželaludinas-paša įvilioti į spąstus tokius patyrusius ir apdairius žmones ir išpjauti juos Travniko centre kaip avinus, be jokio triukšmo, be pasipriešinimo. Tos begų ir įžymių Bosnijos žmonių skerdynės konako kieme, iš anksto parengtos, atliktos šaltakraujiškai, paties vizirio akyse, be jokių formalių ceremonijų, kaip niekada nedarė nė vienas viziris, miesto gyventojams atrodė lyg klaikus sapnas, paties šėtono darbas. Nuo tos dienos visi

travnikiečiai apie Dželaludiną, jų pramintą Dželalija [1], susidarė vieningą nuomonę, o tai nedažnai pasitaikydavo. Ligi šiol apie kiekvieną blogą vizirį (neretai ir apie ne tokį blogą) būdavo sakoma, kad jis blogiausias iš visų, o apie dabartinį visai nieko nekalbėjo, nes nuo paties blogiausiojo ligi Dželalijos vedė ilgas ir baisus kelias, ir tame kelyje žmonės iš baimės netęko žado, atminties ir sugebėjimo lyginti ir rasti žodžių, kuriais galėtų apsakyti, koks yra Dželalija.

Balandžio mėnesį žmonės, dar neatsigavę nuo stingdančio siaubo, tyliai laukė, kas bus toliau, jei apskritai dar gali kas būti po to, kas įvyko.

Ir tada, pirmomis gegužės dienomis, viziris atsigabeno dramblį.

Turkijoje žmonės, užėmę aukštą padėtį, prasimušę į valdžią ir turtus, dažnai pernelyg susidomi egzotiškais gyvūnais. Tas domėjimasis panašus į medžioklės aistrą, tik toji aistra išsigimusi, ji nereikalauja jokių pastangų. Būdavo, kad ir ankstesnieji viziriai laikė čionykščiams žmonėms niekada nematytų žvėrių ar paukščių: beždžionę, papūgą, Angoros katiną. Vienas turėjo netgi jauną panterą, tik Travniko klimatas pasirodė nesąs pats geriausias šiai tigrų rūšiai. Iš pradžių kiek pasiautėjęs ir pabandęs rodyti savo kraugerišką prigimtį, žvėrelis liovėsi augęs. Tiesa, dykinėjantys vizirio žmonės ją dažnai girdydavo stipria rakija [2] ir duodavo pyragaičių su ha-

---

[1] Budeliu.
[2] *Rakija* — slyvų degtinė.

šišu bei opiumu. Po kiek laiko panterai iškrito dantys, kailis neteko blizgesio, ėmė slinkti plaukai. Nusišėrusi, neužaugusi, niekam nepavojinga, gulėjo ji kieme, mirkčiodama nuo akinančių saulės spindulių, ją kapojo gaidžiai, nepagarbiai su ja elgėsi įkyrūs šunėkai. Kitą žiemą pantera baigė dienas natūralia ir pasigailėtina paprastos katės mirtimi.

Suprantama, jeigu savotiški, žiaurūs ir įnoringi ankstesnieji viziriai atsigabendavo ir keistų gyvūnų, tai jau Dželalija, itin savotiškas ir žiaurus, turi laikyti visą būrį baisiausių žvėrių, kokių galima pamatyti vien paveiksluose arba išgirsti pasakose. Todėl travnikiečiai nelabai nustebo sužinoję, kad viziriui gabenamas dramblys, šiame krašte dar neregėtas gyvulys.

Tai buvo dar nesuaugęs, jaunas ir smarkus dvejų metų Afrikos dramblys. Gandas apie dramblį Travniką pasiekė anksčiau už jį patį. Viską žmonės žinojo: kaip jis keliauja, kaip palydovai jį prižiūri ir saugo, kaip gyventojai ir vietinė valdžia jį pasitinka, išlydi ir maitina. Ir tuoj pat buvo duotas jam vardas Filas — turkiškai „dramblys".

O keliavo Filas lėtai ir sunkiai, nors dar buvo jaunas, ne didesnis už gerą Bosnijos jautį. Tasai aikštingas drambliukas savo palydovams teikė be galo daug rūpesčių. Kartais Filas, būdavo, nieko nenori ėsti, atsigula ant žolės, užsimerkia ir pradeda žagsėti ir riaugėti, tarsi jam būtų bloga, o palydovai, įsigąsdinę dėl vizirio rūstybės, vos nemiršta iš baimės; tačiau po valandėlės dramblys gudriai pramerkia vieną akį, pasižiūri, kas darosi aplink jį, pasike-

lia ir, mosikuodamas savo trumpa uodega, taip pasileidžia bėgti, jog palydovai vos paveja jį ir sutramdo. Tarpais jis užsispiria ir neina. Varovai tampo jį, ragina įvairiom kalbom, meiliai šnekina, apdairiai keikia, o kitas slapta ir baksteli į minkštą pauodegį, bet viskas veltui. Turi jį kone nešte nešti arba paimti iš sodiečių jaučius, pakinkyti juos į specialų neaukštą vežimą, vadinamą techtervanu, ir vežti. Filo užgaidoms galo nebuvo matyti. („Betgi tai vizirio dramblys!") Bosniai varovai kentė sukandę dantis, kad neišsprūstų koks žodis, kad nepasakytų balsu, ką mano apie viso pasaulio dramblius ir vizirius, ir keikė tą valandą, kada jiems buvo paliepta lydėti ir vesti tokį padarą, kokio Bosnija dar niekada nemačiusi. Visi palydovai, nuo mažiausio iki didžiausio, nerimavo ir rūpinosi; visi drebėjo, galvodami, kas jų laukia, jeigu tiksliai neįvykdys užduoties; vienintelį pasitenkinimą jiems teikė gyventojų sąmyšis bei išgąstis, kurį jie kėlė visur, kur tik ėjo, ir šiokia tokia kompensacija, kurią gaudavo laisvai plėšikaudami vizirio numylėtinio Filo vardu.

Taip būdavo visuose miesteliuose bei kaimuose, kur palyda apsistodavo. Vos tik kuriame nors Bosnijos miestelyje prie vieškelio pasirodydavo būrys žmonių su drambliu, juos visų pirma pasitikdavo vaikai, linksmai juokdamiesi ir šūkaudami. Suaugusieji neregėtos keistenybės pasižiūrėti susirinkdavo miestelio aikštėje, bet, pamatę paniurusius sargybinius ir išgirdę vizirio Dželaludino vardą, tuoj pat nuščiūdavo, visų veidai suakmenėdavo, ir kiekvienas leis-

davosi trumpiausiu keliu namo, pats save tikindamas, kad niekur nebuvęs ir nieko nematęs. Karininkai, valdininkai, nuovadų viršininkai, policininkai, kuriems pareigos neleido niekur pasitraukti, su baime ir pagarba stovėdavo prieš keistą vizirio žvėrį ir, nedrįsdami palydovų daug klausinėti, beregint klusniai pristatydavo iš gyventojų viską, ko būdavo reikalaujama. Daugelis iš jų ėjo ne tik prie palydovų, bet ir prie jauno dramblio, pataikūniškai šypsodamiesi, meiliai žiūrėdami į ligi šiol nematytą padarą, ir, nežinodami ką jam pasakyti, glostėsi barzdas ir šnibždėjo, kad palydovai girdėtų.

— Mašalah, mašalah! [1] Kad tik pikta akis nenužiūrėtų!

Ir visi drebėjo iš baimės, kad drambliui ko neatsitiktų, kol jis dar jų žinioje, ir nekantriai laukė, kada vizirio žmonės kartu su ta pabaisa patrauks toliau ir įžengs į kaimyninę, kitiems priklausančią teritoriją. O kai būrys iš tikrųjų palikdavo miestą, jiems išsprūsdavo ilgai tvardytas, kimus palengvėjimo, o drauge ir pasibjaurėjimo, ir neapykantos atodūsis — taip kartais sugeba atsidusti valdininkai ir „sultono žmonės", tačiau slaptai, kad neišgirstų net juoda žemelė, o ką bekalbėti apie gyvuosius, nors tai būtų ir artimiausi žmonės.

Bet ir visi kiti gyventojai, toji pilka prastuomenė, kuri nieko nereiškia ir nieko neturi, nedrįso viešai kalbėti apie tai, ką matė. Tik gerai užsidarę duris jie šaipėsi iš dramblio ir keikėsi, kad liūdnai pagarsėjusio vizirio žvėriui leidžiama tiek pinigų, kad

---

[1] Vaje, vaje!

jam tarsi kokiai šventenybei rodoma tokia pagarba.

Tik vaikai, užmiršę visus perspėjimus ir nieko nepaisydami, kalbėjosi garsiai, ginčijosi, ėjo lažybų, kokio ilgumo dramblio straublys, kokio storumo kojos ir kokio didumo ausys. Aikštėse, kur tik pradėjo dygti žolė, vaikai žaidė dramblį ir jo palydą. Nenumaldomi, nepaperkami, bebaimiai ir viską matantys vaikai! Vienas iš jų — dramblys: vaikšto keturiomis, maskatuoja galva, o straublį ir ilgas nukarusias ausis reikia įsivaizduoti patiems. Kiti vaidina palydą, paniurusius, piktus varovus ir kareivius. Vienas vaikų dedasi vietos valdininku, jis su tikra baime ir apsimestu meilumu eina prie tariamo dramblio, glostosi barzdą ir šnibžda:

— Mašalah! Mašalah! Koks gražus gyvulėlis! Tikra dievo dovana!

Ir taip puikiai mėgdžioja valdininką, jog kiti vaikai kvatoja, paleidę gerkles, o su jais ir tas, kuris vaidina dramblį.

Filui su palyda atsidūrus netoli Sarajevo, laikytasi tokios pat tvarkos, kaip ir keliaujant pačiam viziriui: į Sarajevą neužsukti, bet apsistoti Goricoje ir būti čia ne ilgiau kaip dvi paras, o per tą laiką Sarajevas turi siųsti viską, ko reikia: valgius ir gėrimus, žvakes ir kurą. Taigi palyda su Filu apsinakvojo Goricoje. Niekas iš Sarajevo aukštuomenės neparodė jokio susidomėjimo drambliu. (Daugelio begų namuose po neseniai vizirio surengtų skerdynių buvo gedulas. Išdidūs ir turtingi sarajeviečiai, vengiantys vizirio ir visko, kas su juo susiję, pasiuntė tik tarnus sužinoti, kiek žmonių yra palydoje, kad ga-

lėtų nugabenti jiems, ko reikia. Apie Filą — nė žodžio. Tarp savęs jie taip kalbėjo: „Mes žinome, ką valgo viziris, kuriam priklauso dramblys, bet nežinome, kuo minta dramblys, kuris priklauso viziriui, jeigu žinotume jo skonį, pasiųstume, ko jam reikia."

Šitaip Filas be didesnių sunkumų perėjo nuo vieno miesto į kitą pusę Bosnijos ir pagaliau pasiekė Travniką. Kaip žmonės žiūri į vizirį ir visa tai, kas jam priklauso, geriausiai galėjai pamatyti, kai Filas įžengė į miestą. Vieni atsuko nugaras ir dėjosi nieko nežiną ir nieko nematą, kiti dvejojo, draskomi baimės ir smalsumo, treti laužė galvas, kaip parodyti dėmesį vizirio drambliui, kad būtų pastebėta ir pranešta, kur reikia. Ir pagaliau buvo daug vargšų, kuriems nerūpėjo nei viziris, nei jo dramblys ir kurie į viską pasaulyje žiūrėjo iš vieno taško: kaip apsirūpinti bent kartą gyvenime ir bent trumpam laikui būtiniausiais dalykais sau ir savo šeimai.

Tiesą sakant, ir tie stropiausieji dvejojo, ar eiti pasitikti Filo ir tuo parodyti pagarbą viziriui ir visai jo aplinkai, ar apdairiai likti namie. Žmogus niekada negali žinoti, svarstė jie, kuo koks daiktas gali pavirsti ir kokį nemalonumą ar nelaimę užtraukti. (Kas gali numatyti ar įspėti sultono žmonių ir tironų savavaliavimus ir užgaidas?) Tikriausiai dėl to ir nesusirinko daug žmonių Filo pasitikti, ir gatvės, kuriomis jis žingsniavo, buvo gana tuščios.

Ankštoje Travniko čaršijoje[1] Filas atrodė didesnis, baisesnis ir stipresnis, negu buvo iš tikrųjų, todėl visi, kas stebėjo jį, daugiau galvojo apie patį vi-

---

[1] *Čaršija* — turgavietė, prekybinis kvartalas.

zirį negu apie jo žvėrį. Daugelis iš tų, kurie tik iš tolo matė jį pro žalias medžių šakas, kuriomis jį dangstė palydovai, ilgai varžėsi tarp savęs smuklėse ir prie laužų, pasakodami nebūtus dalykus apie baisią „vizirio žvėries" išvaizdą ir keistas užgaidas. Tuo nereikia stebėtis, nes ir čia, kaip visur pasaulyje, akys greit pamato tai, ko geidžia širdis. Antra vertus, mūsų žmonės labiau mėgsta šnekas apie tikrovę negu pačią tikrovę, apie kurią šneka.

Apie tai, kaip Filas buvo apgyvendintas konake ir kaip leido pirmas dienas, niekas nieko nežinojo ir negalėjo žinoti, nes, ir atsiradus tokiam, kuris būtų ryžęsis paklausti, nebūtų atsiradę tokio, kuris būtų drįsęs atsakyti. Šio vizirio laikais niekas negalėjo nė pagalvoti, kad čaršija, kaip kadaise, viešai kalbėtų ir skleistų gandus, kas darosi konake.

Tačiau travnikiečiai, negalėdami ko nors sužinoti, sugeba prasimanyti, o ko nedrįsta viešai pasakyti, tą drąsiai ir atkakliai kartoja pašnibždomis. Filas žmonių vaizduotėje vis didėjo, buvo vadinamas žodžiais, kurie nėra nei gražūs, nei padorūs netgi tyliai ištarti, o juo labiau užrašyti. Beje, apie Filą žmonės ne tik kalbėjo, bet ir rašė.

Dolaco klebonas kunigas Matas Mikičius pranešė savo bičiuliui, Gučegoros vienuolyno gvardijonui, apie Filo atvykimą; tiesa, laikydamasis konspiracijos, rašė slapta, lotyniškai, panaudodamas citatas iš Apokalipsės apie didžiulį žvėrį. („Et vidi bestiam." [1]) Ta proga, kaip visados, ir apskritai informavo, kas dedasi koneke, Travnike ir Bosnijoje.

---

[1] Ir pamačiau žvėrį *(lot.)*.

„Buvo, kaip tu žinai,— rašė kunigas Matas,— ir mūsiškių, kurie, matydami, kaip viziris žudo turkus ir jų „įžymybes", kalbėjo, kad iš to gali būti naudos kitatikiams: mat mūsiškiai kvaišos mano, jog piktadarystės kitiems būtinai virs gerais darbais jiems patiems. Gali jiems dabar laisvai pasakyti, kad bent šįsyk tegu žino, jeigu anksčiau to negalėjo žinoti,— iš to nieko nebus. Vienintelė naujiena — kad „žvėris įsigijo žvėrį" ir kad žmonės apie jį pasakoja nebūtus daiktus. O jokių reformų ir pagerėjimo nėra ir būti negali."

Ir, apdairiai painiodamas lotyniškus žodžius su mūsiškiais, tarsi šifruodamas, kunigas Matas baigė savo laišką: „Et sic Bosna ut antea neuregiena sine lege vagatur ef vagabitur forte do sugdgnega danka." [1]

Ir iš tikrųjų, laikas ėjo, o iš konako jokio garso — nei šiaip apie ką, nei apie dramblį. Nuo tos akimirkos, kai paskui Filą, Travniko pasakojimų baisenybę, užsidarė vartai, jis paskendo didžiajame konake, dingo be pėdsakų, tarsi susiliejo su nematomu viziriu.

Vizirį travnikiečiai iš tiesų retai teišvysdavo. Jis beveik neišeidavo iš konako. Tai, kad vizirį sunku būdavo pamatyti mieste, savaime kėlė žmonėms baimę, skatino juos visaip spėlioti ir gąsdintis. O čaršijos žmonėms iš pat pradžių labai magėjo sužinoti

---

[1] Taigi Bosnija, pakrikusi kaip ir lig šiol, klaidžioja be jokių įstatymų ir klaidžios galbūt iki paskutinio teismo dienos.

bent ką apie vizirį, ir ne tik tą, kas būtų susiję su nepaprastu žvėrim, bet ir apskritai ką nors apie paties vizirio gyvenimo būdą, įpročius, aistras, užgaidas,— gal šitokiu būdu pavyktų surasti kokią „landą", pro kurią galima būtų prie jo prieiti.

Gerai apmokėtas žmogus iš konako galėjo apie tą užsidariusį, nekalbų ir beveik niekur neinantį vizirį tik tiek pasakyti, kad jis jokių didesnių, į akis krintančių aistrų ir užgaidų neturi. Gyvena santūriai, mažai rūko, dar mažiau geria, saikingai ir kukliai valgo, paprastai rengiasi, per daug nesivaiko pinigų, ne garbėtroška, nepasileidęs ir negodus.

Šia tiesa, kaip ir iš viso daugeliu tiesų, buvo sunku patikėti. Ir nekantrūs, pašaipūs travnikiečiai, išgirdę tokias žinias, klausė vienas kitą, kas gi išžudė tiek žmonių Bosnijoje, jeigu konake užsidaręs gyvena toks avinėlis? Ir vis dėlto žinios buvo teisingos. Viziris turėjo vienintelę aistrą, jeigu tai galima pavadinti aistra: kolekcionavo visokius rašiklius, gerą popierių ir rašalines.

Savo kolekcijoje viziris turėjo viso pasaulio popieriaus: kiniško, venecijietiško, prancūziško, olandiško, vokiško. Rašalinių buvo įvairių dydžių, metalinių, iš dramblio kaulo, iš specialiai išdirbtos odos. Viziris pats rašė nedaug ir nebuvo kaligrafijos meistras, bet aistringai kaupė kaligrafiško rašto pavyzdžius ir laikė juos suvyniotus apvaliose medinėse dėžutėse ar odiniuose futliaruose.

Ypač daug savo rinkinyje viziris turėjo kalemų — rašiklių, kurie Rytuose vartojami vietoj žąsies plunksnos. Galai jų nusmailinti ir praskelti tar-

si plunksna, daromi jie paprastai iš nendrių, taip pat iš bambuko.

Viziris sėdėdavo susimąstęs, lyg sustingęs, ir dėliodavo iš vienos rankos į kitą įvairiausios formos, dydžio ir spalvos kalemus. Jų buvo ir blyškiai geltonų, kone baltų, ir raudonų, ir rausvų, ir visai juodų, spindinčių tartum grūdintas plienas, bet visi natūralios spalvos; kai kurie iš jų ploni ir glotnūs tarsi metaliniai strypeliai, o kiti piršto storumo, gumbuoti. Daugelyje galėjai įžiūrėti keistų gamtos žaismo pėdsakų: kartais kalemo galas būdavo panašus į žmogaus kaukolę, kartais gumbeliai primindavo akis. Įvairiausių rašiklių, gautų Turkijos imperijoje, Persijoje ir Egipte, viziris savo kolekcijoje turėjo daugiau kaip aštuonis šimtus, ir visi jie buvo skirtingi, nepanašūs vienas į kitą. Nė vieno nebuvo iš tų pigiųjų kalemų, kurie paprastai perkami tuzinais; kiekvienas egzempliorius turėjo savitą formą ir spalvą; juos viziris laikė suvyniotus į šilkinį audeklą ir sudėtus į specialias pailgas dėžutes nuo kiniško lako.

Didžiuliame kambaryje, kur viešpatavo kapų tyla, ištisomis valandomis būdavo girdėti vien popieriaus šiugždesys ir kalemų stuksėjimas vizirio rankose; jis lygindavo juos vienus su kitais, įvairių spalvų rašalu rašydavo jais stilizuotas raides — žodžius ir inicialus, paskui šluostydavo specialia kempine ir dėdavo atgal į pirmykštę vietą didžiulėje kolekcijoje.

Šitaip jam eidavo valandos, kurios Travnike labai ilgos.

Kol viziris leido laiką su savo kalemais, visas pasinėręs į šį nekaltą darbą, Bosnijoje žmonės visur

su slapta baime ir slopinamu nerimu klausinėjo: ką veikia, kokius kėslus rengia viziris? Ir visi buvo linkę laukti kuo blogiausio — kiekvienas manė, kad nematomo vizirio uždarumas ir tylėjimas gali būti pavojingas jam pačiam ir jo artimiesiems. Kiekvienas vaizdavosi vizirį dirbantį kitokius darbus — žiaurius ir kruvinus.

Pažaidęs su kalemais ir popierium, parašinėjęs, viziris kasdien aplankydavo dramblį, apžiūrėdavo jį iš visų pusių, numesdavo jam žolės ir vaisių, tyliai šaukdavo jį juokingais vardais, kartais net paliesdavo ranka.

Tai buvo viskas, ką Travniko gyventojai galėjo sužinoti apie nematomą vizirį. Bet šito jiems buvo maža. Aistra kolekcionuoti rašiklius ir popierių jiems atrodė nelabai įtikima ir visiškai nesuprantama. Dramblio lankymas — kas kita, čia suprantamesnis dalykas. Juo labiau kad dramblį jau galėdavo pamatyti ir suglumę miestiečiai.

II

Po kiek laiko vizirio tarnai Filą iš tiesų ėmė išvedinėti iš konako; tai reikėjo daryti, nes jaunam gyvuliui, šiek tiek atsiganiusiam ir pailsėjusiam po ilgos ir sunkios kelionės, konake pasidarė ankšta. Visi žinojo, kad jauno dramblio nelaikysi tvarte kaip kokio paklusnaus galvijo, bet nemanė, kad jis bus toks neramus ir toks įnoringas.

Filą lengva buvo išvesti, jis pats veržėsi į lauką,

ieškojo žalumynų, bet sunku buvo jį išlaikyti ir prižiūrėti. Jau antrą dieną jis kaipmat perbėgo tuo metu nusekusią Lašvą, iš džiaugsmo aukštai iškėlęs straublį, taškydamas į visas puses vandenį. Atsidūręs priešais sodo tvorą, ėmė dūkioti — baksnojo į lentas, lyg mėgindamas, ar stipriai prikaltos, straubliu lankstė ir laužė medžių šakas. Tarnai bėgo iš paskos, o jis, vėl grįžęs į Lašvą, taškėsi kaip pašėlęs, apipurkšdamas vandeniu ir save, ir juos.

Po kelių dienų tarnai sugalvojo Filą vedžioti už pavadžių; savaime aišku, tie pavadžiai buvo padaryti gražiai ir skoningai. Pamautas jis buvo stipriu antkakliu, kurio oda pamušta minkštu raudonu audeklu, išpuoštu blizgučiais ir žvanguliais. Iš abiejų pusių prie antkaklio pritvirtintos ilgos grandinės, kurių vieną laiko vienas tarnas, o kitą — kitas. Priešaky ėjo aukštas, petingas, tamsiaodis, žvairas metisas; jis buvo savotiškas jauno dramblio auklėtojas ir tramdytojas, vienintelis žmogus, kuris rankos mostu, šūksniu ar žvilgsniu jį nuramindavo. Žmonės praminė jį Filfilu.

Iš pradžių šitaip Filas buvo vedžiojamas po kalvas aplink konaką, o paskui vaikštynių plotai vis didėjo, ir pagaliau dramblį imta vedžioti po patį miestą. Pirmą kartą Filą vedant per čaršiją, žmonės laikėsi taip kaip ir tą dieną, kai jis atvyko į Travniką: santūriai, baimingai, iš pažiūros abejingai. Tačiau tie pasivaikščiojimai dažnėjo, pasidarė reguliarūs. Filas apsiprato čaršijoje ir ėmė rodyti savo tikrąją natūrą.

Čaršijoje prasidėjo neįprasti reginiai. Vos tik Filas su palydovais pasirodo viršutinėje čaršijos daly-

je, kyla sambrūzdis ir sumaištis. Šunys, visa ruja benamių šunų, iš tolo užuodę nematytą žvėrį, pakyla iš savo vietų prie mėsos parduotuvių ir leidžiasi bėgti kaip patrakę. Tie, kur pasenę ir susibaigę, velkasi į šalį tyliai, o jauni, liesi ir vikrūs loja pro lentinių tvorų plyšius ar spragas mūro sienose, stengdamiesi piktu ir šaižiu amsėjimu perveikti savo įgimtą baimę. Išsigandusios katės lekia per gatvę ir, kabindamosi už langų grotelių ar vijoklių, užsikaria ant medinių terasų ir netgi stogų. Vištos, kurios paprastai renkasi turgavietėje ir prie sodiečių arklių lesa avižų nuobiras, skrenda, baugščiai kudakuodamos ir plakdamos sparnais, per aukštas tvoras. Antys, kvaksėdamos ir krypuodamos, skubiai lenda pro mūro angas ir krinta į upelį. Ypač Filo bijo kaimiečių arkliai. Tie smulkūs bosnių arkliukai, kantrūs ir ištvermingi, bėri, su ilgais tankiais karčiais, kurie gula jiems ant kaktos ir pro kuriuos jie žiūri aksominėmis, kažkokio tylaus džiaugsmo sklidinomis akimis, tiesiog pakvaišta pamatę Filą ar išgirdę jo žvangulius. Jie sutrauko apynasrius, nusimeta prekių nešulius, balnus ir bėga, pasturgalinėmis kojomis įnirtingai spardydami nematomą priešą. Persigandę kaimiečiai vejasi, šaukdami vardais pasibaidžiusius savo arklius, bandydami juos sulaikyti ir nuraminti. (Kažkuo labai graudus tas reginys: kaimietis bėga, o paskui, pražergęs kojas ir iškėlęs rankas, stovi priešais įbaugintą arklį, stengdamasis nedideliu savo protu pranokti pamišusį gyvulį ir tuos bepročius, kurie paikiodami vedžioja po turgavietę keistą žvėrį.)

Miesto vaikai, ypač čigoniukai, sulekia iš šalutinių gatvių ir, slapstydamiesi už namų kampų, su baime ir saldžiu susijaudinimu stebi keistą padarą. Ilgainiui vaikai vis labiau įsidrąsina, darosi išradingesni: šūkaudami, švilpdami ir stumdydamiesi, jie išvirsta į didžiąją gatvę prieš pat dramblį.

Moterys ir merginos, pasislėpusios už langų grotelių, žvilgčioja į Filą, į jo raudoną antkaklį ir į gražiai apsirengusius, stiprius vizirio tarnus. Susirinkusios būreliais po tris keturias, jos šnibždasi, šaiposi iš keisto žvėries, kumšnojasi ir tyliai kikena. Motinos ir anytos draudžia nėščioms dukroms ir marčioms eiti prie lango, kad paskui gimę jų vaikai nebūtų panašūs į šią pabaisą.

Blogiausia turgaus dienomis. Įsibaiminę arkliai, galvijai susilaužo kojas. Kaimietės ilgomis baltomis sukniomis ir taip pat baltomis, gražiai užrištomis skepetomis dideliais žingsniais skuodžia į šalutines gatves, žegnodamosi ir klykdamos iš nuostabos ir baimės.

Per visą tą sambrūzdį Filas žengia iškilmingai, linguodamas ir taip mėtydamasis į šonus, jog varovai, juokdamiesi ir šūkaudami, tekini bėgioja aplink jį, strakalioja, ir tas reginys toks naujas ir neįprastas, jog tarpais atrodo, kad viskas vyksta pagal negirdimos, keistos muzikos taktą, kad Filą lydi ne jo antkaklio žvangučių skambesys ir čigoniukų šauksmai bei juokas, o būgnai, cimbolai, nežinomo pavidalo ir kilmės instrumentai.

Filas žingsniuoja savo gremėzdiškomis, bet tvirtomis kojomis, lengvai ir ritmingai permesdamas kūno

svorį nuo vienos ant kitos, kaip vaikšto visi jauni gyvuliai, eikvodami tiems judesiams daugiau energijos negu reikia, o netrukus ima ir išdykauti, šėlti.

Dramblys apsiprato čaršijoje ir kasdien vis labiau įžūlauja, jo įnoriai darosi vis atkaklesni ir išmoningesni, jų niekas negali nei įspėti, nei numatyti, tokie jie velniškai klastingi ir žmogiškai pikti — taip bent atrodo sudirgintiems ir kenčiantiems turgaus žmonėms. Čia kokiam vargšui jis išverčia ankstyvųjų slyvų krepšį, čia straubliu išblaško šakes ir grėblius, kuriuos pasienyje išstatė parduoti kaimietis. Žmonės bėga nuo jo kaip nuo stichinės nelaimės, užgniaužę įniršį — jiems juk vėl nuostoliai. Tik vieną kartą cukrainės savininkas Veisilas pabandė gintis. Filas ištiesė straublį prie apvalios lentynos, ant kurios buvo išdėliotos bandelės, bet Veisilas užsimojo mediniu dangčiu, norėdamas nubaidyti žvėrį, ir dramblys atitraukė straublį, bet tada prišoko Filfilas, stiprus ir raumeningas bernas ilgomis beždžionės rankomis, ir kirto Veisilui tokį antausį, kokio Travnike niekas neatsimena. Kai cukrainės savininkas atsipeikėjo, Filas su savo pałyda jau buvo nuėję, o aplinkui stovėjo žmonės ir pylė ant jo vandenį. Ant skruosto jam liko keturios tamsios mėlynės ir žaizda nuo žiedo, kurį Filfilas nešiojo ant didžiojo piršto. Ir visiems atrodė, kad Veišilui dar gerai baigėsi, kad visa tai niekai, palyginus su tuo, kas galėjo atsitikti.

Ir apskritai Filo palyda labiau įgriso čaršijos žmonėms negu pats Filas, neprotingas, keistas padaras. Čia visada būdavo vyriausiasis dramblio globėjas ir maitintojas, ilgarankis, baisus pažiūrėti Filfilas, ku-

rio tikrojo vardo niekas nežinojo. Palydoje buvo du varovai kareiviai, ir dar neretai prie jų prisidėdavo koks nors darbo neturintis vizirio tarnas, geidžiąs tik pasimėgauti žmonių išgąsčiu, visuotiniu sąmyšiu ir juokingomis scenomis čaršijoje. Miestiečiai nuo seno gerai žino, kaip savavaliauja tarnai ir valdininkai šalyse, kur nėra tvirtų įstatymų ir kur žiaurūs valdovai. Seni travnikiečiai sakydavo: baisūs yra pikti valdovai, bet dar baisesni nuožmūs ir negailestingi jų tarnai ir pataikūnai.

Taigi dramblio niekas netramdo, priešingai — erzina jį ir kursto naujoms išdaigoms.

Dykinėtojai ir čigoniukai nuo pat ryto laukia Filo eitynių, tikėdamiesi pasimėgauti jo pokštais ir sukeltu sambrūzdžiu. Ir visada jų lūkesčiai išsipildo. Vieną dieną štai Filas sustoja, padelsia, tarsi kažką galvodamas, ir prieina prie Avdagos Zlatarevičiaus krautuvės; Zlatarevičius prekiauja smulkiomis prekėmis, bet yra žymus ir visų gerbiamas pilietis (pàtsai save jis gerbia dar labiau!); taigi prieina, įremia užpakalį į šulą, ant kurio laikosi priekinė krautuvės dalis, ir ima smagiai kasytis. Avdaga sprunka pro mažas dureles į mūrinį sandėlį, prisišliejusį prie krautuvės, palydovai stovi ir laukia, kol Filas teiksis baigti kasytis, žmonės juokiasi, o visa medinė krautuvė siūbuoja ir girgžda.

Rytojaus dieną Avdaga nebelaukia, kol Filas prieis prie jo krautuvės, o iš karto, piktas ir suirzęs, išeina į sandėlį, ir dramblys drožia tiesiai prie jo krautuvės, vėl atsiremia į tą patį šulą, tiktai šįsyk nesikaso, o išsižergia ir šniokšdamas nusišlapina prieš pat

medines Avdagos žaliuzijas. Tada nusipurto, patrauko nugaros raumenis, patenkintas pakarpo ausimis ir lėtai, iškilmingai pėdina toliau.

Už kokių dešimties žingsnių paskui dramblį sekantys čigoniukai kikena ir garsiai šūkauja, o palydovai tapšnoja Filui per užpakalį.

Būna dienų, kada Filas pereina per čaršiją ir nieko ypatingo neatsitinka, būna dienų, kada palydovai pro čia jo ir neveda, tačiau žmonės taip įprato laukti nepaprastų įvykių ir Filo išdaigų, jog patys jų prasimano, kai jų nėra.

Kasdien dramblio laukiantys dykinėtojai tarp savęs šnekasi:

— Vakar nepasirodė Filas,— sako vienas.

— Čia nepasirodė, o ar žinote, kas buvo čigonų kvartale?— atsako toksai Karišikas, alkoholikas ir plepys.

— O kas?— klausia iš karto dviese, tą akimirką užmiršę, jog šnekasi su didžiausiu visame Travnike ir jo apylinkėse melagiu.

— Čigonė, kuri spoksojo į dramblį, nelaiku pagimdė, šit kas.

— Ką tu šneki!

— Šneku, ką žinau! Aštuntą nėštumo mėnesį moteris išėjo paskalauti dubens, atsivėdėjo išpilti vandenį ir staiga nei šio, nei to žvilgtelėjo į gatvę, kuria tiesiai į ją žengė Filas. Moteriškė išmetė dubenį, riktelėjusi: „A-ak!", ir krito kaip pakirsta. Po ja, savaime aišku, klanas. Tuoj pat ji ir septynių mėnesių kūdikis buvo įnešti į trobą. Moteriškė ir dabar neatgavusi sąmonės. O kūdikis gyvas ir sveikas, tik jokio

balso nerodo. Žadą prarado iš baimės. Matai, brolau!

Tuo „matai, brolau!" Karišikas užbaigia kiekvieną savo melą, tai lyg ir antspaudas, jo plepalų ir prasimanymų atpažįstamasis ženklas.

Kiti dykūnai skleidžia gandą toliau, ir daugumas užmiršta pridurti, jog tos kalbos eina iš Karišiko. O čaršija kunkuliuoja, laukia rytojaus dienos ir Filo vizito ar bent naujos istorijos apie dramblį, jei ne tikros, tai išgalvotos.

Nesunku numanyti, kaip čia gali jaustis Travniko krautuvininkai ir pirkliai, garbingiausi ir rimčiausi čaršijos žmonės Bosnijoje, visada tokie orūs, griežti, pasipūtę, išdidūs, mėgstantys švarą ir tylą.

O vargai dėl Filo nemažėja, bet didėja, ir jų galo nematyti. Ką gali žinoti, kas šaus į galvą žvėriui, juo labiau kad jis svetimas, atgabentas į mūsų Bosniją iš tolimų, nežinomų kraštų? Kas žino, kokias kančias lėmė gyvenimas Filui? Bet čaršija nepratusi galvoti apie kitų gyvenimą ir kančias, jai rūpi tik savi interesai ir sava nauda. Kai braška ir skyla valstybė, kai apleista ir įgąsdinta Bosnija vos gyvalioja, laukdama permainų, kai sielvarto prislėgti begai galvoja apie kerštą, čaršijai rūpi tik Filas, jis laikomas didžiausiu priešu. Pagal tikėjimą ir tradicijas šie žmonės globoja visus gyvūnus, netgi kenksminguosius, šeria šunis, kates ir balandžius, mažiausio vabalėlio neužmuša. Tačiau vizirio drambliui šis įstatymas negalioja. Jie laužo galvas, kaip jį nugalabyti, nekenčia jo, kaip žmogus kad nekenčia savo priešo.

Taip slenka dienos ir savaitės, ir Filas auga, stiprėja, darosi vis gyvesnis ir neramesnis.

Kartais jis dumia kiek įkabindamas per Travniko čaršiją, kaip kadaise, kai žindo motinos pieną, dumdavo per Afrikos plokščiakalnius, per vešlią, šiurkščią žolę, kuri čaižydavo jį iš visų pusių, audrindama jauną kraują ir žadindama begalinį apetitą, dumia, tarsi ko ieškodamas, o neradęs, ko ieško, verčia ir griauna viską, ką sutinka pakeliui. Gal Filą kamuoja ilgesys, jam tikriausiai maga žaisti su tokiais pat kaip jis; Filui pradėjo kaltis krūminiai dantys, todėl jis neramus, jaučia nenumaldomą norą kramtyti ir viską čiaumoja, ką tik pačiumpa; o čaršijai atrodo, kad jo elgesys atitinka vizirio polinkius, aibes šėtoniškų jo kėslų.

Kartais Filas pralekia ramus ir linksmas, į nieką nežiūrėdamas ir nieko nekliudydamas, žaismingai daužydamas sau per galvą straubliu, tarsi bėgtų jaunų drambliukų būry. O kitą sykį sustoja vidury čaršijos ir stovi nejudėdamas, liūdnai nuleidęs straublį, primerkęs akis su retomis, šviesiomis, šiurkščiomis blakstienomis kampučiuose, tarytum ko laukdamas, ir tada jis atrodo apgailėtinai, kaip visiškai pribaigtas padaras. O prie krautuvių stovintys žmonės ir tada, piktai šaipydamiesi, alkūnėmis kumši vienas kitą.

— Žinai, į ką, man rodos, panašus dramblys?— klausia koks nors auksakalys savo kaimyną.

— ?!

— Į vizirį. Lyg iš akies trauktas!— tikina auksakalys, kuris akių nedrįso pakelti, kai viziris važiavo

pro jo krautuvę. O kaimynas, nė nežiūrėdamas į Filą, sutinka, kad gali taip būti, ir nusispjovęs pašnibždomis bjauriai nusikeikia ant vizirio ir dramblio.

Šitaip jie rodo savo neapykantą Filui. O kai čaršijos neapykanta nukrypsta į kokį dalyką, tai jau lengvai jo nepalieka, ji vis labiau telkiasi į jį, kol pagaliau pakeičia jį patį ir jo reikšmę, perauga jį ir virsta pati sau tikslu. Tada tas dalykas tampa antraeilis, lieka tik jo vardas, o neapykanta kristalizuojasi, auga pati iš savęs pagal savo dėsnius ir poreikius ir pasidaro stipri, išradinga ir beatodairiška it akla meilė; ji visur susiranda naujo peno ir naujų paskatų, pati susikuria dingstį dar didesnei neapykantai. Ir tasai, kurio čaršija ima didžiai ir nuožmiai neapkęsti, anksčiau ar vėliau turi griūti po šia nematoma, bet sunkiai slegiančia našta, tam nėra išsigelbėjimo, nebent jis pats iki pamatų sugriautų čaršiją ir išnaikintų jos žmones.

Toji neapykanta akla ir kurčia, bet nėra nebyli. Žmonės čaršijoje daug nekalba, nes Dželalija yra Dželalija, bet vakare, kai susitinka savo kvartaluose, atsiriša liežuviai, įsiliepsnoja vaizduotė. O ir laikas tam tinkamas. Ruduo. Naktys dar gražios. Patamsėjusį dangų puošia žemai kabančios žvaigždės, jos nuolat krinta, jų žiburėliai raižo dangaus skliautą, ir žmonėms, žiūrintiems į dangų, jis atrodo kaip virpanti drobė.

Stačiuose šlaituose dega laužai. Iš užsilikusių slyvų verdama uogienė. Aplink tuos laužus vaikštinėja ar sėdi žmonės, vieni ką nors dirba, kiti šnekasi. Pokštauja, kalba, vaišinasi vaisiais, riešutais, kava, taba-

ku ir — beveik prie kiekvieno laužo — rakija. Ir nerasi laužo ar būrelio žmonių, kur nebūtų kalbama apie vizirį ir jo dramblį, nors vardais jų niekas nevadina.

— Nebėr jėgų kentėti!

Paprastai šiais tradiciniais žodžiais prasideda daugumas tų pokalbių. Slenkant metams ir šimtmečiams, šie žodžiai ne kartą būdavo tariami Travniko žmonių. Nebuvo kartos, kuri nebūtų pritrūkusi jėgų kentėti, ir ne vieną sykį gyvenime. Sunku tiksliai nustatyti, nuo kokių vargų žmonės pritrūksta jėgų kentėti ir kada šitie žodžiai sakomi pagrįstai. Kaip gilus atodūsis arba tyliai, pro sukąstus dantis ištarta dejonė, jie visada atrodo nuoširdūs ir teisingi tiems, kurie juos sako.

Prie laužų susirinkę skirtingi žmonės, todėl skirtingai jie išsako ir tuos pačius rūpesčius. Apskritai juos galima padalyti į tris grupes. Pirmoji — jaunuoliai, jie sėdi ir daugiausia kalbasi apie merginas ir meilės nuotykius, žaidimus, smuklių nutikimus. Antroji — čaršijos žmonės, smulkūs prekybininkai ir amatininkai. Trečioji — stambūs savininkai, turtuoliai, „verslo žmonės", kilmingieji.

Štai prie vieno pirmosios grupės laužo sėdi tik du jauni vyrai — šeimininkas Šečeragičius ir jo svečias Gluchbegovičius. Šeimininkas — dar nė dvidešimties metų neturintis jaunuolis, kuprotas ir ligotas, vienturtis tėvų sūnus, o svečias — jo amžininkas, aukštas, tvirtas ir lieknas bernas, mėlynų žvitrių akių, virš kurių susibėgę tiesūs ir ploni antakiai tarytum sulenktas metalinis virbas nusmailintais galais. Nors

iš pažiūros visai nepanašūs, jie yra neatskiriami draugai ir mėgsta, pasitraukę toliau nuo žmonių, vieni laisvai pasišnekėti apie visa, kas žavi ar slegia jų amžiaus jaunuolius.

Šiandien penktadienis. Jų draugai išėję į miestą ir pro tvorų spragas ir pravertus vartus dabar šnibždasi su merginomis.

Prie verdančio katilo sukinėjasi dvi paauglės merginos ir pusbernis, kuris maišo slyvienę, o du jaunuoliai rūkydami tyliai šnekučiuojasi.

Žiūrėdamas į ugnį, visas, rodos, pasinėręs savo mintyse, kuprius sako draugui:

— Žmonės nieko daugiau ir nešneka, vien apie vizirį ir jo dramblį.

— Visiems jis įgriso iki gyvo kaulo.

— Pabodo girdėti vis tą patį: viziris ir dramblys, dramblys ir viziris. Gerai pagalvojus, darosi gaila to gyvulėlio. Kuo jis prasikalto? Sugavo jį kažkur už jūrų, surišo ir pardavė, o viziris atsigabeno čionai į svetimą kraštą, ir jis kamuojasi vienui vienas. Kitą sykį vėl galvoju: ir viziris juk atvyko ne savo valia, ir jį atsiuntė kiti žmonės, neklausdami, ar jis nori, ar ne. Ir tasai, kuris jį pasiuntė, juk turėjo ką nors pasiųsti, kad padarytų tvarką Bosnijoje. Man atrodo, jog žmonės vienas kitą stumdo, gyvena ne ten, kur norėtų, o ten, kur nenori ir kur kiti jų nenori, viskas priklauso nuo svetimos valios ir prievartos.

Gluchbegovičius jį pertaria:

— Toli nuklydai, mano mielas! Juokų verta tavo šneka. Kol tu ištirsi, kas ką pasiuntė, tie kiti tau ant sprando užlips. Todėl nekvaršink sau galvos, kas ką

pasiuntė, ir nesiduok pažabojamas, mušk tą, kas arčiau tavęs ir ką gali mušti.

— Ech,— atsidūsta kuprius,— jeigu visi pradės mušti tuos, kas jiems trukdo ir kas pasimaišo po ranka, tada nebus galo — išvien muštynės ligi pasaulio krašto.

— Ir tegu! Kas man tas pasaulio kraštas?

Šečeragičius nieko neatsako, tik dar giliau pasineria savo mintyse ir dar įdėmiau žiūri į ugnį.

Iš tų kalbų, kurias galėjai girdėti prie šito laužo, jokių pasekmių nei miestui, nei Filui nebuvo ir negalėjo būti, nes kalbos dar nėra darbas.

Prie kito laužo, kaimynystėje, kitokie žmonės sėdi ir kitokias kalbas šneka. Čia tikra vakaronė. Apie dešimtį „smulkiųjų" prekijų gurkšnoja rakiją, vieni ramiai, mėgaudamiesi, o kiti santūriai, kratydamiesi. Kalbos gyvėja, virsta pokštais, piktomis pašaipomis, iškilmingais monologais, ilgais pagyrūniškais plepalais, vingriu melu, tarpais lyg žaibas blyksteli ir tikra tiesa. Rakija žadina žmonėms dar nepatirtus jausmus ir visokias mintis, padeda surasti naujų žodžių ir drąsių sprendimų, kurie čia, prie linksmos ugnies tamsoje, gaubiančioje nuščiuvusį ir miegantį pasaulį, atrodo natūralūs ir lengvai įgyvendinami.

— Ak, mano bičiuliai, aš degu iš gėdos dėl tos vizirio kiaulės, gėda ir man, ir visam mūsų miestui. Dievaži, nemielas pasidarė man gyvenimas!— tyliai ir su kartėliu sako Avdaga Zlatarevičius.

Ir staiga prasideda prislopintas, bet gyvas pokalbis, kuriame dalyvauja visi, ir kiekvienas savaip išsako savo nuoskaudą, dėstis koks kieno temperamen-

tas, padėtis visuomenėje ir girtumo laipsnis. Greitai susidaro dvi pašnekovų grupės. Vieni kovingi ir agresyvūs — kalba drąsiai ir siūlo beatodairiškus sprendimus, kiti romesni, atsargesni, linkę viską daryti aplinkiniais keliais, kad be triukšmo ir garsių kalbų nepastebimai, tačiau neabejotinai pasiektų tikslą.

Vienas aga, nedidelis, rudaplaukis, prakaulus, piktas ir griežtas žmogelis trumpai pakirptais, pasišiaušusiais ūsais, pritaria viskam ir stačiai krūpčioja iš gėdos, kuri ištiko travnikiečius. Jis keikia Travniką ir tuos, kas jį pastatė. Girdi, reikėtų jį padegti, tegu supleška iki pamatų, kad net pelė jokia neliktų gyva. Koneveikia visą Bosniją, viską deda į šuns dienas. Turbūt nėra kito tokio krašto, sako jis, paraudęs iš pykčio, kurį taip mindžiotų kas tik nori. Trūko tik dramblio — štai atitempė ir tą baidyklę. Ech, kartais užeina noras paimti šautuvą ir, kai atgoglins prie mano krautuvės, supilti į kaktą dvidešimt drachmų švino, tegu tada mane ketvirčiuoja aikštėje.

Tiktai vienas balsas — žmogaus, jau atėjusio čia neblaivaus,— lyg ir pritaria tokiai kalbai. Visi kiti tyli. Jie gerai žino, ko vertas anas žmogus ir jo grasinimai. Ne kartą jis šaudė tais dvidešimt drachmų švino, bet visi, į kuriuos taikė, ir šiandien vaikšto gyvi ir sveiki, duoną valgo ir saulutėje šildosi. Jie žino ir tai, kad travnikiečiai neskuba imti šautuvo į rankas, o jeigu iš tikrųjų nusitaiko ir patiesia ką nors, tai tyliai, be jokio triukšmo.

Kalbos nesibaigia. Piktasis aga tebegrasina. Ir kiti grasina, tiktai tyliau ir ne taip ryžtingai, dažniausiai tarp savęs šnibždėdamiesi. Pasigirsta ir aiškesnių pa-

siūlymų. Daugumas mano, kad „reikia kažką daryti", nors niekas nežino ką. Kitiems labiau tiktų nuosaikesni, tačiau patikimesni veikimo būdai, ir jie siūlo kol kas laukti ir kentėti.

— Kiek mes galime laukti?— neištveria vienas iš kovingesniųjų.— Kol Filas užaugs, pradės laužtis į mūsų trobas ir vaikus mindžioti? Ar žinote, kad dramblys išgyvena iki šimto metų? A?

— Gal dramblys ir išgyvena,— sako vienas vyresnio amžiaus, pablyškęs prekijas,— bet jo šiemininkas, viziris, tiek nesulauks.

Nuosaikieji reikšmingai linkteli galvas, o kovingieji, prisiminę, kas yra dramblio šeimininkas, valandėlę nuščiūva, ir kalba vėl virsta šnibždesiu.

Taigi ir prie šito laužo, kur žmonės garsiai gyrėsi ir tyliai grasino, nebuvo padaryta nei konkrečių išvadų, nei praktiškų sprendimų. Drąsiems pasiūlymams, kaip išvaduoti miestą iš Filo priespaudos, entuziastingai pritarė tik patys siūlytojai, kartais ir klausytojai, tačiau rytoj, dienos šviesoje, niekas nė nemanys jų vykdyti. Kitą vakarą, taip pat prie laužo, vėl įkaista vaizduotės, iš naujo užsimezga kalbos. O jeigu kartais kas iš sėdinčiųjų prie laužo ir užsimena apie vakarykštį pasiūlymą, tai tik juokais, ir viskas paprastai baigiasi kokia nors nauja istorija. Taip gimė ir ši istorija apie Alją ir Filą.

Šiltas ir giedras rugsėjo vakaras. Tie, kurie maišo slyvienę, niūniuoja sau, o kurie sėdi prie laužo dyki, gurkšnoja kavą, rakiją, rūko. Malonus žmogui kiek-

vienas žodis, kurį jis pats pasako, miela jam, ką pamato savo akimis ir pačiupinėja pirštais. Gyvenimas nėra nei lengvas, nei laisvas, nei apsaugotas nuo pavojų, bet gali apie jį svajoti kiek širdis geidžia, gali kalbėti — išmintingai, įžvalgiai, su humoru.

Prie vieno laužo ypač didelis triukšmas. Aplink Alją Kazazą susibūrę apie dešimt krautuvininkų — patys „smulkiausieji", tačiau karingiausieji.

Aljas čaršijoje turi nedidelę, bet gerą ir plačiai žinomą šilko dirbinių krautuvę, kur pinami kaspinai, apvadai, parduodamos piniginės, juostos. Kazazai kildinasi iš didelės ir turtingos, jau išmirusios Šachbegovičių giminės. Tik viena jų giminės šaka, susiklosčius aplinkybėms, liko be žemės, ėmė verstis amatu ir štai jau daugiau kaip penkiasdešimt metų laikosi šilko dirbinių ceche. Iš šilko cecho Aljas ir pravardę gavo [1]. Visi jie garsėjo kaip geri žmonės ir nagingi meistrai. Toks yra ir Aljas, tik jis truputį keistas, savotiško būdo žmogus. Tai aukštas ir stambus vyras. Raudonas jo veidas apžėlęs juoda, reta ir nelygia barzda, tamsios akys nuolat juokiasi. Aljas laikomas dideliu pokštininku, naiviu, geraširdžiu, išmintingu ir mitriu žmogumi, kuris moka ir drįsta pasakyti, ko kiti nepasakys, padaryti, ko kiti niekada nepadarys, ir sunku suprasti, kada jis šaiposi iš viso pasaulio ir kada leidžia kitiems šaipytis iš savęs, kada juokaudamas sako tiesą ir kada juokiasi iš to, ką kiti laiko teisybe.

---

[1] *Kazazas* — šilkininkas, šilko dirbinių meistras.

Būdamas jaunas, jis tarnavo Suleimano-pašos kariuomenėje Juodkalnijoje, kur pagarsėjo ir drąsa, ir savo pokštais.

Nespėja-Aljas nė atsisėsti, o kiti jau klausia:

— Aljau, mes čia ginčijamės: kas pasaulyje blogiausia ir baisiausia, o kas geriausia ir maloniausia.

— Blogiausia vėjuotą naktį atsidurti Juodkalnijos kalnuose, kur vienas juodkalniečių būrys priekyje, o kitas — iš užpakalio.

Aljas tai pasako greitai, negalvodamas, kaip atmintinai žinomą dalyką, be po to staiga krūpteli, nutyla ir susimąsto. Visi reikalauja, kad atsakytų ir į kitą klausimą, bet jis ilgai, įdėmiai ir šaipūniškai žiūri savo juodomis blizgančiomis akimis, paskui tyliai sako:

— Kas maloniausia?.. Kas yra maloniausia?.. Taigi: kas yra maloniausia? Tiktai kvailys gali to klausti, o protingas žmogus žino, kas yra maloniausia. Tai visiems aišku, to niekas neklausia... Ir nėra ko šnekėt!..

Po tokių nekaltų juokų kalba staiga ima suktis apie Filą. Pasipila įprasti skundai, grasinimai, pasigyrimai. Kažkas pasiūlo išrinkti penkis čaršijos atstovus, kurie turėtų nueiti pas vizirį ir atvirai pasiskųsti drambliu ir jo palyda.

Smulkutis ir liguistas Tosunas-aga, siuvėjas, išlenkęs puodelį rakijos, atsiliepia ryžtingai (rakija mėgsta ryžtingas kalbas):

— Aš eisiu pirmas!

Tai ne vyras, o vyro šešėlis, žmogus nedoras, negalįs pasigirti geru vardu ir kaip tik dėl to di-

delis garbėtroška, ir tasai tuščias garbės troškimas stelbia jam viską, netgi baimę. Kai išsakė tą savo ryžtą, laužo šviesoje jis atrodė dar blyškesnis ir silpnesnis, dar labiau sunykęs, vos gyvas; jeigu šiuo metu jam kas nors nuimtų galvą, negalėtum pasakyti, kad jis daug prarado.

— Ką tu sakai! Jeigu eisi pirmas, aš eisiu bent jau trečias, — juokdamasis sako Aljas.

Ir kiti išgeria savo puodelius ligi dugno ir šaukia vienas per kitą:

— Ir aš eisiu!

— Ir aš!

Ilgai jie šitaip narsavo ir rungėsi, kas stipresnį žodį pasakys. Vėlai išsiskirstė šią naktį, parengę planą ir iškilmingai prisiekę, kad rytoj prie Tosuno-agos krautuvės susitiks išrinktasis penketukas, nueis į konaką, pareikalaus, kad juos įleistų pas vizirį, išklos ten visą teisybę, ką mano čaršija ir visas miestas apie dramblį ir jo negailestingus, savavaliaujančius palydovus, ir paprašys, kad nuimtų jiems nuo sprando šitą naštą.

Tą naktį ne vienas iš jų pabusdavo ir išsigandęs klausdavo savęs, ar iš tiesų, gerdamas su draugais, davė žodį stoti Dželalijos akivaizdon, ar tik susapnavo baisų sapną.

III

Rytą, kai prašvito ir išmušė sutarta valanda, į susitikimo vietą iš penkių atėjo

trys. Kitų dviejų niekur negalėjo surasti. Vienam iš tų trijų beeinant taip suskaūdo pilvą, jog jis turėjo pasukti į tankų pakelės sodą ir ten visiškai prapuolė. Liko tik Aljas ir Tosunas-aga.

Ėjo vos vilkdami kojas ir abu galvojo tą patį: reikia mesti šį pavojingą ir beprasmį žygį. Kadangi nė vienas nenorėjo pirmas pasakyti, ką mano, tai žingsniavo toliau. Šitaip, bailiai šnairuodami vienas į kitą, priėjo Lašvos tiltą priešais konaką. Tosunas-aga truputį atsiliko, o Aljas jau ketino pasiūlyti jam nuo tilto pasukti atgal ir nekišti taip kvailai galvos. Jo mintis nutraukė šaižūs balsai. Sargybos būdelėje anapus tilto kartu šaukė du žmonės. Aljas iš pradžių pagalvojo, kad sargybiniai jį varo šalin, ir apsidžiaugęs norėjo keliauti atgal, bet jie vis šaukė jam, modami rankomis.

— Eikš čionai!

— Čionai, čionai!

Sargyba buvo sustiprinta, matyt, kažko laukė. Du sargybiniai be kepurių išėjo jo pasitikti. Aljui iš baimės pakirto kojas, bet, neturėdamas kur dingti, jis pakluso ir žvaliai žengė į priekį.

Sargybiniai griežtai paklausė, kur jis susiruošė ir ko jam čia reikia. Aljas paprastai ir ramiai paaiškino, jog ėjo aukštyn į Malilovičių kaimą slyvų, bet pakeliui susitiko kaimyną, užsišnekėjo ir nepastebėjo, kaip atsidūrė priešais konaką. Ir lyg koks kvailelis nusišypsojo plačia, geraširdiška, naivia šypsena — pats pasijuokė iš savo išsiblaškymo. Valandėlę sargybiniai į jį žiūrėjo įtariai, o paskui vyresnysis tarė švelnesniu balsu:

— Gali sau eiti!

Įveikęs pirmąją baimę, Aljas visai atsitokėjo, jis pajuto didelį palengvėjimą ir keistą norą pasikalbėti su tais gerais vaikinais, pasišaipyti iš praėjusio pavojaus.

— Einu, einu, vaikeliai, o jūs saugokite, gerai saugokite! Ir klausykite! Duok dieve jūsų ponui sveikatos!

Dželalijos kareiviai, užkietėję ir patyrę žudikai, žiūrėjo ir šypsojosi kvaišais veidais.

Kopdamas šlaitu palei mūro sieną, kuria buvo aptverti vizirio sodai, Aljas dar kartą atsigręžė ir nusišypsojo kareiviams, kurie į jį nebežiūrėjo. Drauge jis žvilgtelėjo į kitą Lašvos krantą, kur dingo be pėdsakų Tosunas-aga, palikęs draugą ir sulaužęs visas praėjusią naktį duotas priesaikas.

Gerokai pakilęs lietaus išplautu taku tarp aptvertų sodų, Aljas susirado terasą po aukšta kriauše, kurios lapai buvo apvytę, o vaisiai nuskinti. Čia atsisėdo, išsitraukė tabako ir užsirūkė.

Toli žemai buvo nematomas konakas ir visas dešinysis Lašvos krantas, o Travnikas atrodė lyg krūva juodų ir pilkų stogų. Iš jų kilo vingiuodami melsvi ir balsvi dūmai ir susimaišę sklaidėsi ir nyko padangėje.

Tiktai čia, užsitraukus pirmąjį dūmą, truputį atsikvošėjus ir apsiraminus, jam staiga paaiškėjo, kaip bjauriai šį rytą jis buvo apgautas ir išduotas, kaip su juo pasielgė čaršijos žmonės, pastūmėdami jį vieną į šitą baisią vietą, į kovą su tuo, kuris, šiaip ar taip, jam mažiausiai kliūva, ginti to, ko jie patys nedrįsta ginti.

Žvelgdamas nuo kalvos įžambiai, iš neįprasto taško, jis dabar tarsi naujomis akimis matė savo gimtąjį miestą. Praėjo tiek metų, o šituo dienos laiku jam nė karto nebuvo tekę palikti krautuvę ir vaikščioti šiose vietose, užlipti į tokį aukštį. Vietovė atrodė svetima ir nepažįstama, o į galvą be paliovos lindo naujos, neįprastos ir sunkios mintys, jos stūmė į šalį visas kitas mintis, ir laikas bėgo greitai, nepastebimai. Apniktas tokių minčių, jis prasėdėjo ant kalvos ir pietų metą, ir visą popietę. Kas galėjo pasakyti, ką tą giedrą rugsėjo dieną mąstė amatininkas, kurio galvoje pokštai ir rimti dalykai kaitaliodavosi kaip potvyniai ir atoslūgiai, be pėdsako nutrindami vieni kitus? Jis mąstė be perstojo ir daug, kaip niekada ligi tol nebuvo mąstęs, apie visus ir viską: apie tai, kas atsitiko šį rytą, apie Filą, čaršiją, apie Bosniją ir visą Turkijos imperiją, apie valdžią ir žmones, apskritai apie gyvenimą. Aljo galva nebuvo įpratusi logiškai ir nuosekliai mąstyti, tačiau šiandien į jo sąmonę prasismelkė blyškus ir trumpas šviesos spindulėlis — supratimas, kokiame mieste, krašte ir valstybėje gyvena jis, Aljas, ir tūkstančiai tokių kaip jis, gal kiek protingesnių, gal kvailesnių, turtingesnių ar vargingesnių; koks menkas ir nevykęs jų gyvenimas, kurį jie taip beprotiškai myli ir už kurį taip brangiai moka, — juk, gerai pasvėrus, jis to nevertas, oi nevertas. Ir visos šios mintys jo galvoje pynėsi į vieną: neturi žmonės nei drąsos, nei širdies.

Bailus ir niekingas padaras yra žmogus, — vis prie tos pačios išvados prieidavo Aljas. Bailus, todėl ir silpnas. Šitame mieste kiekvienas yra didesnis ar

mažesnis bailys, tiktai yra šimtai įvairių būdų, kuriais žmonės savo bailumą dangsto, teisindamiesi sau ir kitiems. O žmogus neturėtų būti toks, ne! Jis privalėtų būti išdidus ir drąsus, jis neturėtų leisti net pašnairuoti į save. Jeigu žmogus bent vieną kartą nukenčia nors mažiausią nuoskaudą ir neužsiplieskia (neužsiplieskia todėl, kad neturi ugnies širdyje!), jį galės trypti kas tik norės, ne tik sultonas ar viziris, bet ir jo tarnai, ir drambliai, ir visokie gyviai! Nieko iš tos Bosnijos nebus, kol ją valdo Dželaludinas,— šiandien Dželaludinas, o rytoj dievai žino kas, dar piktesnis ir niekingesnis už jį. Todėl reikia tą bjaurastį išrauti su šaknimis, atsitiesti ir niekam nepasiduoti. Niekam! Bet kaip? Šitame mieste, kur negali susirinkti penki žmonės, kad nuėję pasakytų viziriui tikrą tiesą į akis! Nieko, nieko čia nepadarysi! Taip jau yra pas mus nuo seno; kas išdidus ir drąsus, tas greitai netenka duonos ir laisvės, turto ir gyvybės, o tasai, kuris lenkia sprandą ir pasiduoda baimei, taip pat subliūkšta, baimė jį taip graužia, kad jo gyvenimas irgi nieko nevertas. O kam teko gyventi Dželaludino laikais, tas turi pasirinkti vieną iš tų dviejų galimybių. Žinoma, tas, kas gali pasirinkti. O kas gali? Štai ir jis pats, kuris dabar galvoja apie visa tai, ką jis pats gali apie save pasakyti? Jis visada rodydavo drąsą ir girdavosi, kad jo drąsos užteks trims, dešimčiai žmonių, pusei Travniko, ir netgi tai drąsesniajai pusei. Girdavo jį ir kiti. Ir ką gi? Šiąnakt buvo narsus prie laužo, ir dabar narsus, kaip jam atrodo, bet kur dingo jo narsa, kai kalbėjosi su sargybiniais? Juk tada jis nieko nejautė, tik kvailą baimę,

ir iš tos baimės vos įstengė įsiropšti į šlaitą! Argi dėl tų keturių bailių efendžių tiesa nebūtų buvusi tiesa? Ne, nebeturi karšto kraujo ir energijos nei Travnikas, nei jo čaršija, o tai, kas liko, eikvojama juokams, pašaipoms, klastoms — kaip pergudrauti kaimyną, apgauti kaimietį, kaip iš vieno skatiko pasidaryti du. Todėl jie taip ir gyvena (jiems atrodo, kad gyvena!), todėl jų gyvenimas toks netikęs, ničniekam netikęs.

Šitokios ir daug kitokių minčių ilgai sukosi Aljo galvoje, bet visos jos vedė į aklavietę.

Nuo savo apmąstymų Aljas atsitokėjo tik išgirdęs varpelių skambesį — piemenys ginė bandą iš kalnų į miestą. Temstant ir jis iš lėto patraukė namo. Leidžiantis nuo šlaito, palengva blėso tos naujos ir neramios mintys, kurios buvo apnikusios aukštumoje, ir jis vėl virto senuoju Alju, čaršijos žmogumi, mėgstančiu pajuokauti, pasišaipyti iš kitų, ir kas žingsnis vis labiau troško atsimokėti visiems travnikiečiams už patirtą gėdą, už tuščią jų gyrimąsi, už bailumą, atsimokėti taip, kaip jie nusipelnė. Jo veidas vėl nušvito ankstesniąja šelmiška šypsena. Stengdamasis šalutinėmis gatvelėmis nepastebėtas parsigauti namo, jis gyvai kūrė planą, kaip atkeršyti ir išsityčioti iš visų.

Namie žmona ir vaikai pasitiko jį su džiaugsmo ašaromis, kurios paprastai paplūsta po didelių rūpesčių. Gerai pavakarieniavo, dar geriau išsimiegojo, o kai rytojaus dieną išėjo iš namų, galvoje nė pėdsako nebuvo sunkių vakarykščių minčių, užtat buvo

sukurta ir detaliai apgalvota istorija apie jo apsilankymą konake ir pasimatymą su viziriu.

Vakar žmonės čaršijoje, atidarę savo krautuves, iškart pamatė, kad Aljo Kazazo krautuvė uždaryta. Netrukus visi žinojo, kad Tosunas-aga grįžo nei gyvas, nei miręs, o Aljas pasiliko, sargybinių apsuptas, konake. Susirūpinę vieni pro medines žaliuzijas žvilgčiojo į Aljo krautuvę, kiti siuntė mokinius pažiūrėti, bet šie grįždavo vis su ta pačia žinia, kad krautuvė tebesanti uždaryta.

Su tuo pat rūpesčiu čaršijos prekijai ir uždarė vakare savo krautuves. O kai rytojaus dieną Aljas sveikas ir šypsodamasis perėjo per miestą, kai įprastu laiku atrakino savo krautuvę ir ėmė ramiai vynioti geltono šilko ritinį, ilgumo per visą parduotuvę, jo kaimynams atlėgo širdis. Ką tik jie baisiai rūpinosi dėl Aljo (vadinasi, ir savo) likimo, o dabar, truputį nepatenkinti dėl savo vakarykštės baimės, abejingai mojo ranka ir tvirtino, jog žinoję, kad viskas baigsis gerai, nes kvailos galvos, girdi, stipriai laikosi ant pečių. Kai kurie smalsesni ir neturintys darbo praeidavo pro Aljo krautuvėlę. Gudriai šypsodamasis, jis linksmai šnekėjo su visais, tačiau nė vienas iš jų nieko nesužinojo. Ir taip ištisą dieną. Čaršija netveria nekantrumu, o Alja atkakliai tyli. Tik į pavakarę jis negarsiai ir patikliai papasakojo vienam kaimynui savo sugalvotą istoriją apie vakarykštę dieną.

— Tau aš galiu viską pasakyti,— šnibždėjo Aljas,— nes žinau, kad niekam neprasitarsi. Pasakysiu atvirai: nebuvo malonu, kai atsidūriau tarp sargy-

binių ir pamačiau, kaip skuodžia atgal Tosunas-aga, bet žiūriu — man nėra kur dingti. Sakausi einąs savo reikalais per Vilenicos kalną į Halilovičius. Bet jie ne iš kelmo spirti. Žinom, sako, viską: į konaką susiruošėt, prašom, konako vartai atviri. Ir nuvedė mane į konaką, perėjom vieną kiemą, paskui kitą, pagaliau atsidūriau didžiulėje niūrioje patalpoje. Dairausi aplinkui ir galvoju: nežinia ką duočiau, kad tik būčiau kur nors kitur. Paliko mane vieną. Laukiu, laukiu, visokiausios mintys lenda į galvą, ir vis klausiu savęs, ar bepamatysiu savo namus. Matau priešais vienas, kitas, trečias duris, bet visos uždarytos; tik pro vienų rakto skylutę tarsi saulė šviestų. Prieinu pirštų galais, pasilenkiu pažiūrėti, bet, nespėjus nė akies pridėti, durys atsiveria, ir aš griūte įgriūvu į šviesų ir erdvų kambarį. Atsitiesiu ir matau: prašmatnus kilimas ir visokia prabanga. Visas kambarys kvepia ambra. Stovi du sunkiai ginkluoti vyrai gelumbės durtiniais, o tarp jų, truputį toliau, pats Dželaludinas-paša. Iš karto jį pažinau. Kažko klausia manęs, bet aš taip sutrikęs, jog nieko nesuprantu. Vėl klausia, kas esu ir ko noriu, o balsas kaip šilkinis. Ėmiau kažką lementi lyg nesavomis lūpomis: susitarėme, sakau, ir atėjome dėl Filo prašyti.

— Kas dar atėjo su tavim? — klausia viziris vis tuo pačiu balsu, rodos, sklindančiu iš toli, ir žiūri man tiesiai į akis.

Visas nutirpau, kraujas sustingo gyslose. Atsigręžiu, noriu pamatyti bent vieną tą išdvėsėlį Tosuną, nors žinau, kad nieko nėra, kad visi išdavė, paliko

mane vieną šioje baisioje vietoje ir dabar reikia pačiam iš čia išsikrapštyti. Staiga man viduje tarsi viskas apsivertė. Atsitiesiu, pasisuku į vizirį, palenkiu galvą ir, pridėjęs ranką prie krūtinės (lyg būčiau tam nuo seno ruošęsis!), sakau visai nesivaržydamas:

— Mane, šviesusis paša, sakau, pasiuntė visa čaršija ne tavo ramybės drumsti (kas drįstų ir pagalvoti?), o prašyti teftedarą[1]-efendi, kad jis perduotų tau mūsų prašymą: tasai tavo Filas, sakau, yra mūsų miesto pasididžiavimas ir puošmena, ir mūsų čaršija labai apsidžiaugtų, jeigu atsigabentum dar vieną tokį dramblį, tada galėtume puikuotis prieš visą Bosniją, ir gyvulėlis, sakau, nebūtų toks vienišas, be poros. Mes jį taip pamilome, jog savų gyvulių taip nemylime kaip jį. Tai štai ir pasiuntė mane čaršija, kad tau pasakyčiau ir paprašyčiau, o ką daryti, tu pats geriau žinai. O mums, čaršijos žmonėms, jeigu ir tris, ir... keturis tokius dramblius atsigabensi, nebus per sunku. Ir netikėk, jeigu išgirsi kitokių kalbų,— jas skleidžia pikti žmonės ir melagiai, mes su jais neturime ir nenorime turėti nieko bendro. Atleisk, kad aš prieš savo valią drįsau stoti tavo akivaizdon!

Kalbu šitaip ir pats nežinau, iš kur man į galvą ateina tokie žodžiai. Užbaigęs puoliau viziriui į kojas, pabučiavau jo rūbo kraštą ir ranką, o jis, taręs kažką vienam iš tarnų, aš, žinoma, nieko nesupratau, kažkur pradingo. Matyt, ką nors gero pasakė,

[1] *Teftedaras* — sekretorius, mokesčių rinkėjas.

nes tuodu gražiai išvedė mane į aną niūrų kambarį, o iš ten į kiemą. Žiūriu — čia susirinkusi visa vizirio svita, dešimt ar dvylika žmonių, visi šypsosi man, pagarbiai lenkiasi, tarsi būčiau koks teisėjas. Du prieina prie manęs, deda į vieną ranką svarą gero tabako, į kitą — pilną maišelį visokių skanėstų ir saldumynų ir išlydi mane pro vartus tarytum nuotaką.

Dievaži, kai pamačiau tiltą ir Lašvą, lyg antrą kartą būčiau gimęs.

Šitaip išlikau gyvas. O jeigu būčiau padaręs, kaip norėjo čaršija ir tie, kurie su manim turėjo eiti, mano krautuvė nebūtų atidaryta, ir šiandien nešviestų man saulė. Tiktai labai prašau, niekam nesakyk... Žinai, kaip būna.

— Žinau, žinau, nesirūpink. O kaip tu manai, ar viziris iš-tikrųjų įsitaisys dar vieną dramblį?

Aljas gūžteli pečiais ir skėsteli rankomis.

— Ak, vienas dievas žino, tegu čaršija tuo rūpinasi, nes aš po viso to neprasidėsiu, kol gyvas, nei su viziriu, nei su drambliais.

— Oi, oi! — dejuoja kaimynas ir bando kaip nors dar išpešti vieną kitą žodį, bet Aljas tik šypsosi ir atkakliai tyli.

Užbaigęs pasakojimą, Aljas atsisveikino su kaimynu, žinodamas, jog pasielgė taip, lyg būtų per čaršiją paleidęs šauklį. Ir iš tiesų ligi vakaro nebuvo krautuvės, kuri iki smulkmenų nebūtų žinojusi istorijos apie Aljo apsilankymą konake.

Tomis rudens dienomis Aljo nuotykis daug kartų buvo pasakojamas ir krautuvėse, ir prie laužų. Vieni koneveikė jį kaip puskvailį ir klastingą žmo-

gų, pasityčiojusį iš visos čaršijos, kiti jam pritarė ir smerkė tuos, kurie, užvirę košę, paskutinę akimirką paliko žmogų, treti įsižeidę tylėjo ir tvirtino, jog kitaip ir negali būti, jei siuvėjas su šilkininku imasi tvarkyti tokius dalykus — eina skųstis pas vizirį, ketvirti nusiminę lingavo galvas, nežinodami, ką ir bemanyti apie tokius žmones ir tokius laikus kaip šitie. Tačiau Aljo pasakojimas greitai plito, eidamas iš lūpų į lūpas, tik pamažu keitėsi jo ir forma, ir turinys. O pats Aljas nešneka: nei bū, nei me, nei taip, nei kitaip. Ir vakare, užsukęs prie laužo, į jokius klausimus neatsakinėja, tik šypsosi, glosto sau barzdą ir sako:

— Čaršija mane daug išmokė, ačiū jai, labai ačiū!

Ir, pridėjęs ranką prie širdies, žemai nusilenkia.

Žmonės pyksta, laikydami jį komediantu, su kuriuo negalima rimtai pakalbėti; tą pasako ir balsu, kai jo nėra.

Yra ir trečia laužų grupė. Ji visų mažiausia, prie jų sėdi to paties miesto gyventojai, tačiau visiškai kitaip nusiteikę. Tai čaršijos „pirmieji žmonės", daugumas seni, pražilę, romūs ir visi iki vieno turtingi. Čia nebūna nei rakijos, nei juokų, nei linksmo klegesio, žmonės kalbasi oriai, patylėdami, iškalbingi jų žvilgsniai ir nebylios lūpų grimasos pasako daugiau negu žodžiai.

Ir tie nuolatos šneka apie Filą, tačiau bendromis frazėmis ir nekaltais žodžiais, kurie patys savaime nieko nereiškia, ir tiktai žvilgsniai bei grimasos suteikia jiems prasmę, nes tai ir yra antroji ir tikroji aukščiausio čaršijos rango žmonių kalba. Kaip tik

čia, prie šių laužų, be šūkčiojimų ir garsių kalbų, be grasinimų ir priesaikų buvo svarstoma, kaip čaršija turi gintis nuo Filo arba net visiškai nusimesti jį nuo sprando. Tiktai čia seni ir turtingi čaršijos žmonės galėjo išspręsti tą problemą, jeigu apskritai ji buvo išsprendžiama. Ją galima buvo išspręsti vien gudrybe, o gudrybė eina drauge su turtu, ji pasitinka jį ir lydi amžinai.

IV

Šitaip čaršijos žmonės namuose ir soduose, prie laužų šaipėsi ir kūrė istorijas, pašnibždomis ir balsu keikė dramblį ir tą, kuris jį čia atsigabeno, svajojo, sielvartavo, skundėsi ir patyliukais rezgė klastingus planus.

Niekur niekad keiksmai ir nusiskundimai, sąmokslai ir planai nelieka tik žodžiais, juo labiau Bosnijoje. Ilgą laiką visa tai atrodo tuščia ir beprasmiška — vien žodžiai ir žodžiai, bejėgiški rankų mostai ir grumulai žanduose nuo stipriai sukąstų dantų. Tačiau vieną dieną — niekas nežino, nei kada, nei kaip — visa tai susikondensuoja, įgauna aiškią formą ir virsta veiksmu. Vaikai ar nerūpestingi paaugliai paprastai pirmieji suranda savy jėgų bei išmanumo vyresniųjų aimanoms ir bejėgiškiems vyresniųjų grasinimams įgyvendinti.

Kai pradėjo bręsti riešutai, paaiškėjo, kad Filas labai mėgsta jaunus ir prinokusius Travniko turkiškuosius riešutus. Jis taip juos purtydavo nuo šakų,

jog, krisdami žemėn, jie patys išsinerdavo iš sudžiūvusios, išsigaubusios tamsiai žalios žievės, paskui surinkdavo juos straubliu, gliaudydavo dideliais nematomais dantimis, vikriai išspjaudavo su seilėmis kietus lukštus ir patenkintas žiaumodavo ir rydavo pienišką branduolį.

Vaikai mėtydavo riešutus į gatvę priešais dramblį, o jis stropiai juos rinkdavo, juokingai lenkdamas didelę galvą ant trumpo kaklo. Ir kažkuriam iš vaikų šovė į galvą patrakusi mintis: perskėlęs riešutą, jis išėmė iš vienos puselės branduolį ir į jo vietą įkišo gyvą bitę. Paskui sulipdė abi puses, kad riešutas atrodytų kaip sveikas, ir sviedė Filui. Dramblys sukramtė riešutą ir tuoj pat ėmė mosuoti galvą, keistai baubti ir veržtis iš palydovų rankų. Tik atsidūręs prie Lašvos ir godžiai atsigėręs šalto vandens, truputį apsiramino. Palydovai pagalvojo, kad drambliui bus įgėlęs gylys.

Ši išradinga ir pikta išmonė dramblio žiotims pasirodė esanti per silpna ir neveiksminga. Dažniausiai Filas nė nemirktelėjęs prarydavo ir bitę, ir riešutą. Tačiau tai buvo tik pradžia. Kai žmones apima visuotinė neapykanta, jie pasidaro atkaklūs, žiaurūs ir sumanūs.

Prie vaikų pokštų atsargiai ir nepastebimai prisidėjo suaugusieji. Į gatves, kuriomis eidavo Filas, žmonės ėmė mėtyti obuolius, ir ne bet kokius, o didelius ir gražius, ir palydovai negalėjo nieko įtarti. O travnikiečiai iš kai kurių obuolių ištraukdavo kotelį, išpjaudavo šerdį, ten pripildavo grūsto stiklo

ir arseno miltelių, paskui vėl įspriausdavo kotelį, ir obuolys atrodydavo sveikas.

Stiklas būdavo sutrinamas labai smulkiai, o arseno primaišoma nedaug. Pro krautuvių vitrinas ir uždarytus langus žmonės stebėdavo Filą, laukdami, kada pradės veikti nuodai, kurie, jų žiniomis, suima ne iš karto, bet taip stipriai, jog ir dramblį gali pribaigti. Tačiau travnikiečiai turėjo progą įsitikinti, kaip sunku nunuodyti dramblį, suvirškinantį bet kokius nuodus. Filas, atkakliai ir bergždžiai nuodijamas, dar ilgai krėtė pokštus Travniko čaršijoje. Tiktai atėjus žiemai ėmė silpti, prasidėjo visokie virškinimo sutrikimai. Pirmiausia žmonėms buvo uždrausta duoti jam kokio nors maisto, o paskui nustota vedžioti per čaršiją. Dabar jis tik trumpam būdavo išvedamas į šlaitus prie konako. Čia jis truputį atsigaudavo. Atsargiai ir iškilmingai žengdavo per negilų sniegą, žarstydavo jį straubliu, kišdavosi prie lūpų, o paskui piktai svaidydavo aukštyn. Tačiau ir tie pasivaikščiojimai darėsi vis trumpesni, nes Filas pats skubėdavo grįžti į savo tvartą. Čia gulėdavo ant šiaudų, tyliai dejuodavo ir gerdavo be galo daug vandens.

Kol dramblys sirguliavo, čaršija visokiais įmanomais būdais stengėsi patirti, kas jam darosi. Iš konako žinių nelabai išgausi, bet už gerus pinigus patikimas žmogus pranešė: pirma, „Filas ištisomis dienomis guli, jam ir iš nasrų, ir iš pasturgalio varva"; antra, tarnai konake ginčijasi, „kiek gali kainuoti dramblio oda": vieni tvirtina, jog ji verta tūkstančio grašių, kiti tuo netiki, o treti pritaria, tačiau mano, kad jai išdirbti reikės ištisų metų. Čaršijai,

nepaprastai sugebančiai suvokti dalyko esmę, to visiškai pakako. Sumokėję už tą žinią tiek, kiek ji buvo verta, jie toliau tyliai laukė, tarpais persimesdami nebyliais, reikšmingais žvilgsniais. Ilgai laukti nereikėjo. Vieną dieną miestą apskriejo šnabždesys:

— Padvėsė Filas.

Nors kažin kiek klausinėtumėte, niekad nesužinosite, kas pirmas ištarė šį žodį. Pasakiau „ištarė" ir bijau, kad tuoj pat neįsivaizduotumėte aiškaus ir gyvo pokalbio, vos ne pergalės šūksnių. Kas taip mano, tas visiškai nepažįsta šio miesto. Čia niekada šitaip žmonės nekalbėjo, juo labiau Filo ir Dželaludino laikais. Travnikiečiai negali šitaip kalbėti. Jie tiesiog taip nemoka. Gimę ir užaugę drėgnoje ir vėjuotoje dauboje, tame kalnų apsuptame mieste, kur nuo neatmenamų laikų sėdi viziris su savo palyda ir svita, nuolatos kamuojami baimės,— jos priežastys ir pavadinimai keičiasi, bet ji visada lieka tokia pat,— žmonės yra slegiami daugybės prietarų, einančių iš kartos į kartą, niekad neišnykstančių, gal tik daugėjančių. O jeigu jiems ir pasitaiko pajusti krūtinėje lyg ir kokį pergalės džiaugsmą, tai tasai džiaugsmas pakyla iki tam tikro aukščio, kai kam net iki gerklės, bet paskui grįžta, iš kur atėjęs, ir amžinai atsigula šalia kitų džiaugsmų, nuoskaudų, protestų, kurie kadaise panašiai pakildavo, o paskui neišsakyti ir neišgirsti guldavo į tą patį karstą.

Taigi šitaip kažkas pašnibždėjo tuos žodžius, ir jie, kaip iš nežinomos versmės trykštantis nematomas vanduo, kurį tik iš čiurlenimo gali atsekti, ėmė tekėti per miestą — iš burnos į burną, iš lūpų į lūpas; šitaip

„nugriaudėjo gandas", ir niekada gerai neišsikosinčios bosnių gerklės ir pusiau teprasiveriančios lūpos nunešė jį per visą miestą.

— Padvėsė Filas!

— Padvėsė?

— Padvėsė, padvėsė!

Tasai žodis šnypšteli kaip vandens lašas ant įkaitusios viryklės, ir kiekvienas viską žino, nieko neklausinėja, nieko daugiau nesako. Viena blogybė nuėjo į žemę.

Kol čaršijoje žmonės spėliojo, kur dramblys galėtų būti užkastas, ir drauge su baime laukė, kaip į visa tai reaguos viziris, atsirado antras žmogus, patikimesnis už aną patikimąjį, ir už daug mažesnius pinigus pardavė Travniko čaršijai kitokią žinią, šį kartą tikrą, kad Filas — gyvas. Prieš keletą dienų dramblys iš tiesų „buvo bedvesiąs", bet vienas iš vizirio tarnų ėmęs gydyti kažkokiu mėtų, pelų ir aliejaus mišiniu. Ir dabar dramblys jaučiąsis geriau; jau atsikeliąs ir vaikštąs. Konako tarnai ir valdininkai labai apsidžiaugę — jie drauge su Filu mirę iš baimės prieš vizirį. Šit kokią žinią atnešė nematomas žmogus, kurio teisybė buvo pigesnė už melą. Ką gi, ir čaršijai pasitaiko apsirikti.

Nemaloni žinia beveik tokiu pat greičiu apskriejo miestą kaip ir pirmoji, tačiau niekas nesišnibždėjo, nesipasakojo. Susitikę žmonės tik pasižiūri vienas į kitą, nudelbia akis ir patempia lūpas.

— Gyvas? — paklausia nusivylęs kuris iš neužsigrūdinusių jaunuolių, o paklaustasis nė neatsako, tik niūriai ir priekaištingai numoja ranka ir nusigręžia.

Dramblys iš tikrųjų buvo gyvas. Vieną kovo pradžios dieną jį pirmą sykį tarnai išvedė iš erdvaus tvarto. Čaršija pasiuntė specialų, iš pažiūros nekrintantį į akis, bet patikimą ir įžvalgų žmogų, kuris turėjo viską pats pamatyti ir įvertinti. Ir iš tiesų pamatė. Filas labai sulysęs, perpus sukritęs; galva pasidariusi visai maža ir kampuota, po oda tik kaukolė barkšo, akys giliai įdubusios, todėl atrodo didesnės; šiaip visa oda kabo ant jo kaip svetimas, per platus drabužis, plaukai praretėję, vietomis pilkšvai gelsvo atspalvio. Susirūpinę tarnai stropiai tupinėja aplinkui, o jis tartum nė nemato jų, tik gręžia sprandą į saulę ir be paliovos iš lėto linguoja galvą, uostinėdamas blyškios žolės kuokštus, pasirodžiusius tarp retų tirpstančio sniego lopų.

Kas dieną Travnikas artėjo prie pavasario, o pavasaris — prie Travniko, ir kas dieną dramblio pasivaikščiojimai trukdavo ilgiau. Jis iš lėto, bet aiškiai stiprėjo. Nusivylusi čaršija su nerimu ir dvigubai didesne neapykanta laukė dienos, kada Filas galutinai pasveiks ir, tarnų vėl vedžiojamas per miestą, nežinia kokias naujas išdaigas ir šunybes ims krėsti.

Vizirio tarnai, o ypač tašai mulatas, kuriam pavesta dramblio priežiūra, įsitikinę, kad miesto gyventojai sistemingai ir klastingai Filą nuodijo; todėl dabar vedžioja jį pasipūtę ir dairosi aplinkui krauju pasruvusiomis akimis, galvodami apie kerštą. Dar žiemą, kai Filas sirgo, jie įkalbinėjo vizirį, kad nubaustų čaršiją (iš baimės, kad nenubaustų jų). Tačiau viziriui ne tas galvoj. Jau kuris laikas jo mintys skraido kitur, jam rūpi ne dramblio, o savo paties liki-

mas. Nepasotinama jo aistra valdyti, teisti, bausti ir žudyti patenkinta; ir jeigu sudėtingas Bosnijos ir tuometinės Turkijos imperijos problemas įmanoma būtų išspręsti vien jėga, krauju ir grasinimais, jis galėtų kalbėti apie sėkmę, tačiau tam reikia kažko daugiau, ko nėra Turkijos imperijoje ir ko juoba negali duoti tokie žmonės kaip Dželaludinas. O kai prievarta pasirodo esanti bejėgė ir nesugebanti išspręsti iškilusių uždavinių, ji atsigręžia prieš smurtininką. Taip visada būdavo Turkijoje, o juo labiau dabar, 1820 metais, kada imperija alsavo trečdaliu plaučių ir buvo puolama iš visų pusių — ir iš vidaus, ir iš lauko. Taip atsitiko ir Dželaludinui. Jis buvo iš tos rūšies smurtininkų, kurie gali būti vien budeliais, niekuo daugiau, ir kuriuos galima panaudoti tik vienam smūgiui; o jeigu jiems smūgis nepavyksta, jie patys žūsta nuo jo.

Viso to Dželaludinas anksčiau nežinojo, nepaaiškėjo tai jam ir dabar, tačiau buvo akivaizdu, kad jo smūgis nesunaikino begų ir nesutramdė Bosnijos, kad jis pats po to savo smūgio nežino, ką daryti, kaip toliau tvarkytis, kai vien jėgos nepakanka. Reikėjo veikti kitaip, reikėjo ieškoti naujo vizirio Bosnijai, o pagal esamą tvarką senajam mažai lieka vietos pasaulyje, jo laukia mirtis arba mirčiai tolygi tremtis.

Tą suprato Dželalija, tą bylojo ir jo gaunamos žinios.

Būdamas savanaudis ir keistuolis, niekur giliau neįleidęs šaknų, neturėdamas ypatingų pažinčių Stambule, jis neturėjo ir jokios vilties kada nors sugrįžti iš tremties, atgauti laisvę ir padėtį, kaip būdavo kitiems viziriams. Jam tremtis reiškė galą viskam,

lėtą ir gėdingą merdėjimą. Ir jis neabejojo, kad kur kas geriau — staigi ir savanoriška mirtis. Iš prigimties smurtininkas ir žmonių kankintojas, jis negalėjo gyventi neprievartaudamas kitų, bet neturėjo jėgų pats kęsti prievartą.

Kovo mėnesį atvyko specialus pasiuntinys iš Stambulo su įsakymu, skelbiančiu, kad į Bosniją paskirtas naujas viziris, o Dželaludinas-paša turįs perduoti šalies valdymą vizirio pavaduotojui, paskui vykti į Adrianopolį ir ten laukti naujų nurodymų.

Pasiuntinys žodžiu pranešė, kad esą tvirtai nuspręsta Dželaludiną paskirti sultono vietininku Rumelijoje ir nusiųsti į Morejos salą malšinti maišto, ir sveikino jį šio paskyrimo proga. Visa tai jis išsakė paskubom ir mechaniškai kaip išmoktą pamoką. Nugirdęs ir papirkęs pasiuntinį, Dželaludinas nesunkiai išpešė prisipažinimą, kad jam tyčia įsakyta taip pranešti viziriui, o iš tikrųjų į Rumeliją siunčiamas kitas „tvirtos rankos" žmogus. Taigi — spąstai. Dželalija suprato, kad išmušė lemiamoji valanda ir kad Travnikas yra paskutinis taškas, į kurį atvedė jį netgi jam pačiam nepažįstami polinkiai.

Tada paaiškėjo, kokia artima buvo Dželalijai mintis apie mirtį, net apie savo mirtį, ir kaip jis buvo su ja apsipratęs.

Rūpestingai ir apgalvotai jis parašė testamentą — viską padalijo savo bendradarbiams ir padėjėjams, tokiems pat budeliams kaip ir jis pats. Gražią pinigų sumą paskyrė mauzoliejui ant savo kapo, numatė smulkiausias laidojimo išlaidas. Paliko ir užrašą, skirtą iškalti antkapio akmenyje, prasidedantį korano

žodžiais: „Jis gyvas ir amžinas." Turtingą savo kalemų kolekciją, nendrinius rašiklius pats sudegino, vieną po kito mėtydamas į ugnį, kuri tom paskutinėm kovo dienom kūrenosi jo kambariuose kaip vidury žiemos. Viso to mieste niekas nežinojo, kaip niekas nežinojo ir negalėjo numanyti, kad savo raštininkui Omerui-efendi jis paliko eilėraščių rinkinį, vertingą kaligrafijos meno pavyzdį. Rinkinyje buvo perrašyti trisdešimt du geriausi persų ir arabų poetų eilėraščiai, o tuose eilėraščiuose viskas skambėjo ir kvepėjo rožėmis, hiacintais, vynu, merginų juoku, fontanų šniokštimu, fleitų ir lakštingalų trelėmis, himnais juodai žemei ir skaisčiai saulei, kurios dosniai dalija visa tai žmogui, o paskui vėl atima ir atiduoda kitam.

Tai padaręs, viziris nuėjo į savo miegamąjį, paliepęs tarnui pažadinti po valandos, kai bus laikas pietauti. Čia jis paėmė šaukštuką baltų miltelių, įsibėrė į stiklinę šalto Travniko vandens, išgėrė, kaip geriami kartūs vaistai, ir pasitraukė iš šio pasaulio taip pat tyliai ir niekieno nepastebėtas, kaip ir atvyko į Travniką.

Kai prieš pietus Travniko mečečių minaretuose pradėjo šaukti muedzinai, žmonės greitai suprato, jog tai ne paprasta kasdieninė malda, o dženaza — malda už mirusįjį. O iš maldos ilgumo ir muedzinų uolumo nesunku buvo suvokti, jog pasimirė galingas ir turtingas žmogus.

Apie vizirio mirtį greitai sužinojo miestas, ir tai buvo pirmoji žinia apie Dželaludiną, dėl kurios čaršija neturėjo ko pasakyti. Tą pačią dieną, viešpataujant visuotinei tylai, jis buvo palaidotas. Dievobai-

mingai susikaupę, laidotuvėse dalyvavo visi čaršijos žmonės, nei per laidotuves, nei po jų niekas nekalbėjo apie vizirį nei blogai, nei gerai. (Tai buvo pergalė, nereikalaujanti džiūgavimų.) Niekas iš jų neprieštaravo, kad Dželalija ilsėsis jų mieste, du aršinai po žeme, sustingęs ir bejėgis, kasdien vis mažiau ir mažiau panašus į gyvą žmogų.

Vizirio pavaduotojas dar prieš laidotuves pasislėpė konake, o Dželalijos artimieji, bijodami keršto, išsilakstė į visas šalis, nepalikę pėdsakų.

Filą viziris užrašė mulatui, pramintam Filfilu, kuris atvedė jį į Travniką ir visą laiką prižiūrėjo ir kurio čaršija neapkentė labiau negu paties dramblio. Jam buvo pavesta nugabenti dramblį į Stambulą ir tam reikalui palikta pinigų. Tačiau šią paskutinę vizirio valią sunku buvo įvykdyti, nes mulatui visų pirma rūpėjo išsaugoti savo paties galvą. Dabartinėmis aplinkybėmis iš Bosnijos nelengva buvo išnešti adatą, o ką bekalbėti apie dramblį, kuris jau nebe vizirio. Taip jau atsitiko, kad nekenčiamasis mulatas tą pačią naktį pabėgo nežinoma kryptim, o čaršijos žmonės tuoj pat sugalvojo, kaip prasigauti į konaką ir pakišti Filui stipresnių ir patikimesnių nuodų nei grūstas stiklas obuoliuose.

Ketvirtą dieną po vizirio laidotuvių nugaišo ir dramblys. Prieš mirtį jis paliko savo šiaudų guolį prie durų ir nulindo į tolimiausią kertę. Čia kitą rytą rado jį susirietusį ir negyvą. Ir tuoj pat jis buvo kažkur užkastas; kur ir kaip — niekas nesiteiravo: kai čaršija atsikrato vienos blogybės, kurį laiką apie ją neužsimena, tik vėliau, kai ji virsta sakme, vėl pra-

deda kalbėti, bet jau kaip apie tolimą, seniai įvykusį dalyką, kurį juokaujant galima prisiminti tarp naujų negandų.

Taigi ir dramblys atgulė po žeme, kaip ir viziris. Žemėje kiekvienam yra vietos.

X

Atėjo pirmas pavasaris po Dželalijos. Baimė keičia savo pavidalą, o rūpestis — pavadinimą. Keičiasi viziriai. Eina gyvenimas. Baigia savo dienas imperija. Vysta Travnikas, kaip kirminas nukritusiame obuoly jame dar gyvalioja čaršija. Sklinda gandas, kad į Bosniją atvyksta naujas viziris Ornosbegas Zadė Šerifas Siri Selimas-paša. Pirmosios žinios skelbia, kad tai žmogus geras, išsimokslinęs, kilęs iš Bosnijos. Tačiau kai kas iš travnikiečių susirūpinę linguoja galvas:

— Jeigu jis toks geras, kam toks ilgas vardas?

— Ak brolau, kas žino, ką jis turi savy ir ką atsiveda su savim!

Taip ir gyvena miestas, laukdamas naujų ir tikresnių žinių. Žmonės kenčia, šnibždasi ir, negalėdami gintis kitaip, ginasi bent sakmėmis, kuriose slypi neaiškus, bet neįveikiamas troškimas tiesos, kitokio gyvenimo ir geresnių laikų. Ant Dželaludino kapo meistrai stato mauzoliejų. O akmentašys vizirio antkapio akmenyje kala užrašą, jau baigė pirmąjį sakinį. Po Bosniją sklinda, kaskart vis ilgėdama, sakmė apie Alją ir Filą.

PRAKEIKTAS KIEMAS

Žiema, sniego pripustyta iki pat slenksčio, viskas pasikeitę, viskas vienos spalvos ir vienodos formos. Pusnių užklotos ir kapinaitės, iš gilaus sniego stirkso tik pačių aukščiausių kryžių viršūnės. Vienas vienintelis siauras takelis eina per baltą uždangalą; tasai takelis pramintas vakar, kai buvo laidojamas vienuolis brolis Petaras. Į galą takelis praplatėja ir virsta netaisyklingu apskritimu, o sniegas ten nusidažęs rausva įmirkusio molio spalva, ir toji vieta atrodo kaip kraujuojanti žaizda vientisame baltame plote, kuris tęsiasi iki begalybės ir nepastebimai dingsta pilkoje dangaus dykumoje, taip pat skendinčioje giliame sniege.

Visa tai matyti pro brolio Petaro celės langą. Iš lauko sklindantis baltumas liejasi su blausia celės prieblanda, o tyla gerai derinasi su tyliu tiksėjimu daugybės laikrodžių, kurie visi dar eina, tik vienas kitas sustojo neprisuktas. Tylą trikdo tik susiginčiję du vienuoliai, gretimoje tuščioje celėje aprašantys brolio Petaro daiktus.

Senas vienuolis Mijas Josičius kažką neaiškiai murma. Tai atgarsiai jo amžinų kivirčų su vienuoliu broliu Petaru, kuris buvo garsus laikrodininkas, ginklininkas bei mechanikas, aistringai rinko visokiausius įrankius, eikvodamas tam vienuolyno pinigus, ir stropiai saugojo juos nuo pašalinių akių. Paskui senis užsipuola jauną broliuką Rastislavą, kuris norėjo pakurti krosnį, kad nereikėtų dirbti šaltame kambaryje.

— Vargas su jumis, jaunieji! Visi jūs lepūs kaip panelės! Užsimanė šilto kambario! Ar mažai suplėškinom malkų per šią žiemą!

Staiga senis, matyt, susigriebė, kad tuo bus įžeidęs velionį, kurio kapas dar nesuslūgęs, ir nuščiuvo, tačiau netrukus vėl pradėjo koneveikti jaunuolį:

— Ne kartą sakiau: tu ne Rastislavas, bet Švaistislavas! Netgi vardas tavo nieko gero nežada. Kol vienuoliai buvo vadinami paprastai: brolis Markas, brolis Mijas, brolis Ivas — buvo geri laikai, o dabar jūs iš romanų ištraukėt tuos brolius Rastislavus, brolius Vojislavus, brolius Branimirus. Todėl dabar toks ir gyvenimas.

Jaunasis vienuolis numoja ranka į tuos niurnėjimus ir priekaištus, kuriuos jau šimtus kartų buvo girdėjęs ir dar turės klausytis dievai žino kiek laiko. Vienuoliai dirba toliau.

Žmonės, surašinėjantys mirusiojo turtą, — o tasai vos prieš dvi dienas dar buvo čia, gyvas, kaip dabar jie, — atrodo ypatingai. Jie atstovauja pergalingam gyvenimui, kuris eina savo keliu, turi savo reikalavimus. Tačiau jie nepanašūs į narsius nugalėtojus.

Visas jų nuopelnas — kad pergyveno velionį. Iš šalies pasižiūrėjus, juos galima palaikyti plėšikais, tik jiems negresia pavojus būti sučiuptiems, ir jie žino, kad savininkas negali sugrįžti ir jų užklupti. Jie, žinoma, nėra plėšikai, bet vis dėlto kažkuo panašūs į juos.

— Rašyk toliau,— pasigirsta niurgzlus senojo vienuolio balsas, — rašyk: „Vienos žnyplės didžiosios. Vienos."

Šitaip iš eilės, įrankis po įrankio, ir po kiekvienos frazės užrašytas daiktas dusliai barkšteli, numestas į krūvą kitų, gulinčių ant ąžuolinio brolio Petaro varstoto.

Kada žmogus žiūri į tokius dalykus ir klausaisi, norom nenorom mintys krypsta nuo gyvenimo prie mirties, nuo tų, kurie skaičiuoja ir savinasi, prie tų, kurie visko neteko ir kuriems nieko nebereikia, nes jų pačių nebėra tarp gyvųjų.

Dar tik prieš tris dienas šioje plačioje lovoje, kur dabar nebėra nei čiužinio, nei paklodės, vien tik plikos lentos belikę, gulėjo ir sėdėjo brolis Petaras ir — pasakojo. Ir dabar, žiūrėdamas į užpustytą jo kapą, jaunuolis prisimena jo pasakojimus. Ir jau trečią ar ketvirtą kartą mėgina pasakyti, kaip gražiai brolis Petaras mokėjo pasakoti. Bet vis niekaip negali pradėti.

Paskutinėmis savaitėmis brolis Petaras daug ir dažnai kalbėdavo apie savo gyvenimą Stambule. Tai buvo seniai. Vienuoliai pasiuntė į Stambulą kažkokių savo sudėtingų reikalų tvarkyti brolį Tadiją Ostoji-

čių, eksdefinitorių ir eksgvardijoną[1] („Jis visur tik eks!"), žmogų lėtą, orų ir įsimylėjusį tą savo lėtumą ir orumą. Jis galėjo susikalbėti turkiškai (lėtai ir oriai), bet skaityti ir rašyti nemokėjo. Todėl jį dar lydėjo brolis Petaras, kaip žmogus, išmanantis turkų raštą.

Beveik visus metus jie išbuvo Stambule, išleido visus pinigus, dar prasiskolino ir nieko nenuveikė. O sutrukdė jiems nelaimė, užgriuvusi niekuo nekaltą brolį Petarą, kvailai susiklosčius aplinkybėms tais suirutės laikais, kada valdžia neskyrė teisiojo nuo kaltojo.

Taip jau atsitiko, kad, jiems atvykus, policija pačiupo kažkokį laišką, adresuotą Austrijos internuncijui[2] Stambule. Tai buvo platus pranešimas apie bažnyčios padėtį Albanijoje, apie dvasininkų ir tikinčiųjų persekiojimą. Žmogus, atgabenęs laišką, pabėgo. Kadangi tuo metu į Stambulą nebuvo daugiau iš niekur atvykusių vienuolių, Turkijos policija, vadovaudamasi savo logika, suėmė brolį Petarą. Du mėnesius jis išsėdėjo kalėjime, laukdamas tardymo, nors per tą laiką niekas jo dorai neišklausė.

Apie tuos du mėnesius, praleistus Stambulo kalėjime, brolis Petaras pasakodavo daugiau ir gražiau negu apie visa kita. Pasakodavo su protrūkiais, atskiromis nuotrupomis, kaip paprastai pasakoja sunkiai sergantis žmogus, kuris stengiasi neparodyti pašne-

---

[1] *Definitorius* — vienuolyno viršininko pavaduotojas; *gvardijonas* — vienuolyno viršininkas.

[2] *Internuncijus* — antraeilis katalikų bažnyčios atstovas tose šalyse, kur nėra popiežiaus nuncijaus.

kovui, jog kenčia fizinius skausmus ir nuolat galvoja apie netolimą savo mirtį. Tie gabalai nėjo iš eilės vienas paskui kitą. Dažnai, tęsdamas anksčiau pradėtą pasakojimą, jis pakartodavo, ką jau buvo sakęs, arba nuklysdavo į priekį, peršokdamas gerą laiko atkarpą. Atrodė, kad laikas jam nebeturi jokios prasmės, todėl ir kitų gyvenime jis neteikė reikšmės įprastai laiko eigai. Jo pasakojimo gija nutrūkdavo, jis pradėdavo iš naujo, peršokdavo į priekį, grįždavo atgal, paskui papildydavo, aiškindavo ir plėsdavo, nepaisydamas vietos, laiko ir tikros, nusistovėjusios įvykių tvarkos.

Žinia, kada šitaip pasakojama, lieka daug spragų ir nesuprantamų vietų, o jaunuoliui nepatogu buvo pertraukinėti ar po to dar klausinėti. Visų geriausia leisti žmogui laisvai kalbėti.

I

Tai ištisas kalinių ir kalėjimo prižiūrėtojų miestelis, Artimųjų Rytų gyventojų ir įvairių tautų jūrininkų vadinamas *Deposito* [1], o plačiau žinomas *Prakeikto kiemo* vardu; taip jį vadina paprasti žmonės ir beveik visi, kas yra turėję su juo kokių nors reikalų. Čia policija atveda visus, ką ilgam ar trumpam sulaiko šiame didžiuliame ir tirštai gyvenamame mieste, prasikaltusius ar įtariamus nusikaltimu, o nusikaltimų čia iš tikrųjų būna daug ir visokių, ir valdžia darosi vis įtaresnė ir įtaresnė.

---

[1] Sandėlis *(ital.)*.

Stambulo policija laikosi tvirto principo: lengviau paleisti iš Prakeikto kiemo nekaltą žmogų negu gaudyti nusikaltėlį miesto landynėse. Čia labai iš lėto grupuojami suimtieji. Vieni tardomi ir atiduodami teismui, kiti, iškalėję čia trumpą bausmės laiką ar paaiškėjus, kad visai nekalti, paleidžiami į laisvę, treti siunčiami į tolimus kraštus katorgon. Šiame didžiuliame rezervuare policija pasirenka savo reikalams melagingų liudytojų, „jaukų", provokatorių. Šitaip Kiemas nuolat sijoja pilką savo gyventojų masę, jis niekada neištuštėja, nes nuolat pasipildo naujais žmonėmis.

Yra čia smulkių ir stambių nusikaltėlių, pradedant vaikais, kurie pastvėrė nuo prekystalio vynuogių kekę ar figą, baigiant pasaulinio garso sukčiais ir pavojingais plėšikais; yra nekaltų ir apšmeižtų, silpnapročių ir morališkai smukusių, ir per klaidą čia patekusių žmonių iš Stambulo ir iš visos imperijos. Suimtųjų dauguma yra Stambulo gyventojai — padugnių padugnės, kurie valkiojasi Stambulo prieplaukose, turgavietėse ar lindi visokiose landynėse miesto pakrašty. Tai plėšikai, kišenvagiai, profesionalai kortininkai; pagarsėję sukčiai ir šantažistai, plikšiai, vagiantys dėl duonos kąsnio; linksmi padaužos, kurie girti pamiršta užsimokėti, smuklių mušeikos ir skandalų mėgėjai; išblyškę, apgailėtini narkomanai, kurie narkotikuose ieško to, ko nesugebėjo rasti gyvenime, todėl svaiginasi hašišu, rūko ar geria opiumą, žūt būt stengiasi gauti nuodų, be kurių negali gyventi; nepataisomai nusmukę seniai ir nepataisomų ydų pražudyti jaunuoliai; žmonės su visokiausiais

iškrypusiais instinktais ir bjauriais įpročiais, kurių jie ne tik neslepia ir negražina, bet demonstruoja, o jeigu ir slepia, tai paslėpti neįstengia, nes kas žingsnis jie savaime prasikiša.

Yra ir žmogžudžių recidyvistų, ir tokių, kurie jau ne kartą bėgo iš katorgos, todėl jie dar prieš teismą surakinti grandinėmis ir žvangina jomis, įnirtingai keikdami tas grandines ir žmones, kurie jas sugalvojo.

Į šią vietą gabenami ir pasmerktieji katorgai iš vakarinių imperijos sričių, ir čia galutinai išsisprendžia jų likimas: arba Stambule turimų pažinčių ir užtarėjų dėka jie išlaisvinami ir paleidžiami namo, arba išsiunčiami į tremties vietą Mažojoj Azijoj ar Afrikoj. Čia laikomi ir vadinamieji etapiniai kaliniai, dažniausiai senyvi, savo krašte pagarsėję žmonės, atskirų religijų ar grupių atstovai, įtraukti į visokias intrigas bei konfliktus ir valdžios apkaltinti ar savo priešininkų apšmeižti kaip politiniai nusikaltėliai, maištininkai. Jie pasiėmę pilnas skrynias ir maišus drabužių bei kitokio turto ir negali atsiginti nuo Stambulo sukčių, su kuriais turi būti vienoje kameroje. Susirūpinę ir užsisklendę, jie, kiek tai įmanoma, stengiasi laikytis nuošalyje.

Penkiolika vienaaukščių ir dviaukščių šlaite išsidėsčiusių trobesių, daugelį metų statytų ir pristatinėtų, jungiamų aukštos sienos, supa didžiulį, pailgą, netaisyklingos formos kiemą. Tiktai prieš tuos pastatus, kur yra kalėjimo kanceliarija ir sargyba, kiemas išgrįstas; visur kitur — pilka ir kieta žemė, iš kurios negali prasikalti jokia žolelė, nes ją nuo aušros ligi

sutemų trempia kaliniai. O keli vargani, vegetuojantys medeliai, stirksantys pačiame kiemo viduryje, amžinai žalojami, laupinėjami kaip tikri kankiniai, nežino, kada žiema, kada vasara. Tasai nelygus didžiulis kiemas dieną panašus į margą tautų ir rasių mugę. O naktį visa ši minia suvaroma į kameras — po penkiolika, dvidešimt ir trisdešimt žmonių. Ir čia toliau verda neramus, triukšmingas gyvenimas. Naktų be triukšmo čia beveik nebūna.

Užkietėję Stambulo nusikaltėliai, kurie nebijo prižiūrėtojų ir nieko nepaiso, dainuoja nepadorias dainas, šūkauja savo numylėtiniams kaimyninėse kamerose begėdiškus pasiūlymus. Tamsoje nematomi žmonės vaidijasi dėl vietos ir guolio; šaukiasi pagalbos apvogtieji. Vieni griežia dantimis miegodami ir vaitoja, kiti šnopuoja ir kriokia it pjaunami. Tada didžiulė kamera gyvena vien tik garsais kaip džiunglės naktį. Tarpais pasigirsta šūksnis, tarpais atodūsis, tarpais lyg rečitatyvas — keli pratisi dainos žodžiai, graudingas ir bergždžias mėginimas išsakyti kitam savo jausmus, o tarpais visai nesuprantami, duslūs, gomuriniai garsai.

Iš lauko irgi sklinda triukšmas, nes naktį su girgždesiu ir bildesiu atsidarinėja ir užsidarinėja senoviški dvipusiai vartai, išmesdami ar įleisdami žmonių grupes ir pavienius asmenis. Naktį nuteistieji gabenami į kitus kalėjimus ar į tremties vietas. Dažnai po smarkių muštynių uoste policija atveda apsiputojusius, apsidraskiusius, susikruvinusius žmones, dar neatvėsusius nuo pykčio, alkoholio, nuo gautų ir jų pačių suduotų smūgių. Jie urzgia vienas ant kito,

grasina ir, nusitaikę, kai nemato policininkas, dar kartą smogia priešininkui. O kai prižiūrėtojai juos atskiria ir uždaro į kameras, dar ilgai nenurimsta, grūmoja ir plūsta vieni kitus.

Kai išaušta diena, sveikam ir doram žmogui šiek tiek palengvėja. Tiktai truputį palengvėja. Tada visa toji publika išvirsta iš pridvokusių kamerų į erdvų kiemą ir čia, saulėje, utėliaujasi, tvarstosi žaizdas arba ir toliau vulgariai juokauja, kivirčijasi ir suvedinėja savo niekingas sąskaitas. Susidaro tylūs arba triukšmingi rateliai. Kiekvienas toks ratelis turi savo centrą. Vienur kortų lošėjų ar pokštininkų grupė, kitur vienui vienas žmogus, tyliai dainuojantis ar deklamuojantis komiškas banalias daineles, arba koks naivuolis ar tikras maniakas, iš kurio aplink susirinkusieji šaiposi ir įžūliai tyčiojasi.

Brolis Petaras prieina prie vieno tokio ratelio ir, stovėdamas atokiau, klausosi. („Visa laimė, kad aš civiliniais drabužiais ir niekas nežino, kas esu.")

Netoli pastato, kur jo kamera, šešėlyje nuo pat ryto susidarė nedidelis ratelis apie tokį Zaimą. Tai nedidelis, palinkęs, baikštaus žvilgsnio žmogelis, kalba tyliai, bet su tvirtu įsitikinimu, pakiliai ir tiktai apie save. Jis pasakoja vis apie tuos pačius dalykus ir taip perdeda savo nuotykius, jog pusantro šimto metų neužtektų jiems išgyventi.

Saulė tik pasirodė, o žodžiai jau liejasi.

— Na ir pamatei pasaulio, Zaimai-aga.

— Pamačiau, bet kas iš to, jeigu taip nukentėjau, jeigu piktadariai neduoda gyventi padoriam žmogui. Aš daugybę vietų apkeliavau, man visur buvo gera,

ir žmonės mane gerbė, kviesdavosi į savo namus, ir aš pats elgiausi kaip reikiant, su kiekvienu mokėjau gražiuoju sutarti.

Jis nutyla, žiūri prieš save, tartum skaitytų užrašų knygelę, ir vėl kalba, pradėdamas lyg ir nuo tos vietos, kur buvo sustojęs.

— Adapazare aš įsikūriau ir vedžiau. Gerą ir protingą žmoną turėjau. Žmonės mane labai gerbė, ir mano dažykla buvo geriausia visame mieste.

— Tai ko tenai nepasilikai?

— Ech, ko, ko! Velnias mane sugundė paimti dar vieną žmoną. Ir nuo tos dienos viskas apsivertė aukštyn kojom. Iš pradžių man su ja buvo gera. Tą reikia pripažinti. Na ir būdas jos buvo! Ne tik sukiršino mane su pirmąja žmona ir namus pavertė pragaru, bet dar leidosi į miestą, kaip sakoma, vienoj rankoj šiaudų kūliu, o kitoj deglu nešina. Kur tik pasisuka — ten vaidai ir barniai. Ji, kaip sakoma, galėtų sukiršinti to paties žmogaus abi rankas. Pirmosios žmonos broliai pradėjo manęs neapkęsti. Visus žmones ji užsiundė prieš mane. Ir aš, matydamas, kad netenku pagarbos ir klientų ir, jeigu toliau taip bus, ko gero galvos neteksiu, slapta išpardaviau pusvelčiui visas savo prekes bei įrankius ir vėl patraukiau į pasaulį.

— Ech brolau! Grynas nuostolis!— pasakė kažkas susirūpinęs.

Zaimas liūdnai palingavo galvą, girdi, tik jis vienas žino, koks tai didelis nuostolis.

— Bet ko tu, bėgly, neišvijai tos raganos, o pats pabėgai, palikęs šitiek gero!— pasakė kimiu balsu kažkoks atletiškai sudėtas vyriškis iš ratelio.

— „Neišvijai, neišvijai"! Ne taip lengva. Ar tu žinai, kokia tai buvo moteris? Negali nuo jos atsiplėšti, nors matai, kad žūsti.

— Na ir kas! Išvyčiau, nors jai tarpukojy būtų saulė, o ant pilvo mėnulis.

Taip pasakė atletas ir, mostelėjęs piktai, pasitraukė iš ratelio.

— Ką čia kalbi: moteris, moteris! Kai užputi žvakę, jos visos vienodos.

O žmogutis toliau pasakoja, kaip jis atvyko į Trapezuntą ir čia vedė turtingą našlę.

— Saugojo mane kaip savo akies vyzdį. Čia aš ketvertą metų kaip inkstas taukuose varčiausi! Bet nelaimė: žmona susirgo ir pasimirė, ir aš iš širdies skausmo negalėjau ten pasilikti, vėl išpardaviau viską ir leidausi į pasaulį. Daug kur dirbau, visur mane žmonės vertino ir mylėjo už mano auksines rankas. Į Salonikus atvykau. Ir čia vedžiau...

— Vėl!

— Keturis amatus moku ir vienuolika kartų vedžiau.

— Oi, oi! Na ir kas buvo paskui?— paklausė kažkas iš ratelio.

— Kas paskui? Apgavo mane jos giminaičiai žydai. Jeigu šiandien jie išmokėtų man bent pusę tos sumos, kurią man skolingi, būčiau turtingas žmogus. Tada lengvai nusikratyčiau tų šmeižtų ir manęs čia nebūtų.

O „tie šmeižtai"— tai kaltinimas suklastotų pinigų platinimu. Visų blogiausia, kad jis ne pirmą kartą vis kuo nors kaltinamas. Čia jo tarsi kokia liga.

Vos tik išsisuka nuo vieno kaltinimo arba atsėdi priteistą laiką, vėl imasi tų pačių darbų ar naujos apgavystės, o kadangi labai neapsukrus, tuoj pat įkliūva. Ir vis nesiliauja svajojęs (ir melavęs) apie savo „keturis puikius amatus" ir laimingas vedybas. Dabar jis būgštauja, kad susilauks sunkios bausmės, jeigu nusikaltimas bus įrodytas, ir svaiginasi, apgaudinėja pats save melu, pusiau melu, pusiau tiesa, kasdien pasakodamas apie tai dykinėjantiems, pasišaipyti mėgstantiems žmonėms. Kai išsiskirsto vienas ratelis, jis klydinėja po kiemą kaip vėlė be vietos, kol susiranda kitą. Liūdnu ir graudžiu veidu klausosi kalinių sąmojo, iš kurio kiti garsiai ir be paliovos kvatoja. Jis klausosi visų, kas tik ką pasakoja, ir ilgai, kantriai laukia progos įsiterpti. Ir kai pasitaiko patogus momentas, tuoj pat įsikiša. Jeigu kas pamini kokį kraštą, sakysim, Egiptą, Zaimas tuoj pradeda savo istoriją.

— Turėjau žmoną egiptietę. Buvo vyresnė už mane, o žiūrėjo mane, kaip tikra motina nežiūri. Dvejus metus mudu gražiai gyvenome. Visi mane gerbė ir vertino. Bet ką darysi? Vieną dieną...

Ir vėl pasakojimas apie pramanytą kraštą, šeimos nesantaiką; vieni klausosi pasišaipydami, kiti iš karto pasitraukia, numoję ranka ir negailėdami vargšo Zaimo.

— Šita jo aštuonioliktoji.

— Iki pasimatymo! Praneškite, kada baigs.

Tačiau maniako ir nepataisomo falsifikatoriaus Zaimo pasakojimą, jo svajones apie ramų gyvenimą su gera žmona netrukus nustelbia šauksmai iš greti-

mo būrelio, kur įsiliepsnojo barnis su keiksmais, kokių neišgirsi už Kiemo sienų.

Pačia savo geografine padėtimi Prakeiktas kiemas buvo tarsi specialiai pritaikytas tam, kad kalinys kuo daugiau vargtų ir kentėtų. (Brolis Petaras keletą kartų bandė ją nusakyti.) Iš kiemo nematyti nei miesto, nei uosto, nei apleisto arsenalo pakrantėje. Vien tiktai dangus, didžiulis ir negailestingas savo grožybe, tolumoje kraštelis žalio Azijos kranto anapus nematomos jūros ir kažkokios mečetės špilio ar didžiulio už sienos augančio kipariso viršūnė. Viskas netikra, nepažįstama, svetima. Čia pakliuvęs iš kito krašto žmogus jaučiasi kaip kokioje velnio saloje, netekęs visko, kas anksčiau sudarė jo gyvenimą, ir praradęs viltį, kad vėl kada nors tai pamatys. O stambuliečiai kaliniai, be visų kitų vargų, dar kenčia ir dėl to, kad nemato ir negirdi savo miesto; esi ir jame, ir tarsi labai toli nuo jo; tasai tariamas nutolimas kamuoja labiau negu tikras. Dėl to Prakeiktas kiemas greitai ir nepastebimai palaužia, pavergia žmogų, šis po truputį tarsi ištirpsta jame. Žmogus užmiršta, kas buvo, ir vis mažiau galvoja, kas bus, jam praeitis ir ateitis susilieja į vieną vienintelę dabartį, į neįprastą ir baisų Prakeikto kiemo gyvenimą.

O kai dangų aptraukia debesys ir pradeda pūsti šiltas ir nesveikas pietų vėjas, nešantis jūros puvėsių, miesto ir nematomo uosto nešvarumų smarvę, gyvenimas kamerose ir kieme darosi visai neįmanomas. Slogi smarvė sklinda ne tik iš uosto, ja trenkia

visi pastatai ir daiktai, atrodo, kad žemė, slegiama Prakeikto kiemo, pamažu pūva ir leidžia tą bjaurų kvapą, kuris nuodija žmogų, jam nelenda kąsnis į burną, ir gyventi darosi nemiela. Papučia vėjas, ir visus tarsi nematoma liga apninka. Netgi šiaipjau ramūs žmonės pasidaro irzlūs, pradeda blaškytis, pykti, ieškoti priekabių. Neapkęsdami patys savęs, kaliniai kimba prie savo likimo draugų arba prie sargybinių, kurie tokiomis dienomis irgi subjurę ir pyksta ant viso pasaulio. Visų nervai be galo įtempti ir dažnai neišlaiko — vyksta pavojingi susidūrimai ir beprotiški išpuoliai. Be jokios priežasties žiebiasi aštrūs konfliktai, kaliniai krečia netgi Prakeiktam kiemui neįprastus triukus. Ir kada vieni šitaip šėlsta, ieško kliaučių, kiti, vyresnio amžiaus žmonės, užsisklendę, atsiskyrę nuo visų, tyli, pašnibždomis arba vien grimasomis ir silpnais rankų bei galvos judesiais aiškinasi su savo nematomais priešais. Jie panašūs į šmėklas.

Tokiomis visuotinio sudirgimo valandomis beprotybė, kaip epidemija arba siautėjanti liepsna, persimeta iš kameros į kamerą, nuo žmogaus prie žmogaus, nuo žmonių į gyvulius ir negyvus daiktus. Subruzda šunys ir katės. Nuo sienos prie sienos be paliovos šmižinėja didžiulės žiurkės. Žmonės tranko duris ir daužo šaukštais metalinius indus. Daiktai patys krinta iš rankų. Akimirką viskas nurimsta, tarsi mirtinai išsenka. Ir staiga, vos tik sutemus, kurioje nors kameroje pasigirsta toks klyksmas, jog krūpčioja ir aidi visas Kiemas. Jam netrukus atliepia šauksmai iš gretimų kamerų. Tada atrodo, kad visi, kas tik

turi balsą, rėkia ir kaukia kiek begali, bergždžiai tikėdamiesi, jog tas jų kauksmas, pasiekęs aukščiausią laipsnį, amžinai sugriaus į šipulius Prakeiktą kiemą.

Tokiomis valandomis visas Prakeiktas kiemas skamba, griaudi kaip didžiulė vaikiška tarškynė milžino rankoje, o žmonės šokinėja, raitosi, daužosi vienas į kitą, trankosi kaip žirniai tarp tos tarškynės sienų.

Viršininkas ir jo žmonės gerai žino tos pietų vėjo nešamos smarvės pavojingą veikimą ir kiek galėdami stengiasi išvengti susidūrimų su kaliniais, nors patys užsikrėtę ta nervų liga; jie budriai saugo vartus, stiprina sargybas ir laukia, kada tas pietys liausis pūtęs. Jie iš patirties gerai žino, kad bet koks mėginimas „atstatyti tvarką" būtų pavojingas ir neįmanomas, kad niekas to neįstengtų imtis ir niekas nepaklausytų. O kai sveiki šiaurės vėjai įveikia pietinius ir truputį prasiblaivo dangus, pasirodo saulė ir praskaidrėja oras, kaliniai būriais linksmai išvirsta laukan, šildosi saulėje, juokauja kaip iš ligos patalo pakilę ligoniai ar po laivo katastrofos išsigelbėję keleiviai, ir viskas, kas buvo anomis keliomis beprotystės dienomis, lengvai užmirštama. Niekas nieko negali atsiminti, net jeigu ir norėtų.

Šios keistos ir baisios įstaigos viršininkas yra Latifas-aga, pravardžiuojamas Karadžozu [1]. Tą pravardę jis gavo seniai ir vien tik šituo vardu yra žinomas ne tik čia, bet ir toli už Prakeikto kiemo sienų. Savo išvaizda ir visomis savybėmis jis pateisina šį vardą.

Jo tėvas dėstė kažkurioje karo mokykloje; žmo-

---

[1] *Karadžozas* — turkų šešėlių teatro groteskinis personažas.

gus tykus, mėgėjas daug skaityti, filosofuoti, vedė nebejaunas ir turėjo vienintelį sūnų. Vaikas augo gyvas, sumanus, mėgo knygas, bet labiausiai muziką ir visokius žaidimus. Iki keturiolikos metų berniukas gerai mokėsi, ir atrodė, kad žengs tėvo pėdomis, bet tada jo gyvumas pradėjo virsti šėlimu, o sumanumas pasuko klaidingu keliu. Vaikinas ir fiziškai ėmė greitai keistis. Staiga sustambėjo ir nenatūraliai nutuko. Protingos, rudos jo akys spindėjo lyg alyvuotos. Jis paliko mokyklą ir pradėjo draugauti su smuklių muzikantais, pokštininkais, kortininkais, girtuokliais ir narkomanais. Pats neturėjo didelių gabumų tokiai veiklai nei tikros aistros gerti ar kortuoti, bet žavėjosi tuo pasauliu ir jo aplinka, lygiai kaip bodėjosi visu tuo, kas susiję su ramiu, įprastu gyvenimu, su nusistovėjusiais įpročiais ir kasdieninėmis pareigomis.

Smarkus ir dar nepatyręs jaunuolis greitai įsivėlė į savo draugų įtartinus darbelius ir įžūlius žygius ir susidūrė su įstatymu. Ir ne vieną kartą. Tėvas keletą sykių traukė jį iš kalėjimo, naudodamasis savo autoritetu ir pažintimis su įtakingais žmonėmis, ypač su miesto policijos viršininku, senu geru mokslo draugu. „Ar galimas daiktas, kad mano sūnus laužtų durų spynas, apgaudinėtų prekijus, grobtų merginas?"— klausė nusiminęs tėvas. O senas, visko matęs policijos viršininkas atsakinėjo jam ramiai ir atvirai: „Gal jis pats ir nevagia, ir prekijų neapgaudinėja, merginų negrobia, bet kur tik tokie dalykai atsitinka, gali būti tikras, jog ir jį netoli rasi. Jeigu šitaip paliksime, jis ir pats pradės daryti nusikalti-

mus. Reikia, kol nevėlu, rasti kokią nors išeitį." Ir miesto policijos viršininkas surado „išeitį", kuri jam atrodė vienintelė įmanoma ir visų geriausia: į klystkelius pasukusį jaunuolį pasiimti tarnauti į policiją. Ir, kaip dažnai pasitaiko, jaunas vyras, jau pagarsėjęs tarp kortininkų ir piniginių dykūnų, tapo geru ir uoliu Stambulo policininku.

Ne iš karto jis tapo toks. Pirmaisiais tarnybos metais blaškėsi, ieškojo savo vietos ir surado ją ten, kur mažiausiai galėjai tikėtis,— kovoje prieš savo buvusius draugus. Jis ėmėsi negailestingai persekioti valkatas, kišenvagius, kontrabandininkus, visokiausius nevykėlius ir dykinėtojus tamsiuose Stambulo kvartaluose. Darbavosi su aistra, su nesuvokiama neapykanta ir drauge meistriškai, kadangi tik jis vienas pažinojo tą aplinką. Senos pažintys padėjo jam išplėsti savo veiklos ratą, nes smulkūs nusikaltėliai paprastai išduoda stambius. Žinios apie žmones kaupėsi, informacijos tinklas stiprėjo ir platėjo. Nepaprastas uolumas ir sėkmė darbe po dešimties metų jį iškėlė į šios didžiulės įstaigos viršininko pavaduotojus. O kai senasis viršininkas pasimirė nuo širdies paralyžiaus, Lotifas buvo vienintelis žmogus, galėjęs jį pakeisti. Tada ir prasidėjo jo viešpatavimas Prakeiktame kieme. Ir trunka jau dvidešimt metų.

Ankstesnysis viršininkas, kietas ir patyręs senis, laikėsi griežto, klasikinio valdymo principo. Jam buvo svarbiausia, kad nusikaltimų ir netvarkos pasaulis būtų kuo aiškiau apibrėžtas ir kuo labiau atskirtas nuo tvarkos ir įstatymų pasaulio. Atskiras žmogus ir jo kaltė buvusiojo viršininko nedomino. Daug

metų į Prakeiktą kiemą jis žiūrėjo kaip į karantiną, o į jo gyventojus — kaip į sunkius ligonius, kuriuos įvairiais būdais — bausmėmis, baime, fizine ir moraline izoliacija — reikia laikyti kuo toliau nuo vadinamųjų sveikų ir garbių žmonių. O visa kita — tegu jie daro kaip nori. Neleisti jiems išeiti iš savo rato, bet ir nedirginti jų be reikalo, nes iš to dirginimo nieko gero ir protingo negali išeiti.

Naujasis viršininkas visa savo laikysena ir darbais iš karto parodė, jog taikys kitus metodus.

Jau pirmaisiais metais po tėvo mirties Latifas pardavė didelį gražų tėvo namą Naujajame kvartale ir nusipirko apleistą dvarą prie pat Prakeikto kiemo. Apsuptas kiparisų, jis buvo panašus į negyvenamą salą ar senas kapines. Nuo Prakeikto kiemo jį skyrė ūksmingas dauburys, priaugęs taurių medžių, ir ištisa visokių tvorų ir aukštų sienų sistema. Čia, prie upelio, tarp senų medžių, Latifas pasistatė dailų namą fasadu į priešingą dauburio šlaitą, šitaip apsisaugodamas nuo pietų vėjo ir smarvės, sklindančios iš arsenalo ir uosto. Namas turėjo tą didelį pranašumą, kad buvo ir labai toli nuo Prakeikto kiemo, ir labai arti. Savo išvaizda, jame viešpataujančia ramybe ir švara tasai namas atrodė kaip visiškai kitas pasaulis, tarsi būtų už tūkstančių mylių nuo Prakeikto kiemo, ir vis dėlto buvo visiškai šalia ir nematomais saitais susijęs su juo. Eidamas iš namų trumpiausiu, tik jam vienam žinomu taku, Karadžozas galėdavo bet kuriuo paros metu nepastebėtas pasirodyti Kieme. (Todėl niekada tiksliai negalėjai žinoti, ar jis yra, ar jo nėra ir iš kur gali išdygti.) Viršininkas tuo daž-

nai naudodavosi. Jis pats sekdavo ir kalinius, ir jų prižiūrėtojus. Pažinodamas kone kiekvieną kalinį, jo praeitį ir dabartinį nusikaltimą, jis visiškai pagrįstai sakydavo, jog „žino, kuo kvėpuoja Kiemas". O jeigu kurio kalinio ir nepažinojo asmeniškai, tai gerai perprato valkatos ar vagies psichologiją ir bet kuriuo metu galėdavo pradėti su juo kalbą apie jo paties ar kito nusikaltimą. Lygiai taip pat ir dar geriau jis pažinojo kiekvieną kalėjimo prižiūrėtoją, jo gerąsias ir blogąsias, matomas ir nematomas savybes bei polinkius.

Taip bent jis pats kalbėdavo ir visada tuo girdavosi. Taigi visą amžių jis liko artimai susijęs su netvarkos ir nusikaltimų pasauliu, kurį jaunystėje paliko, ir drauge nutolęs nuo jo, atskirtas savo padėties ir savo tankių parkų, neperlipamų geležinių tvorų ir vartų.

Iš pat pradžių Karadžozas ėmėsi „veikti iš vidaus". Šiuo neįprastu savo darbo metodu jis buvo daug blogesnis, piktesnis ir pavojingesnis, o tam tikra prasme kartais geresnis ir žmoniškesnis už savo pirmtakus. Nematomomis, be galo susipynusiomis priešingybėmis ir buvo pagrįsti jo santykiai su Kiemu ir visais tais žmonėmis, kurie kaip vangi ir drumsta upė plaukė per jį. Netgi patys seniausi ir klastingiausi Prakeikto kiemo gyventojai negalėjo suvokti, kur prasideda ir kur baigiasi tas Karadžozo žaidimas, jo paties sugalvotas, kupinas netikėčiausių ir drąsiausių posūkių ir gudrybių, labai dažnai prieštaraujančių visoms policijos darbo taisyklėms bei metodams ir apskritai įprastoms žmonių bendravimo

normoms. Jau pirmaisiais viršininkavimo metais jis gavo Karadžozo pravardę. Iš tiesų, tasai Kiemas, visi jo gyventojai ir visa, kas jame dėjosi, buvo didžiulė Karadžozo gyvenimo scena ir nuolatinė vaidyba.

Anksti nutukęs, apžėlęs ir tamsiaveidis, jis anksti ir paseno, bent atrodė susenęs. Tačiau jo išvaizda galėjo žmogų ir suklaidinti. Nors svėrė apie šimtą kilogramų, jis prireikus būdavo vikrus ir greitas kaip žebenkštis, o jo sunkus ir išlepintas kūnas tokiais atvejais parodydavo jaučio jėgą. Mieguistame, tarsi negyvame veide ir primerktose akyse nuolatos slypėjo neblėstantis budrumas ir velniškai nerami ir nuovoki mintis. Jo tamsiame alyvuogių spalvos veide niekas niekada nebuvo matęs šypsenos, netgi tada, kai visas Karadžozo kūnas tirtėdavo nuo sunkiai tramdomo vidinio juoko. Tasai veidas galėdavo išsitempti ir susitraukti, keistis, įgauti įvairiausių išraiškų — nuo begalinio pasibjaurėjimo ir baisaus grasinimo iki tikro supratimo ir nuoširdžios užuojautos. Vienas didžiausių Karadžozo menų buvo akių žaismas. Kairioji akis paprastai būdavo beveik visiškai užmerkta, bet pro nuleistas blakstienas skverbėsi dėmesingas ir aštrus kaip skustuvas žvilgsnis. O dešinioji — didžiulė, plačiai atverta. Ji gyveno savarankišką gyvenimą ir judėjo kaip reflektorius; ji galėdavo kone visai išvirsti iš akiduobės ir taip pat greitai vėl pasinerti joje. Ji puldavo, erzindavo, glumindavo auką, sukaustydavo ją ir prasismelkdavo į slapčiausius jos minčių, vilčių ir planų kampelius. Nuo to bjaurus ir žvairas jo veidas atrodydavo tarpais kaip baisi, tarpais kaip juokinga kaukė.

Kaliniai, kalbėdami apie Karadžozą, narstydami jį po kaulelį, ypač daug ir dažnai šnekėdavo apie jo akis. Vieni tvirtindavo, kad jis nieko nematąs kairiąja akimi, o kiti — kad dešiniąja, išvirtusia. Per dvidešimt metų taip ir neprieita šiuo klausimu vieningos nuomonės, bet visi drebėjo nuo tų jo akių žvilgsnio, kiek įmanydami vengė su juo susitikti.

Karadžozo kalbos manieroje ir judesiuose nieko nebuvo iš sunkios osmanų aukštųjų valdininkų didybės. Kiekvienu atskiru atveju, su kiekvienu įtariamu asmeniu jis vaidindavo skirtingą vaidmenį, be jokios gėdos ir atodairos, be pagarbos kitam žmogui ir pačiam sau. Veikdavo jis visada netikėtai, tarsi įkvėpimo pagautas. Pasirodydavo bet kuriuo dienos ar nakties metu, prieidavo prie pavienio kalinio ar grupės:

— Pchi, pchi, pchi, pchiii!

Šiuos skiemenis jis ištardavo nevienodu garsumu ir intonacija, kiekvieną kartą vis kitaip, bet visada su nuostaba ir pasibjaurėjimu tuo žmogumi, pačiu savimi ir ta „byla", kuri juos sieja.

— Ką?! Tu vis dar čia kėksai? Pchi! Na, kaip ten buvo?

Šitaip prasidėdavo pokalbis, bet niekas negalėdavo numanyti, kaip jis toliau plėtosis. Tai galėjo būti ilga kvota, visų smulkmenų aiškinimasis, su baisiais grasinimais, kurie dažnai ir likdavo grasinimais, bet kiekvieną akimirką jie galėdavo virsti ir siaubinga tikrove. Galėjo būti atkaklus, pavojingas ir įkyrus įkalbinėjimas, o kartais — negailestingas tyčiojimasis be aiškaus tikslo ir prasmės.

Kai iškamuotas ir prie sienos prispirtas žmogus, norėdamas bent valandėlę išsivaduoti iš Karadžozo, imdavo maldauti ir pro tikras ar tariamas ašaras įtikinėti, jog jis nekaltas, Karadžozas galėdavo staiga pliaukštelti sau į kaktą ir visiškai kitaip prabilti:

— Sakai, tu visai nekaltas? Ir tu, vargšas žmogau, tik dabar man tą pasakei! Pchi! pchi! pchiii! Jeigu būtum pasakęs, kad esi kaltas, būčiau galėjęs tave išleisti, nes kaltų čia yra daug. Visi kalti. Bet mums reikia bent vieno nekalto. Ir todėl negaliu tavęs išleisti. Jeigu būtum pasisakęs, gal ir būčiau ką nors sugalvojęs. O dabar sėdėsi čia, kol surasiu kitą tokį pat nekaltą kaip tu, tada jis tave pakeis. O dabar sėdėk ir tylėk!

Ir Karadžozas, lydimas kelių prižiūrėtojų, toliau vaikščioja po kiemą, spektaklis tęsiasi, dabar jis vaidina savo malonumui, šaukia įsismaginęs, negali sustoti.

— Tegu man niekas nesako: „Aš nekaltas." Ką nori gali sakyti, tik ne tai. Čia nėra nekaltų. Niekas čia nėra pakliuvęs atsitiktinai. Jeigu peržengė šio Kiemo slenkstį, tai nėra nekaltas. Kuo nors prasikalto, bent sapnuodamas. O jeigu ne jis pats, tai motina, nešiodama jį savo įsčiose, pagalvojo ką nors blogo. Dievaži, kiekvienas sako, kad jis nekaltas, bet per tiek metų, kai aš čia, dar nesu matęs, kad kas nors būtų atvestas be priežasties ir be kokios nors kaltės. Kas čia pakliuvo, yra nusikaltėlis ar bent stovėjęs šalia nusikaltėlio. Pchi! Esu išleidęs iš čia žmonių, ir valdžios įsakymu, ir savo atsakomybe, taip. Bet visi buvo prasikaltę. Čia nekalto žmogaus

nėra. Žinoma, yra tūkstančiai nusikaltėlių, kurie čia nepakliuvo ir niekada nepakliūs, nes jeigu visus nusikaltėlius uždarytume čionai, šis Kiemas turėtų būti nuo jūros iki jūros. Aš pažįstu žmones, visi yra nusikaltę, tik ne visiems lemta čia duoną valgyti.

Monologas, kurį Karadžozas sako vaikščiodamas, pamažu darosi vis skubesnis ir karštesnis, kol pagaliau virsta beprotišku šauksmu ir plūdimu visų, kas laikomas šiame Kieme ir kas gyvena už jo sienų. Jo balse tarp neapykantos ir bjaurėjimosi viskuo aplinkui skamba vos juntama gaidele ir graudus gailesys, kad taip sutvarkytas pasaulis.

O tasai „nekaltasis" dabar žino, kad sėdės čia ištisas savaites ir Karadžozas į jį nė nepažvelgs.

Pasitaiko, kad, praėjus kokiai savaitei po šitokio spektaklio, atvyksta visas būrys kilmingų giminaičių kokio nors jaunuolio, pakliuvusio čia per niekingus draugus, ir maldauja Karadžozo, kad jį paleistų, kadangi nekaltas. Karadžozas staiga pasikeičia: tarsi kažką prisiminęs, rimtai susimąsto, valandėlę užmerkia abi akis, jo veidas ištįsta, ir, pagarbiai pasilenkęs prie maldautojų, jis sako įsakmiu balsu:

— Kai jį policija suėmė, ar sakėte, kad jis nekaltas?

— Žinoma, sakėme, bet...

— Ė, tai blogai padarėte. Pchi, pchi, pchi!.. Negerai. Dabar kaip tik ima nekaltus, o paleidžia nusikaltėlius. Tokia nauja tvarka. Kadangi jūs patys valdžios atstovams pareiškėte, kad jis niekuo nekaltas, jis turi pasilikti čia.

Žmonės žiūri suglumę į romią kaukę, tikėdamiesi, jog Karadžozas nusijuoks ir viską pavers pokštu. Ir patys po truputį šypsosi. Tačiau jis lieka nenumaldomai rimtas, šaltas ir pagarbus. Ir šitaip atsisveikina su prašytojais. Tie ilgai negali atsikvošėti. Pasakoja savo bičiuliams, eina skųstis įtakingiems pažįstamiems, o šie tik gūžteli pečiais ir numoja ranka, tvirtai tikėdami, kad Karadžozą apsėdęs ir jo lūpomis šneka pats velnias, ir netgi ne vienas.

O Karadžozas po to, eidamas per Kiemą ir susitikęs tą pirmąjį „nekaltąjį", tuoj pat atnaujina pokalbį, pradėtą prieš tris savaites. Netikėtai prieina artyn, įsisiurbia akimis į veidą, tarsi ketindamas jį praryti.

— Pchi! Ką tu sau manai, dar ilgai žadi čia smirsti? Lyg ir be tavęs čia neužtenka smarvės. Tuojau pat dink iš čia, girdi? Susidėk savo skarmalus, ir kad mano akys daugiau čia tavęs neregėtų, o jei ne, įsakysiu prilupti kaip šunį.

Žmogus, iš netikėtumo netekęs žado, šiaip taip sukaupia jėgas ir sprunka iš Kiemo, palikęs savo daiktus, dėl kurių paskui pešasi kaliniai su prižiūrėtojais.

„Vaidindamas" Karadžozas galėdavo valandų valandas praleisti su žmogumi, kaltinamu vagyste, svetimo turto pasisavinimu, prievartavimu, sunkiu kūno sužalojimu ar žmogžudyste, vaipytis, riaumoti, šnibždėti, apsimesti kvailiu, niekingu budeliu arba jautriu, viską suprantančiu bičiuliu, ir visa tai darydavo pakaitomis, nuoširdžiai ir įtikinamai. Čia jis grumdavosi su tokiu žmogumi, čia glėbesčiuodavo jį,

mušdavo arba bučiuodavo, šaukdamas į akis: „Prisipažink, ir vargo nematysi! Prisipažink, ir išneši kudašių, kitaip kentėsi čia per amžius. Prisipažink!"

O kai, būdavo, pasiekia tikslą, išplėšia prisipažinimą ir gauna žinių apie nusikaltimo bendrininkus ar vietą, kur laikomi pavogti pinigai, jis tik pasitrina rankas kaip žmogus, kuris galų gale užbaigė nešvarų ir nemalonų darbą, tuoj pat nusimeta dabar jau nebereikalingą kaukę ir duoda bylai įprastą eigą. Tačiau visai nepalieka likimo valiai to prisipažinusio, dažnai jam padeda ir palengvina jo likimą.

Nesuprantamas buvo tasai begalinis ir keistas Karadžozo žaidimas, bet jis, matyt, niekada niekuo netikėjo, nei kaltinamuoju, nei jo liudytoju, nei pačiu savimi, ir jam reikėjo išgauti prisipažinimą kaip vienintelį atspirties tašką, kad šiame pasaulyje, kur visi nusikaltę ir verti bausmės, galėtų palaikyti bent šiokios tokios tiesos ir tvarkos iliuziją. Ir jis traukdavo tą prisipažinimą, sunkdavo iš žmogaus su pašėlusiu atkaklumu, tartum kovodamas dėl savo gyvybės ar suvedinėdamas savo nesuvedamas sąskaitas su nedorybėmis ir nusikalstamumu, su apgaule ir netvarka.

Tasai žaidimas daugeliu atvejų atrodė beprasmis, nesuprantamas ir negarbingas,— taip čia viskas būdavo supainiota ir iškraipyta,— bet iš tikrųjų jis buvo gerai ir blaiviai apgalvotas ir paprastai pasiekdavo tikslą. Jame niekas nesikartojo, nieko nebuvo daroma iš inercijos, jis visada buvo naujas ir plėtojosi gaivališkai, tuo suglumindamas labiausiai paty-

rusius, senus ir dažnus Prakeikto kiemo lankytojus. Kartais jo negalėdavo suprasti netgi žmonės, ilgus metus dirbantieji su Karadžozu. Apie jį Stambule sklido legendos, kuriose Karadžozo elgesys tarpais atrodydavo nežmoniškas ir kvailas, o tarpais nuostabiai geras, jautrus ir apdairus.

Prieš Karadžozą žmonės dažnai rašė įvairius skundus; net buvo keliamas klausimas dėl jo pakeitimo. Divane viziriai ne kartą svarstė jo veiksmus. Tačiau galų gale viską palikdavo po senovei. Visi žinojo, kad Karadžozas įnoringas viršininkas, keistas ir mėgstąs savavaliauti, bet taip pat žinojo, jog nelengva rasti žmogų, kuris dieną ir naktį taip tąsytųsi su vagimis, valkatomis ir visokiais išsigimėliais ir palaikytų Prakeiktame kieme šiokią tokią drausmę ir tvarką. Taip Karadžozas likdavo šiame poste ir savaip valdė Prakeiktą kiemą.

Visiems atrodė, jog tai protingas sprendimas. Visiems, įskaitant ir Prakeikto kiemo gyventojus. Čia Karadžozas amžinai buvo kalbų, apkalbų, pasišaipymų, plūdimų, niekinimų, dažnai ir užpuolimų objektas. (Kiekviena proga išplūsti Karadžozo dukterį — toks buvo Prakeiktame kieme įsisenėjęs paprotys.) Visi kaliniai kaip pakerėti stebėjo ir komentavo kiekvieną Karadžozo žingsnį ir žvilgsnį, kiekvieną jo žodį; jie drebėjo prieš jį ir kiek galėdami stengėsi vengti jo. Tačiau tie patys žmonės nejučiomis ir žavėjosi juo, pasakojo vieni kitiems jo žygdarbius. Jie visi priprato prie Karadžozo, savotiškai susigiminiavo su juo. Keikė jį, tačiau taip, kaip keikiamas nelemtas likimas. Jis buvo jų nelemties dalis. Nuolat

jo bijodami ir neapkęsdami, jie susiliejo su juo, ir jiems sunku būtų buvę įsivaizduoti savo gyvenimą be jo. Jeigu reikia, kad būtų Prakeiktas kiemas ir jo viršininkas, tai tegu būna toks, koks yra šis. Jo darbo metodai keisti, kartais netgi baisūs, tačiau juose visada slypi netikėtumo galimybė: dalykas gali pakrypti ir į blogą, ir į gerą pusę kaip loterijoje — kaliniai to nežino. Todėl jie viską, ir patį Karadžozą, lengviau pakelia, ar bent taip jiems atrodo, nes jie visi mėgsta kortų lošimą ir vengia aiškumo, kuris visada juos slegia. Visi sostinės nusikaltėliai Karadžozą laikė savu; jis buvo „kiaulė", „blakė" ir „kraugerys", „šuo ir šunies vaikas", bet savas.

Toks yra Latifas-aga, pravarde Karadžozas. Galima būtų pasakyti, kad toks jis buvo, nes šiuo metu jau gerokai susenęs, aptukęs, nebe toks narsus kaip kadaise. Atrodo, kad jis pavargo, glumindamas ir gąsdindamas Prakeiktą kiemą savo išmonėmis ir staigmenomis, sąmoju, keistenybėmis ir saliamoniškais sprendimais. Dabar jis daugiausia sėdi švariame ir gražiame dauburio šlaite, savo dailiuose namuose, kur jau apvesdino sūnus ir ištekino dukteris.

Tik retkarčiais tarsi atgimsta senasis Karadžozas ir prietaringos baimės apimtą Kiemą apstulbina kokiu nors vienu iš didžiųjų savo žygdarbių, kaip prieš dešimt ar penkiolika metų.

Su nuostaba ir pasipiktinimu, kuris ir po tiek metų buvo justi jo tone ir žodžiuose, brolis Petaras smulkiai pasakojo, kaip tasai „senas piktadarys" visų akivaizdoje vertė prisipažinti armėnus, kaltinamus vagyste valstybinėje pinigų kalykloje.

Kalykloje po truputį ėmė trūkti brangaus metalo. Pagaliau tai sužinojo pats sultonas ir užsirūstinęs pagrasino sunkiai nubausiąs aukštus valdininkus, jeigu nesiliaus vagystės, o surasti nusikaltėliai nepadengs valstybės iždo nuostolių. Tada išsigandusi vyresnybė suėmė kalykloje keletą tiesioginių kaltininkų, o paskui ir vieną turtingą ir plačiai išsišakojusią armėnų pirklių šeimą, kadangi tardymo gijos vedė į jų parduotuves. Aštuoni šios šeimos nariai vyrai buvo atgabenti į Prakeiktą kiemą. Čia tie tamsiaveidžiai, gerai įmitę žmonės įsikūrė taip, kaip visada ir visokiomis sąlygomis moka įsikurti turtuoliai. Atsivežė visą krūvą baldų ir kilimų, jiems kasdien prižiūrėtojas nešiojo gerą maistą. Niekas jų nekliudė ir netardė. Ir kada jau atrodė, kad visa byla tuo ir pasibaigs, pasenęs Karadžozas iškrėtė savo jaunystės dienų pokštą.

Vieną rytą, kai tos šeimos galva, senas, dusulingas ir aptukęs Kirkoras, sėdėjo kieme ant nedidelio suoliuko kalėjimo sienos nišoje, staiga priėjo viršininkas ir atsisėdo greta ant to paties suoliuko, kur vos tilpo vienas žmogus. Nieko nesakydamas, jis visu svoriu ėmė vis stipriau spausti prie sienos ir šiaip sunkiai alsuojantį Kirkorą. Kai jau visai įstūmė jį į mūro kampą, be jokios įžangos pasakė tyliu, bet nuožmiu balsu:

— Klausyk, dalykas labai rimtas (pats sultonas įsikišo!), ir reikia tuoj pat spręsti, kitaip padės galvą per jus aukšti valdininkai, nekalti žmonės. Tu esi armėnas, vadinasi, gudrus ir įžvalgus, o aš vienas atstoju tris armėnus. Pabandykime keturiese išvynioti

šį suraizgytą ir labai pavojingą kamuolį. Tie keli suimti vagys yra niekai. Jie negali padengti nuostolių. Jie sumokės savo galvom. Bet jūs esate bendrininkai. Pirkote vogtas brangenybes pusvelčiui. Jūs dar galite išgelbėti savo galvas ir atsipirkti. Žinau, kad ne tu kaltas, bet kas nors iš taviškių. Tačiau kol pavogtas turtas nebus sugrąžintas į valstybės iždą — atsakai tu. Tad užbaikime greičiau, kitaip, saugok viešpatie, neteksi tų savo mėsų didžiose kančiose ir sversi ne daugiau kaip dešimties metų berniukas.

Prispaustas senis armėnas negalėjo atgauti kvapo nei žodžio ištarti. O Karadžozas jam šnibždėjo toliau. Pirmiausia jis pasakė didžiulę sumą, kurią pirklio šeima turinti sumokėti valstybei. Nuo to skaičiaus pirkliui aptemo akys, jis pradėjo kriokti tarsi prieš mirtį. Bet Karadžozas vis spaudė jį prie sienos.

— Nieko, nieko. Pinigai iš tiesų dideli, bet gal reikės ir dar daugiau, kokios ketvirtos dalies viso jūsų turto. Kadangi jūs visada apie turtą duodate melagingas žinias, bent keturis kartus jį pamažinate, tai iš tikrųjų bus tik šešioliktoji dalis. Paklausyk manęs ir sumokėk. Tada viskas gal dar susitvarkys. O jeigu ne...

Ir Karadžozas išklojo pirkliui visą savo šėtonišką planą. Kirkoras klausėsi jo užsimerkęs ir tankiai alsuodamas.

Paskutinėmis dienomis armėnų namuose buvo susirgę du žmonės. Kilo įtarimas, jog gali būti maras. Reikia tik tą viešai paskelbti, ir jie visi, nuo jauniausio ir seniausio, bus paimti į ligoninę, kur guli sergantieji maru. Ten bent pusė jų iš tikrųjų gali apsi-

krėsti ir numirti. Atsiras žmonių, iš šalies ar iš tarnų, kurie tuo metu įsibraus į tuščius namus bei parduotuves ir išvogs, kas viešai padėta ir kas paslėpta. O paskui bus padaryta visa, kas daroma su sergančiais maru, su jų namais ir turtu.

Taip kalbėdamas, jis spyrė prie sienos beveik sąmonės netekusį armėną, o tas bandė kažką sakyti, švokštė, vartydamas akis, prašė duoti truputį laiko, kad galėtų pasikalbėti su saviškiais, bet Karadžozas jam neleido nei vieno, nei kito, tik vis kartojo pašnibždomis savo baisų reikalavimą: viską išspręsti tuoj pat ir ant šio suoliuko.

Daugumas kalinių, pasirodžius Karadžozui, nuskubėjo kaip paprastai į savo kameras ar tolimiausius Kiemo kampus ir viso to negalėjo nei matyti, nei girdėti. Tačiau jautė, kad nišoje tarp senio Kirkoro ir Karadžozo vyksta sunkios derybos. Ilgokai laukę, jie pamatė, kaip viršininkas nuėjo į kalėjimo kanceliariją virš vartų, o Kirkoras klupdamas ir stabčiodamas nukiūtino tarsi lunatikas į kameras, kur sėdėjo jo giminaičiai. Ten kurį laiką buvo girdėti rietenos ir šūkavimai: jaunesnieji šeimos nariai piktai ir bergždžiai prieštaravo, o paskui staiga viskas nutilo. Senis Kirkoras, prilaikomas dviejų vyriausiųjų sūnų, nuėjo į kalėjimo kanceliariją susitarti, kaip sumokėti pinigus.

Per kelias kitas dienas visi jie grupelėmis po du tris buvo paleisti.

Ištisas savaites Kieme netilo kalbos, kaip Karadžozas išplėšė iš Kirkoro tokią sunkią duoklę, iš lūpų į lūpas ėjo smulkmenos, kurias galėjo papasakoti

tik juodu, bet kaliniai kažkokiu būdu jas sužinojo arba patys kūrė ir dailino.

Apie Karadžozą brolis Petaras dažnai pasakojo su pasipiktinimu, neapykanta ir savotišku, netyčia prasikišančiu susižavėjimu, su pačiam sau nesuprantama nuostaba, stengdamasis kuo spalvingesniais žodžiais nupiešti šio pabaisos paveikslą, kad jį aiškiai įsivaizduotų tie, kurie klausosi, ir stebėtųsi taip kaip jis pats. Ir nuolat grįždavo prie Karadžozo, laidydamas ironiškas replikas, tarsi jausdamas, kad dar ne viską pasakė apie jį.

Brolis Petaras lygiai taip pat vaizdžiai ir smulkiai pasakojo apie visą Prakeikto kiemo gyvenimą ir atskirus jo gyventojus, daugiausia apie įdomius, komiškus, apgailėtinus, keistus žmones; su jais Petaras daugiau bendravo ir geriau juos pažinojo negu mušeikas, žudikus ir užkietėjusius kriminalistus, kurių jis kiek įmanydamas vengė.

Tačiau ir tai nebuvo svarbiausia ir ne daugiausia vietos užėmė brolio Petaro prisiminimuose apie Prakeiktą kiemą, apie kurį jis paskutinėmis savo gyvenimo dienomis tiek daug pasakojo šalimais sėdinčiam jaunuoliui.

II

Kaip visada kad būna atsitikus nelaimei, pirmosios dienos Prakeiktame kieme broliui Petarui buvo sunkiausios. Ypač nepakenčiamos buvo naktys. Norėdamas bent kiek atsiriboti nuo muštynių, barnių ir šlykščių nakties scenų, brolis Pe-

taras pasirinko nuošalų kampą didžiulėje kameroje už sugriuvusio židinio ir čia susidėjo savo daiktus, kurių nedaug buvo pasiėmęs. Ten jau buvo du bulgarai, irgi „etapiniai", siunčiami katorgon. Jie brolį Petarą sutiko kone be žodžių, bet palankiai. Šiaip ar taip, jie buvo patenkinti, kad šią vietą užima ramus, miestiškai apsirengęs žmogus iš Bosnijos, apie kurį jie daugiau nieko nežinojo ir neklausinėjo, tik spėjo, kad ir jis toks pat „etapinis" kaip jie, ir kad jam taip pat sunku toje bjaurioje ir pavojingoje maišalynėje.

Tai buvo, kiek galėjai suprasti, pasiturintys žmonės, tapę aukomis jų krašte vykusių subruzdimų dėl pernelyg didelių mokesčių bei duoklių ir nežmoniškų jų rinkimo būdų. Jie buvo lyg ir įkaitai. Tačiau apie savo kaltę jie nieko nekalbėjo. Buvo susirūpinę ir įsibaiminę, bet jų veiduose tai neatsispindėjo. Visiškai. Jie laikėsi santūriai ir apdairiai. Visada susijuosę diržais, apsiavę ir apsirengę, pasiruošę kelionėn. (Smulkūs ir stambūs Stambulo nusikaltėliai į Prakeiktą kiemą žiūri kaip į dalį savo gyvenimo ir atitinkamai čia laikosi, o tuodu čia ne gyveno, tik laukė, kada praeis skirtas laikas, — jų tikras gyvenimas buvo likęs ten, Bulgarijoje. Dabar jie laukė nuosprendžio. Jie, girdi, dar pagyvensią, jeigu pavyksią sugrįžti, o čia, toli nuo savųjų, nesą gyvenimo. Ir jiems nereikią. Tokie yra visi „etapiniai".) Iš kameros paprastai išeidavo tiktai vienas jų, ir labai trumpam, o kitas likęs saugojo daiktus. Daugiausia jie sėdėjo arba gulėjo visiškai nejudėdami ir nekalbėdami. Be reikalo nė akių nepakeldavo. Valgė mažai

ir slapčiomis, gėrė tik vandenį, nusisukę į šoną. Su niekuo nesišnekėjo, stebėjosi ir tyliai piktinosi, kad Petaras Kieme domisi kalinių pokštais bei pasakojimais ir pats su kai kuriais iš jų kalbasi. Jie prašė, kad Petaras nerūkytų tamsoje, nes tai galį privilioti nepageidaujamų svečių.

Ir vis dėlto po kelių dienų jie gavo svečią, kuris tuoj pat įsikūrė jų kaimynystėje. Atsirado dar vienas, kuriam patiko nuošalus kampelis ir tvarkingi, ramūs žmonės jame.

Vėliau, ne kartą galvodamas apie jį, brolis Petaras niekaip negalėjo atsiminti, kada tiksliai priėjo prie jų tasai žmogus, ieškodamas vietos, ir ką pasakė. Mes paprastai primirštame pirmąjį susitikimą su žmonėmis, kurie pasidaro mums artimi; mums atrodo, kad visą gyvenimą juos pažįstame ir jie visada buvo su mumis. Todėl atminty kartais iškyla tik padrikos tokių susitikimų scenos.

Prietemoje ties Petaru tada palinko aukšto, pakumpusio, iš pažiūros jauno vyro siluetas. Ant vienos rankos jis buvo užsimetęs antklodę, o kitoje laikė odinį krepšį. Bulgarai greitai susižvalgė tarp savęs, o paskui abu skersomis pažiūrėjo į Petarą. Jų veiduose šmėkštelėjo aiškus pasipiktinimas, jie sukluso ir pasiruošė gintis: turkas! Ateivis atsigulė, kur stovėjo, nepajudėdamas iš vietos, net jo alsavimo nebuvo girdėti. O kai naktį brolis Petaras kelis kartus pabudo (čia nebuvo žmogaus, kuris nuolat nepabustų naktį), jautė, kad „naujokas" šalia jo nemiega.

Pabudęs brėkštant, brolis Petaras blyškioje aušros šviesoje, — lauke turėjo būti labai gražu, — pasi-

žiūrėjo į dešinę, kur šiąnakt įsitaisė miegoti atvykėlis turkas. Pirmiausia jis pamatė nedidelę, geltona oda įrištą knygą. Jį užliejo stipri ir šilta džiaugsmo banga: tai buvo kažkas iš prarastojo tikro ir žmogiško pasaulio, kuris liko toli už šių sienų, gražu, bet nepatikima kaip sapnas. Jis užsimerkė, vėl atsimerkė, bet knyga gulėjo savo vietoje — knyga! Tada jo žvilgsnis nuslinko toliau, ir jis pamatė, kad ta knyga — ant kelių žmogaus, kuris pusiau guli, pusiau sėdi, atsirėmęs į savo skrynutę. Tai tas pats „naujokas". Šalia — šviesios, gerai išdirbtos odos kelioninis krepšys, po juo puiki tamsi antklodė, šilta ir minkšta, iš tolo žiūrint — kaip švelnus brangus kailis. Būdamas nearistokratiškos kilmės bei auklėjimo, labai kuklių poreikių žmogus, brolis Petaras niekada daug negalvojo apie jį supančių daiktų vertę ir išvaizdą ir neteikė jiems jokios reikšmės, bet šitų dalykų negalėjo nepastebėti. Jis niekada nebuvo matęs, kad paprasti, kasdien vartojami daiktai būtų padaryti taip nagingai ir iš tokios geros medžiagos; jeigu būtų neišvykęs iš Bosnijos ir šio pikto atsitiktinumo dėka nepakliuvęs į Prakeiktą kiemą, nebūtų tikėjęs, kad tokių dalykų iš viso esama.

Jo žvilgsnis slinko toliau. Šito žmogaus veidas buvo nauja staigmena. Jaunuolio veidas — švelnus, kiek pabrinkęs, baltas, nublyškęs ypatingu kambariniu blyškumu, visiškai kitoks, negu galėjai tikėtis pamatyti čia, — apžėlęs rusva, papurusia kokių dešimties dienų barzda, su nukarusiais, kiek šviesesniais ūsais. Veide tamsavo didžiuliai, nesveiki tartum sumušimai ratilai, virš kurių žvelgė drėgme ir vidine

ugnim spindinčios mėlynos akys. Broliui Petarui, gyvenime mačiusiam visokiausių ligonių, visa tai iškart pasirodė pažįstama. Ne šitas, bet panašias akis jis jau matęs. Yra tokių žmonių, kurie kažko bijo ar gėdijasi, nori kažką nuslėpti. Todėl jie savo žvilgsniu stengiasi patraukti ir sulaikyti kito žmogaus žvilgsnį prie savo akių, kad jis netyrinėtų jų veido bruožų, figūros, drabužių. Jaunuolis nemirksėdamas, tiriamai, bet ramiai žiūrėjo į atvirą stambų brolio Petaro veidą su tankiais juodais ūsais, plačiai atmerktomis, rudomis taikaus žvilgsnio akimis.

Kalba užsimezgė savaime. Tokios kalbos visų geriausios. Pirmiausia pašnekovai pasisveikina, persimeta keliais trumpais abstrakčiais žodžiais, zonduodami ir tyrinėdami vienas kitą. To broliui Petarui užteko įsitikinti, kad turkas neišdidus ir nusiteikęs anaiptol ne kovingai, kaip galima buvo tikėtis. Tiesa, santūrus, bet savaip.

Šitaip jie iki pietų kelis kartus susitiko ir vėl išsiskyrė. Ir kiekvieną kartą pasakydavo vieną kitą nereikšmingą frazę. Tokie pokalbiai paprastai ir būna kalėjime, jie mezgasi iš lėto ir neryžtingai, o paskui, nerasdami sau naujo peno, greitai ir lengvai užgęsta, virsdami nepatiklia tyla, kada abu pašnekovai svarsto, ką patys pasakė ir ką išgirdo.

Per pietus jie pametė vienas kitą iš akiračio. Tiktai antroje dienos pusėje vėl pasišnekėjo. Pasirodė, kad abu skaito itališkai. Persimetė keliomis frazėmis italų kalba. Daugiau juokais. Ir vis dėlto tai juos tarsi atskyrė nuo visų kitų ir suartino tarp savęs. Kalbėjo apie įvairius pasaulio miestus ir kraštus, paskui apie

knygas, bet kadangi nebuvo skaitę tų pačių knygų, kalba nutrūko. Pasisakė ir vardus. Jaunuolis vadinosi Čamilis. Brolis Petaras pasakė savo vardą, bet profesiją nutylėjo. Beje, apie save ir apie tai, kaip pateko čionai, nė vienas nieko neprasitarė. Kalbos sukosi vis apie tą patį ir slydo paviršiumi. Ypač santūrus buvo jaunasis turkas. Savo sodriu, giliu balsu ir lėtais galvos linkčiojimais jis tik pritarė broliui Petarui. Pritarė viskam, negalvodamas. Pats iki galo nepasakė nė vienos paprasčiausios minties. Dažnai sustodavo, nutraukęs frazę. Jo žvilgsnis visą laiką klydo kažkur tolyn.

Brolis Petaras kalbėjo gyviau. Jis džiaugėsi, kad susirado pašnekovą, bet širdy mąstė sau: „Kalbuosi su sergančiu žmogumi." Nereikėjo netgi tokios patirties, kokią turėjo jis, kad galėtų pasidaryti tokią išvadą.

— Taip, taip, — kalbėjo jaunasis turkas su tam tikra europietiška pagarba, bet šitie „taip, taip" patvirtindavo veikiau brolio Petaro nuomonę apie jį, negu pasakytus žodžius.

Tačiau ir tokie pokalbiai abiem kaliniams, matyt, buvo malonūs ir brangūs: jie tarsi dovanojo vienas kitam tai, ko čia labiausiai trūko; todėl jie nuolatos atnaujindavo juos ir po kiekvieno pertrūkio vėl tęsdavo.

Abudu bulgarai žiūrėjo į juos su slepiama nuostaba ir dar labiau slepiamu įtarumu.

O pradėjus temti, jaunasis turkas ir brolis Petaras sėdo drauge vakarieniauti. Iš tiesų vakarieniavo tik brolis Petaras, nes jaunuolis nieko nevalgė, tik ilgai

kramsnojo išsiblaškęs tą patį kąsnį. Tiesus ir atviras brolis Petaras jam kalbėjo:

— Čamili-efendi, neužsigauk, bet negerai, kad nieko nevalgai.

Ir įtikinėjo jaunuolį, kad patekęs į nelaisvę žmogus turi daugiau valgyti, nes jam reikia jėgų ir budrumo.

— Taip, taip, — atsakė jaunuolis, bet ir po to valgė ne daugiau kaip lig tol.

Rytojaus dieną jie kalbėjosi ilgiau, gyviau ir laisviau. Dviese jiems smagiau slinko laikas ir kaipmat atėjo vakaras. Tamsai artėjant, pokalbis ėmė plaukti lėčiau ir sekti. Kalbėjo tik brolis Petaras. Jaunuolis netgi savo „taip, taip" nebeįterpdavo. Jis vis labiau gūžėsi ir tik sunkių vokų judesiais pritardavo viskam, o iš tiesų niekuo nesidomėjo.

Raudonai nutviekstas dangus ir retos kiparisų viršūnės už aukštos sienos bylojo, kad kažkur anapus nematomo miesto staigiai leidžiasi saulė. Vienu metu ir visas kiemas buvo sklidinas rausvos šviesos, bet ji greitai prapuolė, tarsi ištekėjo iš paversto keturkampio indo, ir jis pamažu prisipildė sutemų.

Prižiūrėtojai varė kalinius į kameras, o tie, kaip nepaklusni ir padrika banda, bėgo priešais juos ir slapstėsi nuošalesniuose kiemo pakraščiuose. Niekas nenorėjo skirtis su diena ir eiti į tvankias kameras. Buvo girdėti šauksmai ir smūgiai.

Tuo metu prie kameros durų, kur sėdėjo vienuolis su jaunuoju turku, atbėgo prižiūrėtojas, šaukdamas jaunuolio vardą. Paskui jį už kelių žingsnių dūmė kitas, irgi tą patį rėkdamas, tik dar garsiau ir

stropiau. Taip visur skuba smulkūs valdiniai, kai gauna griežtus viršininkų nurodymus, skuba vykdyti gera ir bloga, kaip jau likimo lemta. Šį kartą turėjo būti viskas gerai. Su pagarba, kuri čia rodoma labai retai, abu pasiuntiniai pasiūlė jaunuoliui tuoj pat pereiti į kitą, jam skirtą patalpą. Jie padėjo jam susidėti daiktus. Aiškiai matei, kad jaunuolio reikalai eina geryn.

Čamilis šią netikėtą pagarbą sutiko kaip įsakymą, niekuo nesistebėdamas ir nieko neklausinėdamas. Susiruošęs jis atsigręžė į savo pašnekovą, tarsi norėdamas pasakyti ką svarbaus ir pirmą kartą aiškaus, bet tiktai nusišypsojo ir linktelėjo, lyg atsisveikindamas iš tolo.

Be jokių kalbų jie išsiskyrė kaip geri seni pažįstami.

Tą naktį brolis Petaras ilgai galvojo apie nepaprastą turką. Ar jis turkas, ar ne turkas, bet tikrai nelaimingas žmogus. Tarpais, kai užsnūsdavo, jam atrodydavo, kad jaunuolis yra šalimais, nemiega, bet guli ramiai su knyga ir visais savo neįprastais dailiais daiktais. Ir drauge aiškiai žinojo, kad jis išėjo, kad jo čia nėra. Jam buvo gaila, kad jie išsiskyrė. O kai pagaliau užmigo, kaip visada, kietu miegu, be jokių sapnų, užmiršęs savo dalią ir visą jį supantį pasaulį, tame miege nugrimzdo ir buvęs kaimynas iš dešinės, ir mintis apie jį. Bet vos tik naktį pabusdavo, širdyje atgydavo neaiškus, primirštas, bet aštrus kartėlis, kurį jis pirmą kartą pajuto jaunystės metais, kai turėjo skirtis su savo gerais bičiuliais ir likti gyventi bei dirbti su abejingais ir svetimais žmonėmis.

O kai prašvito, dingo toji tikrovės ir sapnų kaita, liko aiški ir paprasta tiesa: kaimyno iš tikrųjų nėra. Tuščia vieta dešinėje jam buvo dar vienas skausmas ir nelaimė tarp daugelio mažų ir didelių šio gyvenimo skausmų ir nelaimių. Kairėje pusėje sėdėjo du bulgarai pirkliai, nebylūs ir pasiruošę iškeliauti.

Rytą tuščia vieta jau buvo užimta. Joje įsitaisė liesas, plonas vyriškis, nesiskutęs ir visas apsileidęs, juodais garbanotais plaukais. Jis atsiprašinėjo, daug ir greitai kalbėdamas. Girdi, nenorėjęs nieko trukdyti, bet neištvėręs šalia tų valkatų, kur ligi šiol gulėjęs, buvęs priverstas ieškotis ramesnės vietos tarp padoresnių žmonių. Jis pasistatė iš švendrių nupintą savo krepšį, numetė kažkokias senas, palaikes drapanas ir kalbėjo toliau.

Čia nebuvo įprasta pradėti kalbą nuo ilgų ir ceremoningų įžangų, ir jis iškart ėmė plepėti apie viską, tartum būtų atsidūręs tarp senų ir patikimų pažįstamų. Aiškiai matei, kad jis kalba sau, kad kitaip negali, kalba ne dėl to, kad turėtų ką pasakyti, ir ne dėl tų, kuriems kalba.

Abu pirkliai dar labiau susigūžė, prisispaudė vienas prie kito. O brolis Petaras klausėsi, stebėdamas šį keistą žmogų, ir visa savo laikysena dar skatino jį kalbėti. (O sau galvojo: „Aš pats atsigimiau į savo dėdę, velionį brolį Rafą, kuris kiekvieną atidžiai išklausydavo ir juokais sakydavo: „Be duonos aš dar kaip nors pragyvenčiau, o nepasišnekėjęs su žmogum negaliu.") Žmogus pasakojo.

Tai buvo žydelis iš Smirnos. Apgailėtinai atrodė jo tamsus veidas, stambi nosis, didžiulės akys su gels-

vais, paraudusiais baltymais. Ir visas jis atrodė apgailėtinai, buvo susirūpinęs ir įsibaiminęs, bet noras išsišnekėti buvo didesnis negu jo vargas ir begalinė baimė. Tarytum tęsdamas vakar vakare pradėtą pokalbį, jis gyvai, pusiau šnibždomis pasakojo broliui Petarui, einant iš kameros į kiemą, apie save ir savo kančias.

— Apvagia žmogų, paskui apkaltina ir į kalėjimą įkiša! Sakykit, kaip mes patekome tarp šitų padugnių? Aš klausiu savęs...

Ir išskaičiavo, ko savęs klausia; o klausė jis visko. Pasakodamas bailiai dairėsi aplinkui, bet nesiliovė kalbėjęs. „Per tą savo plepumą jis ir pakliuvo čionai", — pagalvojo sau brolis Petaras, viena ausim klausydamasis varginančio ir karštligiško šio keistuolio pasakojimo, ir staiga išgirdo Čamilio-efendi vardą.

— Vakar mačiau, kaip jis įsitaisė šalia jūsų, šalia padorių žmonių. Bet dabar jam duotas kambarys vadinamajame baltajame bokšte, tenai prie vartų, kur miega prižiūrėtojai ir valdininkai ir kur kilmingi kaliniai turi atskiras kameras ir gauna specialų maistą. Sakykit, iš tikrųjų baisu. Argi gali toks žmogus būti tarp šitokių...

Brolis Petaras sukluso.

— Jūs pažįstate tą... Čamilį-efendi?

— Aš? O kaipgi! Jūsų nepažįstu, atleiskite, tik susitikome... Nepažįstu jūsų, bet matau, kad esate doras ir garbingas žmogus, o man tai... Jūsų nepažįstu, bet jį taip. Iš matymo, labai gerai. Jį visa Smirna pažįsta. Smirnoje viskas žinoma.

Jau pirmą dieną brolis Petaras viską žinojo apie jaunąjį turką ir jo šeimą, ir kaip jis pateko į Prakeiktą kiemą. Suprantama, Chaimas — toks buvo šio žmogaus vardas — pasakojo su apylankomis, blaškydamasis, kai ką praleisdamas, o kai kuriuos dalykus kartodamas po keletą sykių, spėliodamas, ne visada aiškiai, bet su daugybe įvairiausių smulkmenų. Tasai žmogus negalėjo nekalbėti, bet ir negalėjo pasakoti tik apie vieną dalyką. Jis valandėlę stabtelėdavo, susimąstydavo, sielvartingai raukydamasis, tarsi jį kamuotų mintis, jog negražu viską pasakoti visur ir visiems, bet jo aistra kalbėti apie kitus žmones, ypač apie tuos, kurių visuomeninė padėtis aukštesnė negu jo ir kurių likimas kuo nors ypatingas, buvo stipresnė už visa kita.

Chaimas buvo vienas iš tų žmonių, kurie visą gyvenimą grumiasi su žmonėmis ir savo aplinka, grumiasi beprasmiškai, iš anksto žinodami, kad pralaimės. Norėdamas viską išsakyti ir išaiškinti, atskleisti visas žmonių piktadarybes, pasmerkti blogį ir išaukštinti gėrį, jis užgriebdavo toliau, negu gali matyti ir suvokti paprastas blaivaus proto žmogus. Apie scenas, vykstančias tarp dviejų žmonių be jokių liudytojų, jis galėdavo pasakoti su mažiausiomis smulkmenomis. Jis ne tik nupiešdavo tų žmonių paveikslus, bet ir prasismelkdavo į jų mintis ir ketinimus, dažnai netgi jiems patiems nežinomus. Jis pirmas juos atskleisdavo ir toliau jau remdavosi jais. Jis turėjo įstabią dovaną: truputį pakeitęs balsą, gebėdavo pamėgdžioti asmenį, apie kurį pasakodavo, ar

tai būtų didelis viršininkas, ar elgeta, ar gražuolė graikė; nežymiais kūno ar veido raumenų judesiais galėdavo parodyti žmogaus ar gyvulio eiseną ir manieras ir netgi daiktų išvaizdą.

Šitaip jis daug ir gyvai pasakojo apie dideles ir turtingas Smirnos žydų, graikų ir turkų šeimas, ilgai sustodamas prie neįprastų ir dramatiškų įvykių. Ir kiekvieną pasakojimą užbaigdavo keistu šūksniu, kone džiūgavimu: „Ė? A!", o tai maždaug turėjo reikšti: „Štai kokių esama žmonių! Ir kas tas mano menkas gyvenimas, palyginus su painiais jų likimais!"

Kur baigdavosi vienas pasakojimas, prasidėdavo kitas. Galo niekada nebuvo.

(Mes visados daugiau ar mažiau linkę smerkti žmones, kurie daug šneka, ypač jeigu jie pasakoja apie dalykus, tiesiogiai nesusijusius su jais, vadiname tokius žmones papliauškom, įkyriais plepiais. O nepagalvojame, kad ši žmogiška, grynai žmogiška ir dažnai pasitaikanti yda turi ir gerų pusių. Ką mes žinotume apie kitų sielas ir kitų mintis, apie kitus žmones ir netgi apie save, apie kitus visuomenės sluoksnius ir kraštus, kurių niekada nematėme ir neturėsime progos pamatyti, jeigu nebūtų žmonių, kurie mielai žodžiu ar raštu papasakoja, ką matė ir girdėjo, ką tuo metu patyrė ar galvojo? Mažai, labai mažai. O jeigu tie pasakojimai netobuli, pagražinti pagal jų aistras ar interesus, arba netikslūs, tai mes turime gi protą ir patirtį, galime juos pasvarstyti, palyginti vienus su kitais, galime priimti ar atmesti, iš dalies ar ištisai. Kas kantriai klau-

sosi ar skaito, visada laimi ką nors iš žmogiškosios teisybės.)

Šitaip galvojo brolis Petaras, klausydamasis ilgo ir vingraus Chaimo pasakojimo „apie Čamilį-efendi ir jo likimą". Per savo keistą atsargumą Chaimas tą istoriją dar labiau ištęsė. Nors turėjo polinkį gyvai ir daug kalbėti, tarpais pereidavo į nesuprantamą šnibždesį ir žvalgydavosi aplinkui kaip žmogus, kurį visi persekioja ir kuris visus įtarinėja.

III

Čamilis — „maišyto kraujo", pasakojo Chaimas, tėvas turkas, o motina graikė. Motina buvo pagarsėjusi gražuolė. Smirna, gražių graikių miestas, nebuvo mačiusi tokios figūros, tokios laikysenos ir tokių mėlynų akių. Septyniolikos metų ji buvo išleista už labai turtingo graiko. (Chaimas pasakė kažkokią ilgą graikišką pavardę, ištardamas ją taip, kaip tariami kokių garsių dinastijų vardai.) Jie turėjo vienturtę dukterį. Kai mergaitei buvo aštuoneri metai, tėvas staiga mirė. Sulėkę jo giminės norėjo apgauti jauną našlę ir kuo daugiau išplėšti turto. Moteriškė gynėsi. Ji nuvyko net į Atėnus, tikėdamasi išgelbėti bent ten esantį palikimą. Kada laivu plaukė atgal, netikėtai pasimirė jos dukra. Jūra smarkiai bangavo, laivas plaukė lėtai, iki Smirnos buvo dar toli. Pagal taisykles lavoną reikėjo išmesti į jūrą. To ryžtingai reikalavo ir jūreiviai, kurie pagal senus prietarus tikėjo, kad lavonas gali užtraukti jiems nelaimę: girdi, mirusiojo siela

kaip alavas tempia laivą į dugną. Iš skausmo netekusi proto, motina priešinosi. Ji maldavo palikti jai lavoną, kad galėtų palaidoti, kai tik atplauks į Smirną,— bent žinos, kur vaiko kapas. Laivo kapitonas turėjo su ja daug vargo. Atsidūręs aklavietėje,— iš vienos pusės motinos skausmas, kurio nepaisyti neleido jo širdis, iš kitos — griežtos taisyklės, kurių laužyti nedrįso,— kapitonas, pasitaręs su pirmuoju laivo karininku, nutarė griebtis apgaulės. Jis įsakė padaryti du vienodus karstus. Į vieną buvo paguldytas mergaitės lavonas, ir jūreiviai slapta nuleido jį į jūrą, o kitą su atitinkamo svorio kroviniu, stipriai užkaltą ir užlietą derva, kapitonas perdavė motinai, lyg ir nusileidęs jos prašymui. Atplaukusi į Smirną, ji palaidojo tą karstą kapinėse.

Motina ilgai liūdėjo dukros ir kasdien lankė jos kapą. O po kiek laiko, kai ji, būdama jauna ir graži, pradėjo užmiršti savo sielvartą, atsitiko baisus ir netikėtas dalykas. Ano pirmojo karininko žmona iš savo vyro sužinojo paslaptį, kaip iš tikrųjų buvo padaryta su mergaitės lavonu. Tą paslaptį kartą patikėjo geriausiajai savo draugei. Po eilinio moteriško kivirčo toji draugė per savo kvailumą, norėdama atkeršyti, papasakojo kitoms. Tie gandai nesuprantamais keliais, per nesuprantamą žmonių žiaurumą pasiekė motiną. Nelaimingai moteriškei stačiai protas pasimaišė iš skausmo. Ji lakstė po kapines, draskė nagais kapo žemę. Teko ją prievarta išvesti ir uždaryti, nes buvo bešokanti į jūrą pas dukterį. Tai jau buvo liga. Praėjo keleri metai, kol ji atsigavo nuo pakartotinės širdgėlos. O visiškai taip ir nebepasveiko.

Daugelis graikų prašė gražios ir nelaimingos našlės rankos, bet ji atsisakinėjo, užsigavusi ant savo giminaičių ir visų tautiečių. Ir tik po kelerių metų visų nuostabai ištekėjo už vieno turko. Daug vyresnis už ją, turtingas, visų gerbiamas ir išsimokslinęs žmogus, jaunystės metais turėjęs aukštą valstybinį postą, tasai Tachiras-paša gyveno vienišas — vasarą savo dvare Smirnos pakraštyje, o žiemą didžiuliuose namuose miesto centre. Jis nereikalavo, kad žmona keistų tikėjimą, o tik kad nesirodytų gatvėje neuždengtu veidu. Ir vis dėlto šitos vedybos sukėlė tarp graikų didelį sambrūzdį. Nepaisant moterų ir šventikų prakeiksmų, jaunos graikės sutuoktuvės su šešiasdešimtmečiu paša buvo ne tik laimingos, bet ir vaisingos. Pirmaisiais dvejais vedybinio gyvenimo metais jiems gimė du vaikai, iš pradžių duktė, o paskui sūnus. Berniukas buvo stiprus, gerai augo, o mergaitė liguista, ji, būdama penkerių metų, pasirgusi dvi dienas nežinoma liga, numirė. Motiną, kuri nebuvo kaip reikiant atsigavusi po anos nelaimės, dabar apėmė nepagydoma melancholija. Į antrosios dukters mirtį ji žiūrėjo kaip į dievo pirštą, jautėsi prakeikta ir nelaiminga, visiškai nesirūpino nei vyru, nei sūnum. Ji greitai džiūvo, nykte nyko. Ir po metų mirtis jai atėjo kaip išgelbėjimas.

Berniukas, vardu Čamilis, buvo gražus (vyriška motinos grožio atmaina), protingas ir gerai išsivystęs jaunuolis, pirmasis plaukikas ir visų varžybų nugalėtojas. Bet jis labai anksti paliko savo amžininkų žaislus ir žaidimus. Vis daugiau skyrė laiko skaitymui bei mokslui, ir tėvas jį palaikė, pirko jam kny-

gas, samdė mokytojus, skatino keliauti. Net ispanų kalbos Čamilį mokė vienas senas Smirnos rabinas.

O kai vieną žiemą mirė ir senasis Tachiras-paša, jaunuolis liko vienas, paveldėjęs didžiulius turtus, be jokios patirties ir artimesnių giminių. Vienintelė apsauga jam buvo didelis Tachiro-pašos autoritetas. Jam buvo pasiūlyta ruoštis valstybinei tarnybai, bet jis atsisakė. Priešingai negu jo amžiaus jaunuoliai, jis niekada nesidomėjo moterimis ir jų draugija. Tačiau tą vasarą, eidamas kartą pro vieną nedidelį vešlų sodą, pamatė už aptvaro jauną graikę. Meilė iš pirmo žvilgsnio visiškai pakeitė jį. Tai buvo vieno graikų prekijo duktė. Jaunuolis pasiryžo imti ją į žmonas, kaip kadaise Tachiras paša paėmė jo motiną. Jis siūlė viską, pats nekeldamas jokių sąlygų.

Mergina, kuri vos porą kartų jį buvo mačiusi, sutiko tekėti ir rado kelią jam pranešti apie tai. Tačiau tėvai griežtai atsisakė išleisti dukterį už turko, nors jo motina ir buvo graikė. Visa graikiškoji visuomenė juos palaikė. Jiems rodėsi, kad Tachiras-paša, jau numiręs, antrą kartą nori atimti iš jų dar vieną graikę. Merginos tėvas, smulkaus sudėjimo ir smulkių interesų žmogelis, elgėsi kaip beprotis — jį staiga pagavo didybės, didvyriškumo priepuolis, jis troško tapti kankiniu. Išskėtęs rankas tarsi nukryžiavimui, jis šaukė savo tautiečiams:

— Aš esu menkas žmogus, menka mano reputacija ir menkas mano turtas, bet nesu menkas savo tikėjimu ir dievobaimingumu. Aš greičiau atiduosiu savo gyvybę ir vienturtę dukterį jūroje paskandinsiu, negu išleisiu ją už netikėlio.

Ir vis šitaip. Tarsi jis ir jo tikėjimas būtų svarbiausias dalykas, o duktė — antraeilis.

Kreivo skersgatvio prekijui galų gale nebrangiai atsiėjo tas didvyriškumas. Neteko jam tapti ir kankiniu. Dukterį prievarta išleido už graiko, gyvenančio ne Smirnoje, tyliai, be vestuvių, nuslėpę dieną ir išvykimo vietą. Bijojo, kad Čamilis nepagrobtų merginos, bet jis, gavęs atkirtį, jau anksčiau buvo nuleidęs rankas. Tada jis kaip reikiant ir tepamatė, ko anksčiau, būdamas jaunas ir išdidus, negalėjo net nujausti: žmogų daug kas gali skirti nuo mylimos moters ir apskritai vienus žmones nuo kitų.

Po to Čamilis dvejus metus Stambule kažką studijavo. Sugrįžo į Smirną pasikeitęs, iš pažiūros daug vyresnis. Čia gyveno vienišas. Nuo graikų jį viskas skyrė, o su turkais mažai kas siejo. Bendraamžiai, su kuriais prieš keletą metų draugavo, dabar jam atrodė nutolę ir svetimi, tarsi visai kitos kartos žmonės. Jis gyveno vien knygomis. Tai buvo dvidešimt ketverių metų turtingas keistuolis, kuris nežinojo, kur ir kiek turi turto ir kaip jį tvarkyti. Jis apkeliavo Mažosios Azijos pakrantę, buvo nuvykęs į Egiptą, į Rodo salą. Vengė asmenų, kurie savo visuomenine padėtimi ir turtu priklausė tam pačiam sluoksniui kaip ir jis, taip pat ir tų, kurie laikė jį keistuoliu; bendravo tik su mokslo žmonėmis, nepaisydamas jų tikybos ir kilmės.

Pereitais metais Smirnoje ėmė sklisti keistos kalbos, neaiškus šnabždesys, kad Tachiro-pašos sūnui knygos susukusios galvą ir jam darosi kažkas negerai. Žmonės kalbėjo, kad jis, studijuodamas Turkijos is-

toriją, „persimokęs", girdi, vaizduojąsis, kad jame įsikūnijusi kažkokio nelaimingo princo dvasia, ir tikįs, jog jis pats esąs sultonas be sosto.

— E? A! — valandėlę nutraukė savo pasakojimą Chaimas, nutaikęs progą pabrėžti, koks yra tasai miestas Smirna: apšmeižė ir uždarė į šį kalėjimą ne tik jį, bet ir tokį garbų ir dorą žmogų, koks yra Čamilis-efendi. Bet netrukus pasakojo toliau.

— Kai sakau, — kalbėjo Chaimas, — kad Smirnoje pasklido kalbos, nereikia, aišku, manyti, jog turiu galvoje visą miestą. Kas yra Smirna? Kai žiūri į ją nuo Kalifo Kalės kalvos, atrodo, kad ji neturi nei galo, nei krašto. Iš tiesų tai didelis miestas. Daug namų ir daug žmonių. O valdo tą miestą šimtas šeimų, penkiasdešimt iš jų — turkų ir tiek pat graikų, ir dar valdininkai prie vietininko ir uosto viršininko, gal pora tūkstančių asmenų. Jie ir lemia viską, ir galią turi, o visi kiti dirba ir vargą vargsta, kad tik patys prasimaitintų ir išlaikytų savo šeimas. O tas šimtas šeimų, nors tarp savęs ir nedraugauja, ir nesusitinka, viską žino vieni apie kitus, stebi, seka iš kartos į kartą. Čamilis pagal tėvą ir motiną priklausė tai mažumai. Nepaprastas jo šeimos likimas ir neįprastas jo paties gyvenimo būdas visada traukė kitų dėmesį ir žadino smalsumą. O Smirnoje žmonės mėgsta skleisti gandus, pridėti savo, apkalbinėti, kaip ir visur pasaulyje, tik dar truputį daugiau.

Apie Čamilį, kuris pastaruosius kelerius metus gyveno vienišas, jo vienmečių, turtingų jaunuolių draugijoje, kur jis nedalyvavo, buvo daug kalbama, ir kaip tik todėl kalbama, kad jis nedalyvavo. Jau-

nuoliai kalbėjo ir apie jo istorijos studijas — vieni stebėdamiesi, kiti šaipydamiesi.

Vienoje terasoje apie dešimt turtingų jaunuolių su laisvo elgesio merginomis iš uosto gėrė, rūkė, ir kažkas užsiminė apie Čamilį, apie jo nelaimingą meilę ir neįprastą gyvenimą. Vienas iš jo draugų pasakė, kad Čamilis nuodugniai studijuojąs Bajazito II laikus, ypač sultono Džemo gyvenimą, kad tam jis keliavęs į Egiptą, į Rodo salą, o dabar ruošiąsis net į Italiją ir Prancūziją. Merginos paklausė, kas tas sultonas Džemas, ir jaunuolis joms paaiškino, jog tai Bajazito brolis ir priešininkas, pretendavęs į sostą, paskui pabėgęs į Rodo salą ir pasidavęs krikščionių riteriams. Tuometiniai krikščionių valdovai metų metais laikę jį kalėjime, nuolat panaudodavę jį prieš osmanų valstybę ir teisėtą sultoną Bajazitą. Ten jis kažkur ir pasimiręs, o sultonas Bajazitas parsigabenęs nelaimingo brolio atskalūno palaikus ir palaidojęs Brusoje, kur ir šiandien stovįs jo antkapis.

Tada į pokalbį įsikišo lengvabūdis jaunuolis, vienas iš tų, kurie su savo nežabota vaizduote ir neapgalvotom kalbom dažnai pakenkia sau, o dar dažniau kitiems.

— Čamilis po nelaimingos meilės gražiajai graikaitei lygiai taip pat nelaimingai įsimylėjo savo studijuojamą istoriją. Jis laikosi ir elgiasi su visais kaip Džemas. Buvę jo draugai, kalbėdamiesi tarp savęs, vieni pasišaipydami, kiti gailėdamiesi, kitaip jo nevadina kaip sultonu Džemu.

O kada paminimas sultono vardas, juo labiau kalbant apie ginčus ir kovas dėl sosto, nors ir vykusias

senovėje, tas dalykas niekad nelieka tik tarp tų žmonių, kur jis buvo paminėtas. Visados atsiras paukštis, kuris nulėks ir praneš valdovui ar jo žmonėms, kad buvo ištartas jo vardas, kas jį ištarė ir kaip. Taip atsitiko, jog nekalta ir slapta Čamilio aistra vieno plepio ir vieno žinių tiekėjo dėka pasiekė Izmyro vilajeto vietininko namus, kur ji buvo visai kitaip nušviesta ir įgavo naują reikšmę.

Tada vilajeto vietininkas buvo griežtas ir uolus valdininkas, bukagalvis ir įtarus žmogus, kuriam tiesiog vaidenosi politinės išdavystės, sąmokslai ir kiti panašūs dalykai.

(Beje, tas griežtumas ir uolumas sprendžiant „valstybinius reikalus" netrukdė jam imti iš pirklių ir laivų savininkų didelius kyšius. Dėl to Izmyro teisėjas ir pasakė apie jį, jog tai žmogus trumpo proto ir ilgų pirštų.)

Klausydamasis pranešimo apie Čamilį, vietininkas visų pirma pagalvojo apie tą faktą,— tokia mintis jaunuoliui niekada nebuvo atėjus į galvą, — kad dabartinis sultonas irgi turi brolį, kurį apšaukė silpnapročiu ir laiko uždarytą. Tą visi žinojo, tik niekas niekada apie tai nekalbėjo. Tasai sutapimas vietininkui sukėlė nerimą. Ir kaip tik tomis dienomis ryšium su neramumais europinėje Turkijos valstybės dalyje Stambulas išsiuntinėjo vietininkams griežtą raštą, kad vietinė valdžia būtų budri ir ypač kreiptų dėmesį į visokius ramybės drumstėjus, agitatorius, kurie, nieko neišmanydami, kalba apie valstybinius reikalus ir netgi drįsta juodinti patį sultono vardą. Izmyro vietininkas, kaip ir kiekvienas prastas valdininkas,

pasijuto asmeniškai užgautas. Jam pasirodė, kad tas raštas kaip tik ir taikomas jo vilajetui, o kadangi čia nebuvo nė vieno „tokio atvejo", vadinasi, turima galvoje Čamilis.

Vieną naktį žandarai apsupo Čamilio namus, padarė kratą. Paėmė iš jo visas knygas ir rankraščius, o jam pačiam paskyrė namų areštą.

Vietininkas, pamatęs krūvą knygų, ir dar įvairiomis užsienio kalbomis, daugybę rankraščių ir užrašų, taip išsigando ir supyko, jog nusprendė savo atsakomybe suimti jų savininką ir pasiųsti drauge su knygomis ir visais popieriais į Stambulą. Jis pats negalėjo paaiškinti, kodėl knygos, ypač užsienio kalbomis, ir ypač tokia jų gausybė, kelia jam tokią neapykantą ir pyktį. Tačiau neapykantai ir pykčiui nereikėjo aiškinimų, jie patys vienas kitą kurstė ir stiprėjo. Vietininkas buvo tikras, jog neapsirikęs ir smogęs taikliai.

Sužinoję apie Tachiro-pašo sūnaus suėmimą, pasipiktino daugelis žinomų žmonių, ypač musulmonų teologai. Pats teisėjas, senas, išsimokslinęs žmogus, Tachiro-pašos bičiulis, nuėjo pas vietininką. Jis išaiškino visa, kas atsitiko Čamiliui. Girdi, tai doras jaunuolis, jo elgesys — gero ir tikro musulmono gyvenimo pavyzdys. Tiesa, dėl nelaimingos meilės jis pasidarė keistuolis ir melancholikas, atsidėjo vien knygoms bei mokslui, ir jeigu čia kiek persistengė, į tai reikia žiūrėti kaip į ligą, o ne kaip į blogą ir nusikalstamą elgesį, ir jis greičiau nusipelno atidaus dėmesio ir užuojautos negu arešto ir bausmės. Čia,

matyt, įvyko didelis nesusipratimas. Jaunuolis domisi tik istorija, mokslu, o mokslas negali būti žalingas.

Tačiau visi šie žodžiai kaip žirniai į sieną atsimušė į to valdininko bukumą ir įtarumą.

— Aš, efendi, nelaužysiu galvos dėl šitų dalykų. Istorijos, ar kaip ji ten vadinasi, aš neišmanau. Man regis, ir jam būtų geriau, jeigu ir jis būtų neišmanęs ir daug netyrinėjęs, ką veikė kažkada koks sultonas, o verčiau klausęs dabartinio mūsų valdovo nurodymų.

— Betgi tai mokslas, knygos! — susierzino teisėjas, kuris iš patirties žinojo, kokie žalingi ir pavojingi — tiek visuomenei, tiek atskiriems asmenims — gali būti žmonės, dėl proto ribotumo be galo įtikėję savo nuovoka ir įžvalgumu, savo sprendimų ir išvadų neklaidingumu.

— Ė, vadinasi, jam negalima duoti knygų! Sultonas Džemas! Pretendentas! Kova dėl sosto! Žodis pasakytas, jis skrenda toliau, auga, keičiasi. Ne aš daviau dingstį tiems žodžiams, bet jis; tegu dabar ir atsako už juos.

— Betgi būna, kad žmogų be reikalo apšneka! — vėl mėgino teisėjas ginti jaunuolį.

— Jeigu jį apšmeižė ir apjuodino, tegu teisinasi. Aš knygų neskaitau ir nenoriu sukti sau galvos už kitą. Tegu kiekvienas galvoja apie save. Kodėl aš turiu rūpintis juo? Mano vilajete kiekvienas privalo žiūrėti, ką sako ir daro. Aš tik viena žinau: tvarką ir įstatymą.

Teisėjas pakėlė galvą ir pasižiūrėjo griežtu ir priekaištingu žvilgsniu.

— Aš manau, mes visi turime žiūrėti įstatymų!
Tačiau vietininkas jau įsismarkavo ir jo niekas negalėjo sustabdyti.

— Taip, tvarką ir įstatymą. O kieno galva prasikiša virš jų, nukirsiu, prisiekiu savo valstybiniu postu, nors tai būtų ir mano vienturtis sūnus. Aš nelauksiu, kol votis pradės pūliuoti, ir nepakęsiu įtartino to jauno efendi mokslingumo.

— Juk galima būtų vietoje viską išsiaiškinti ir susitvarkyti.

— Ne, efendi. Įsakymas yra įsakymas, o įsakymas reikalauja daryti taip, o ne kitaip. Jis kalbėjo apie valdovą ir valdovo darbus, tegu prie valdovo namų slenksčio ir atsako. Tam yra Stambulas, tegu ten aiškinasi, ką perskaitė bei parašė ir ką žmonėms kalbėjo. Tegu jie laužo galvas dėl to. Jeigu jis nekaltas, tai neturi ko bijoti.

Tai buvo viskas. Senasis teisėjas žiūrėjo į vietininką. Beūsis, smulkus, persikreipęs žmogelis, liguistas ir silpnas, atrodo, nuo vėjo pargrius, o kiek pikto gali padaryti! Amžinai įtarinėjantis ir viskuo nepatenkintas, iš dviejų galimybių visada pasirenkąs tą, katra blogesnė apkaltintajam, o jeigu kada, kaip šį kartą, ko nors išsigąsta, tai pasidaro baisus. Ir teisėjas pamatė, kad neverta kalbėti su vietininku, nes jis padarys, ką nusprendė, o reikia ieškoti kitų būdų, kaip padėti jaunuoliui.

Ir Čamilis buvo išsiųstas į Stambulą su patikima, nors ir ne vieša apsauga. (Tai buvo vienintelė nuolaida, kurią padarė vietininkas teisėjui.) Paskui jį nukeliavo ir užantspauduotos knygos bei rankraščiai.

Tai sužinoję, teisėjas ir kiti Čamilio bičiuliai pasiuntė į Stambulą savo žmogų išaiškinti, kaip kas buvo, ir padėti nekaltam jaunuoliui. Kada tasai žmogus pasiekė Stambulą, Čamilis jau buvo nugabentas pas Latifą, kad šis iki tardymo jį uždarytų į kalėjimą.

Taip atrodė Čamilio-efendi istorija, kaip ją sugebėjo papasakoti Chaimas, užrašyta čia trumpai, be Chaimo pasikartojimų, pastabų ir be jo daugybės „Ė? A!"

IV

Karadžozas visada bijojo politinių kalinių. Jam geriau patiko kamuotis su šimtu smulkių ir stambių kriminalinių nusikaltėlių negu prasidėti su vienu politiniu. Vien tik išgirdęs apie juos, Karadžozas visas pašiurpdavo. Kai reikėdavo, jis laikydavo juos kaip „etapinius", bet niekada jais nesidomėdavo, aplenkdavo juos iš tolo kaip raupsuotuosius ir stengdavosi „politinių" ar ta dingstimi suimtųjų kuo greičiau atsikratyti. O tasai suimtasis, kur atsiųstas iš Smirnos, visai neaiškus: kilęs iš garsios turkų šeimos, jam iš paskos atgabenta knygų ir rankraščių dėžės, ir negali tikrai žinoti — ar jis pamišęs, ar labai protingas. (O pamišėliai, ir visa, kas susiję su jais, Karadžozą baugino, kėlė instinktyvų pasibjaurėjimą.) Tačiau atsisakyti jį priimti negalėjo. Taip Čamilis buvo uždarytas į bendrą kamerą, kur jis, kaip jau matėme, buvo susiradęs vietą pirmosioms dviem dienoms.

Rytojaus dieną žmogus, kurį teisėjas pasiuntė iš Smirnos, per aukštesniąją vyresnybę išrūpino, kad

Čamilį išskirtų iš kitų kalinių tarpo ir Prakeiktame kieme duotų jam atskirą kamerą ir gerą išlaikymą, kol bus ištardytas ir viskas paaiškės. Taip ir buvo padaryta.

Kitas kelias dienas brolis Petaras iš lėto vaikščiojo po visą didžiulį kiemą, tarsi ko ieškodamas ar lūkuriuodamas ir vis peržvelgdamas aplinkinių pastatų langus ir terasas. Tarpais prie jo prieidavo Chaimas. Šis jau buvo palikęs savo vietą šalia Petaro bei dviejų bulgarų pirklių ir susiradęs kitą, dar nuošalesnę. Aiškinosi, kad čia skersvėjis. Tačiau po dviejų trijų dienų pasakė broliui Petarui kaip paslaptį, kad jam tie bulgarai atrodą įtartini — ar tik nebūsią šnipai. Brolis Petaras nusijuokė ir paneigė jo įtarimus. Tuo pat metu jis atidžiau pasižiūrėjo į išdžiūvusį Chaimo veidą ir pirmą kartą pastebėjo keistą išraišką — taip atrodo žmonės, kurie grumiasi su savo klaidingomis mintimis ir įsivaizduojama baime.

Po dviejų dienų Chaimas vėl, panarinęs galvą, įbedęs savo ilgą smailą nosį broliui Petarui į ausį, šnibždėjo apie kitą šnipą, įspėdamas, kad saugotųsi.

— Liaukis, Chaimai, ir niekam apie tai nekalbėk.

— Žinote, aš tik jums.

— Niekam nekalbėk, nei man, — gynėsi nuo Chaimo brolis Petaras, kuriam didelis jo pasitikėjimas buvo nemalonus.

Tai pasikartojo dar keletą sykių. Brolis Petaras po truputį apsiprato su tuo. Patapšnodavo jam per petį ir nuramindavo, stengdamasis viską nuversti juokais.

— Nagi, katras? Ar tas šviesus, aukštas? Argi tu nematai, jis pats vos gyvas iš baimės, jam jau niekas nerūpi. Tasai žmogus nekaltas kaip avinėlis, ir tu be reikalo baiminiesi ir įtarinėji visus.

Chaimas nurimdavo valandą ar dvi, bet ilgai neištverdavo ir vėl eidavo prie Petaro, vėl įtikinėdavo, kad tik juo pasitiki, ir vėl pradėdavo tą patį.

— Gerai, tegul ne tas, dėl jo aš klydau, sakykim, neteisingai ligi šiol galvojau, gerai, bet yra kitas, kurio tu net neįspėsi. Kas tas žmogus? Anas, kur stovi prie vartų, žiūri į priekį ir dedasi niekuo nesidomįs. Tasai, kur įžūliai nužvelgia kiekvieną nuo galvos ligi kojų? Arba tasai geraširdis, netgi, atrodo, apykvailis? O gal nė vienas iš jų, o kuris nors visai kitas? Kadangi nieko žmogus nepažįsti, nesi tikras nė dėl vieno, tai kiekvienas gali būti šnipas. Kiekvienas.

— Liaukis, Chaimai, dievaži, nesąmones šneki, — netekęs kantrybės, pasakė brolis Petaras.

— Ne, ne! Jūs, gerbiamas bičiuli, esate geras žmogus ir manote, kad visi geri.

— Na, ir tu taip manyk, ir viskas bus gerai, broli Chaimai.

— Che, gerai! Gerai? — nepatikliai šnibžda Chaimas ir nueina palengva, nudelbęs akis.

O kitos dienos rytą vėl ateina kaip išpažinties. Bent kiek atsikratęs baimės, jis vis tiek negalėdavo visiškai nurimti. Tada jis imdavo gyvai ir visada irzliai pasakoti, kaip neteisingai su juo pasielgta, apie jam padarytus nuostolius, apie savo miesto žmones ir papročius. Brolis Petaras naudodavosi pro-

ga ko nors paklausti apie Čamilį. Chaimo nereikėdavo daug prašyti. Netgi apie dalykus, kuriuos jis ne kartą pasakojęs, jis galėdavo vėl ilgai ir plačiai kalbėti, kiekvieną kartą iškeldamas naujų smulkmenų. Brolis Petaras atidžiai klausydavosi, žiūrėdamas į liesą, aukštakaktį jo veidą. Oda ant kaktos buvo įtempta ir tokia plona, jog po ja aiškiai matei kiekvieną gyslelę ir visą kaktos kaulų struktūrą, o virš tos kaktos keistai susiraičiusios plaukų sruogos buvo tokios sausos, jog atrodė, kad jų šaknis degina nematoma liepsna.

Kai Chaimas, baigęs savo pasakojimą, nueidavo, pakumpęs ir susirūpinęs, brolis Petaras jį palydėdavo ilgu, gailesčio sklidinu žvilgsniu.

Praėjo dvi dienos, o Čamilis niekur nesirodė. Chaimas, kuris, nors ir turėjo savo rūpesčių, viską kažkokiu būdu sužinodavo ar bent įspėdavo, aiškino, jog Čamilis tikriausiai šiuo metu tardomas, todėl jo ir neišleidžia į kiemą, kad su niekuo nesusitiktų. O kai tardymas pasibaigs ir bylą perduos teismui, jam vėl bus leista pasivaikščioti.

Viską žinodavo ir numatydavo (nors ir ne visada tiksliai) tasai Chaimas iš Smirnos. Ir šiuo atveju jis numatė teisingai.

Tą rytą brolis Petaras sėdėjo susimąstęs ant akmens ir nenorom klausėsi barnių, kurie sklido iš dviejų pusių ir lūždami maišėsi jo ausyse.

Kairėje — nedidelis būrelis kortininkų. Jie sprendžia kažkokį seną ginčą, jausdamiesi tartum teisme. Visi paniurę, kalba reikliai, sausai ir griežtai.

— Atiduok žmogui pinigus, — plonu, bet grėsmingu balsu sako vienas ilgšis, matyt, jų vadeiva.

— Štai ką jam duosiu! — piktai šaukia kresnas karščiuojančių akių vyras, nepadoriai gestikuliuodamas dešine ranka.

— Kaipgi šitaip? Sužeidė žmogų, vos neužmušė, — girdėti balsai iš šono.

— O kodėl jo neužmušti?

— Gausi katorgos!

— Na ir kas! Kai tik išeisiu, užmušiu, o paskui atsėdėsiu.

Pasipiktinusių balsų šurmulyje vos girdėti tvirtas ir grasinantis ilgšio balsas:

— Atiduok pinigus! Girdi?

Ginčas dešiniajame ratelyje dar karštesnis, jis tarpais visiškai nustelbia kortininkus kairėje pusėje. Čia dalyvauja ir Zaimas, ir tasai šnekusis atletiško sudėjimo vyras, kalbantis kimiu bosu, ir kažkoks naujas, smulkus kalinys, vadinamas Softa [1]. Kaip visada, jie kalba apie moteris. Zaimas nieko nesako, matyt, kuria naują istoriją. Ginčijasi atletas su Softa. Smulkus žmogelis šaukte šaukia, ir netgi iš balso gali spręsti, kad jis tolydžio pašokėja, kaip visados daro mažaūgiai žmonės, norėdami suteikti savo žodžiams daugiau svorio.

— Armėnės, armėnės tai bent moterys!

— Ką ten armėnės? Kokios armėnės? Ir tu man kalbi apie armėnes. Tu? Juk tu mažametis.

— Man trisdešimt vieneri.

— Tai kas? Čia metai neturi reikšmės. Tu esi

---

[1] *Softa* — musulmonų religinės mokyklos mokinys *(turk.)*.

mažametis ir toks būsi, kai turėsi penkiasdešimt. Supranti? Tu esi mažametis, mažaprotis, mažakraujis, mažadvasis, apskritai viskas tavo prasideda žodžiu „maža".

— O tavo — žodžiu „didžia", — sausai ir vangiai atkerta smulkusis žmogelis, ir visi garsiai nusikvatoja.

— Ir čia nepataikei. Mano viskas ne didžia, bet labai didžia, jeigu nori žinoti, ir todėl aš niekur netinku. Bet tu, tuuu!

Kimusis bosas pasakė kažkokį vieną trumpą žodį, ir visi prapliupo juoktis.

Po to vėl pasigirsta bosas. Vėl apie moteris ir meilę. Apie kitką jis nemoka šnekėti.

— Armėnė yra kaip miško gaisras: sunkiai užsidega, bet kai įsiliepsnoja, niekas jo negali užgesinti. Tai ne moteris — vergija. Tai stichinė nelaimė: jeigu ji užgrius, amžinai vergausi jai ir visai jos giminei. Ir ne tik gyviesiems, bet ir mirusiems ir dar negimusiems. Praris tave, garbingai, teisėtai, būtinai garbingai ir pagal dievo įsakymus. (Jie visi dievą laiko savo bendrininku.) Armėnė šešias dienas per savaitę nesiprausia ir tik per šventes apsiplauna. Plaukai nudribę ant akių ir trenkia česnaku. O čerkesė?

— Tai bent moteris! — sako kažkas iš rato mėgaudamasis.

— Taip? — širsta bosas, ir jo žodis nuskamba kaip piktas atodūsis. — Tai, broleli, vasaros diena, o ne moteris. Vasaros diena, kada nežinai, kas geriau — žemė ar dangus viršum žemės. Čia reikia ge-

rai pasikaustyti. Bet ir tai nieko nepadarysi, nors ir labai geras meistras būsi. Čia tau ne paukštė, kurią sugauni — ir jinai tavo. Jos neišlaikysi; ji teka kaip vanduo, čia ją turi, o čia, žiūrėk, lyg niekada ir neturėjai. Ji nieko neatsimena, nepripažįsta nei proto, nei širdies, nei pasigailėjimo. Negali suprasti jos elgesio dėsnių.

Vėl nuskriejo kažkoks trumpas, nesuprantamas žodis, kuris sukėlė visų juoką. Brolis Petaras atitrūko nuo savo minčių ir buvo beeinąs atsisėsti nuošaliau. Pakilo, bet tuoj pat sustojo apstulbęs. Prieš jį stovėjo ir tyliai sveikinosi sutrikęs Čamilis.

Taip paprastai būna. Žmonės, kuriuos norime pamatyti, pasirodo ne tą valandą, kada apie juos galvojame ir labiausiai laukiame, o kada mes su savo mintimis toliausia nuo jų. Ir tada mūsų džiaugsmui reikia laiko, kol jis iškyla į paviršių iš dugno, kur buvome jį prislėgę.

Juodu pasitraukė truputį į šalį nuo juoko ir šūkavimų.

— Na matai, matai! — pirmas prabilo brolis Petaras ir vis kartojo lyg sutrikęs tuos žodžius, kai jie atsisėdo vienas prieš kitą. (Jis netgi buvo patenkintas, kad jo džiaugsmas atrodo mažesnis negu iš tikrųjų.)

Jiems atrodė, kad labai seniai bebuvo susitikę, nors nuo paskutinio jų pasimatymo praėjo tik kelios dienos. Jaunuolis buvo aiškiai sublogęs. Ratilai apie akis dar labiau patamsėję, sukritusiame veide virpėjo lengva šypsena, tartum apšviesta iš šalies ir teikianti jam sutrikusio žmogaus išraišką. Drabužiai tru-

putį susilamdę, barzda paaugusi ir apleista, ir jis pats kažkoks santūresnis ir baikštesnis.

Turtingo jauno turko iš Smirnos ir atvykėlio krikščionio iš Bosnijos neįprasta draugystė per kelias jų nesimatymo dienas šiame keistame kalėjime greitai ir netikėtai sustiprėjo ir išaugo, o taip įvykti galėjo tik tokiomis ypatingomis aplinkybėmis. Ir dabar jie ilgai ir lėtai pasakojo vienas kitam, ką buvo skaitę ar matę. (Apie save nieko nekalbėjo.) Tačiau jų pašnekesiai skyrėsi nuo viso to, ką galėjai išgirsti ir pamatyti aplinkui. Ir tai svarbiausia. Šitaip šnekučiuodamiesi jie praleisdavo visą dieną — pradėdavo rytą ir baigdavo vakare, kada kaliniai turėdavo eiti į savo kameras, ir pertraukdavo pokalbį tik vidudienį ir pavakare, kai Čamilis eidavo melstis. Kaip ir anksčiau, daugiausia kalbėdavo brolis Petaras, bet ir Čamilis nepastebimai, palengva vis labiau įsitraukdavo į kalbą, nors ir dabar jo balsas skambėdavo kaip kažkokio stipraus ir energingo balso aidas ir po kelių pirmųjų žodžių virsdavo šnabždesiu.

Šitokiu balsu vieną dieną (brolis Petaras negalėjo tiksliai prisiminti, kada ir kaip tai įvyko!) ligi šiol nešnekus Šamilis pradėjo pasakoti sultono Džemo istoriją. Ir nuo to laiko jis apie nieką daugiau nekalbėjo.

Dingstis buvo atsitiktinė, ar gal tik taip atrodė. Tyliai, tarsi būtų šnekėjęs apie kasdieninius dalykus, Čamilis paklausė:

— Skaitant istorinius veikalus, ar jums neteko aptikti sultono Džemo, Bajazito II brolio, vardo?

— Ne,— romiai atsakė brolis Petaras, prisiminęs

Chaimo pasakojimą ir stengdamasis nuslėpti bet kokius susijaudinimo požymius.

— Ne?.. Neteko?

Jaunuolis aiškiai abejojo. Ir vis dėlto, su dirbtiniu abejingumu pasakęs keletą įvadinių žodžių, pradėjo.

V

Tai buvo naujai ir iškilniai papasakota sakmė apie du brolius.

Nuo to laiko, kai egzistuoja pasaulis, nuolatos randasi jame du broliai varžovai. Vienas iš jų būna vyresnis, protingesnis, stipresnis, praktiškesnis, jis arčiau viso to, kuo tiki ir gyvena daugumas žmonių; tai žmogus, kuriam sekasi, kuris žino, ką reikia ir ko nereikia daryti, ko galima ir ko negalima reikalauti iš kitų ir iš savęs. Kitas brolis — visiška jo priešingybė. Jo amžius trumpas, jis nevykėlis, pradėjęs žengti pirmuosius žingsnius, daro klaidas, jo siekiai nuolatos susikerta ir su tuo, kas reikia daryti, ir su tuo, kas galima gyvenime. Jis nesutaria su vyresniuoju broliu, jų susidūrimas neišvengiamas, ir jaunesnysis brolis žūsta, dar nepradėjęs kovos.

Dviejų brolių keliai susikirto, kai vieną 1481 metų gegužės mėnesio dieną karo žygyje netikėtai mirė sultonas Mechmedas II Užkariautojas. Vyresniajam broliui Bajazitui tada buvo trisdešimt ketveri metai, jaunesniajam Džemui ėjo dvidešimt ketvirti. Bajazitas buvo Amasijos gubernatorius su rezidencija prie Juodosios jūros, o Džemas valdė Karamaniją ir gyveno Konijoje. Bajazitas buvo juodbruvys, aukštas, gunktelėjęs, susitelkęs ir nešnekus, o Džemas — stam-

bus, šviesiaplaukis, stiprus, karštas nenuorama. Džemas, nors dar buvo jaunas, savo rūmuose Konijoje subūrė mokslo žmonių, poetų, muzikantų ir pats rašė gerus eilėraščius. Be to, buvo geras plaukikas, atletas ir medžiotojas. „Pramuštgalvis" — taip jis buvo vadinamas — be saiko ir mąstė, ir pramogavo, jam neužtekdavo dienų, joms pratęsti jis kiek galėdamas trumpino naktį ir miegą. Mokėjo graikų kalbą, kalbėjo itališkai.

Bajazitas buvo iš tų žmonių, apie kuriuos mažai kalbama. Šaltakraujis ir drąsus, puikus šaulys mūšio lauke, jis ne tik kaip vyresnysis sūnus ir labiau patyręs, bet ir pagal savo polinkius geriau išmanė apie didžiulę tėvo karalystę, apie jos įstatymus ir visą tvarką, apie pajamų šaltinius ir žmonių santykius. Jis priklausė tai grupei žmonių, kurie kiekvienu paros metu galvoja apie visų reikalingiausius ir naudingiausius dalykus ir darbus.

Stengdamasis užimti laisvą sostą, Bajazitas parodė daugiau apsukrumo ir veiklumo. Džemas turėjo daugiau šalininkų ir tarp dvariškių, ir kariuomenėje. (Visi žinojo, kad sultonas Mechmedas buvo linkęs palikti savo įpėdiniu jaunesnįjį sūnų.) Tačiau Bajazito žmonės geriau sutarė tarp savęs ir veikė sparčiau. Bajazitas pirmas atvyko į Stambulą ir užgrobė valdžią. Tuoj pat jis ėmė ruošti kariuomenę prieš brolį, kuris su savo armija žygiavo iš Karamanijos į Stambulą.

Džemo kariuomenė, vadovaujama Kediko-pašos, priėjo iki Brusos, senovės osmanų valdovų rezidencijos, gražaus žalio miesto, įsikūrusio aukšto kalno

šlaituose, ir paėmė jį šturmu. Tačiau slėnyje stovėjo Bajazito armija, vadovaujama Ajaso-pašos. Prasidėjo derybos. Kiekvienas iš brolių turėjo pakankamai argumentų savo pirmenybei ir teisei į sostą įrodyti. Bajazitas buvo vyresnis ir santūresnis, be to, Stambulas jau pripažino jį valdovu. Džemas savo teises grindė kitais motyvais. Bajazitas gimė dar Murato II valdymo laikais, kada tėvas buvo tik sosto įpėdinis, o motina vergė. Džemas gimė, kai Mechmedas II buvo jau sultonas, o jo motina buvo kilusi iš Serbijos kunigaikščių giminės. Pats sultonas Mechmedas, būdamas gyvas, tiesiai nesakė, bet ir neslėpė, kad jam arčiau prie širdies jaunesnysis sūnus, kad jam ir ketinąs palikti sostą. Ir vieną, ir kitą brolį palaikė galingi pašos, vieni iš nuoširdaus atsidavimo, kiti savanaudiškais tikslais.

Kaip visada būna tokiais atvejais, abu broliai turėjo savo aplinkoje žmonių, kurie gynė jų pretenzijų teisėtumą, ir abu tikėjo savo teisumu ir savo galiomis.

Tokiomis sąlygomis derybos negalėjo būti vaisingos. Džemas reikalavo savo dalies Azijoje, o Bajazitas ramiai aiškino, kad imperija nedalijama ir kad sultonas gali būti tik vienas, o broliui siūlė su haremu persikelti į Jeruzalę, kur galėsiąs ramiai gyventi, gaudamas iš jo kasmet didžiulę pinigų sumą. Džemas apie tai nenorėjo nė girdėti. Įvyko susirėmimas. Jau anksčiau tarp Džemo patarėjų Bajazitas turėjo savo žmogų — Jakubą-begą. Džemas mūšį pralaimėjo ir pats vos išsigelbėjo. Jis pabėgo į Egiptą, kur jį sultonas gražiai priėmė, ketindamas pasinaudoti brolių

nesantaika. Remiamas Egipto sultono, Džemas dar kartą išbandė laimę, bet vėl buvo sumuštas. Jis atsidūrė Mažosios Azijos pakrantėje, be armijos, su keliais jam ištikimais žmonėmis. (Motina ir žmona su trimis mažamečiais vaikais liko Egipte.) Atsidūręs tokioje sunkioje padėtyje, žinodamas, kas jo laukia, jeigu bus sučiuptas, nusprendė bėgti į Rodo salą ir prašytis tenykštės krikščionių valdžios prieglobsčio.

Rodo salą, kurią prieš keletą metų bergždžiai bandė užkariauti Mechmedas II, valdė galingas katalikų joanitų ordinas, Jeruzalės šv. Jono riterių ordinas, ir tai buvo tvirtas krikščioniškų Vakarų pasaulio atramos punktas. Džemas jau anksčiau buvo susipažinęs su šiais riteriais, nes, tėvo įgaliotas, vedė su jais derybas. Dabar, kai pasiprašė prieglobsčio, jie tučtuojau pasiuntė specialų laivą, kuris ir perkėlė jį su trisdešimties žmonių palyda į Rodo salą.

Didysis ordino magistras d'Obisonas (Pierre d'Aubisson), riteriai ir visi salos gyventojai maištininką ir pretendentą į sostą pasitiko su karališka pagarba. Didysis magistras užtikrino Džemui laisvę, teisę į prieglobstį, ir abu sutarė, kad geriausia būtų jam gyventi Prancūzijoje, kol nenusišypsos laimė grįžti į Turkiją kaip sultonui.

Džemas su palyda išvyko į Prancūziją. D'Obisonas pradėjo stengtis visokiais būdais išnaudoti nelaimingąjį princą ordino, visos krikščionybės ir savo paties interesų labui. Jis žinojo, kokį svarbų įkaitą turi savo rankose. Atvežtas į Prancūziją, Džemas, nepaisant pažado, nebuvo paleistas į laisvę, o uždarytas į tvirtovę, kuri priklausė Jeruzalės riterių ordinui.

Apie „sultono brolį" pradedamas regzti ištisas kombinacijų tinklas, kuriame dalyvauja visos tuometinės Europos valstybės, popiežius ir, aišku, pats Bajazitas. Ir Matijas Korvinas, Vengrijos karalius, ir popiežius Inocentas VIII siekia, kad Džemas būtų perduotas jiems, ketindami jį panaudoti kovoje su Turkija ir Bajazitu II. Tačiau klastingasis Pjeras d'Obisonas laiko brangųjį kalinį savo valdžioje ir taip šantažuoja ir Bajazitą, ir Egipto sultoną, ir popiežių. Bajazitas jam moka didžiulius pinigus neva už Džemo išlaikymą, o iš tikrųjų už tai, kad ordinas jo neišleistų ir neperduotų kitiems. Popiežius už Džemo perleidimą žada jį paskirti kardinolu. Egipto sultonas irgi moka dideles sumas. Netgi vargšė Džemo motina nesiliauja rūpintis sūnaus išvadavimu ir siunčia pinigus, kurie atitenka didžiajam magistrui.

Toji kova dėl sultono brolio ir gudrus d'Obisono žaidimas tęsiasi aštuonerius metus. Per tą laiką Džemas kilnojamas iš vienos Prancūzijos tvirtovės į kitą, visada saugomas Jeruzalės riterių. Pamažu retėja jo palyda. Galų gale lieka keturi ar penki ištikimi jo žmonės. Visi mėginimai pabėgti ir ištrūkti iš klastingų Jeruzalės riterių nagų nesėkmingi. Sultonas Bajazitas savo ruožtu stengiasi išsivaduoti iš spaudimo, kurį jam daro krikščioniškasis pasaulis, kaip įrankį panaudodamas nelaimingą jo brolį. Jis gauna žinių apie savo brolį per Veneciją, Dubrovniką ir Neapolio karalių, palaiko nuolatinius ryšius su Pjeru d'Obisonu ir visaip jam nuolaidžiauja. Jų abiejų interesai tam tikra prasme sutampa. D'Obisonui rūpi kuo ilgiau išlaikyti savo žinioje Džemą ir šantažuoti juo kone

visą pasaulį, o Bajazitui svarbiausia, kad jo brolis varžovas būtų kokiame nors saugiame kalėjime, o ne vadovautų kariuomenei, žygiuojančiai prieš Turkiją.

Aštuntaisiais Džemo buvimo Prancūzijoje metais — tai buvo 1488 metai — diplomatinė kova dėl jo pasiekia viršūnę. Į Prancūziją iš visų kraštų ima plaukti pasiuntiniai, turėdami vieną tikslą — išgauti Džemą. Bajazito pasiuntinys, graikas ir krikščionis Antonijas Rerikas, remiamas Neapolio karaliaus pasiuntinio, slapta ir viešai siūlo Prancūzijos karaliui ir jo dvariškiams didelę sumą; žada duoti jam valdyti Jeruzalę, kai Bajazitas nugalės Egipto sultoną ir paims šį miestą; teikia dovanas, kurių taip godūs rūmų didikai ir ypač rūmų damos. Tuo pat metu Vengrijos karalius Matijas Korvinas siunčia prašmatnią delegaciją ir reikalauja perleisti sultono brolį jam, siekdamas užsitikrinti sėkmę Bajazito užpuolimo atveju. Tačiau aktyviausiai per savo delegaciją veikia popiežius Inocentas VIII, kuris, nepaisydamas senatvės ir silpnos sveikatos, neatsisako savo ketinimų įtraukti krikščioniškų kraštų valdovus į kryžiaus žygį prieš Turkiją. Tam reikia jam turėti savo žinioje kaip įrankį sultono brolį.

Tačiau didysis magistras iš Rodo salos siekia savo tikslo. Jam pavyksta įtikinti Prancūzijos karalių, jog Džemą reikia perduoti popiežiui. 1489 metų vasario mėnesį riteriai patalpina Džemą su nedidele jo palyda į savo galerą Tulone ir po ilgos ir sunkios kelionės pasiekia Čivitavekiją, kur jo laukia didžiulė popiežiaus delegacija. Su didinga palyda Džemas įva-

žiuoja į Romą, jo pasitikti išeina kardinolai, visas popiežiaus dvaras su diplomatinių tarnybų atstovais. Džemas ir jo palyda su ryškiais rytietiškais rūbais joja ant šaunių žirgų. Rytojaus dieną popiežius labai maloniai priima laukiamą turkų princą ir suteikia iškilmingą audienciją. Džemas atsisako klauptis prieš popiežių, kaip daro visi, ir apsikabina su juo kaip lygus su lygiu, kaip valdovas su valdovu.

Pjeras d'Obisonas tapo kardinolu, jo ordinas gavo ne tik popiežiaus pripažinimą, bet ir kitų naudingų privilegijų bei lengvatų.

Po kelių dienų popiežius suteikė Džemui privačią audienciją. Dabar pokalbis vyko atviriau. Džemas pasisakė, kad Rodo riteriai jį apgavo ir ligi šiol laikė kalėjime. Prašė papiežiaus, kad leistų jam išvykti į Egiptą, kur gyvena jo motina ir šeima. Džemas taip jautriai kalbėjo, jog popiežiui ašaros ištryško iš akių. Jis guodė Džemą gražiais žodžiais, bet viskas ir liko žodžiais.

Didysis diplomatinis žaidimas dėl Džemo vyko toliau ir darėsi vis labiau įtemptas. Popiežius telkė krikščioniškųjų valdovų lygą prieš Turkiją. Tame kryžiaus žygyje Džemui buvo numatomas svarbus vaidmuo, ir Vatikanas tapo jam auksiniu narveliu. Matijas Korvinas reikalavo Džemo sau, nes ruošėsi pulti Turkiją. To pat reikalavo ir Egipto sultonas, jis siūlė šešių šimtų tūkstančių dukatų išpirką, ir dar šešiasdešimt tūkstančių žadėjo duoti Džemo motina.

1490 metais miršta Matijas Korvinas. Tai stiprus smūgis bendro krikščionių žygio prieš Bajazitą idėjai. Bajazitas, sužinojęs, kad Džemas yra popiežiaus

valdžioje, siunčia į Romą ypatingąjį pasiuntinį. Popiežius priima jį, ir tada atsiskleidžia visos d'Obisono apgaulės ir intrigos, paaiškėja, kokias pinigų sumas jis yra gavęs iš Bajazito. Bajazitas siūlo popiežiui laikyti Džemą tokiomis pat sąlygomis, kokiomis jį laikė Rodo salos riteriai — už tam tikras politines nuolaidas ir 40 000 dukatų metams. Prieš išmokėdamas už trejus metus į priekį 120 000 dukatų, pasiuntinys panoro pats pamatyti Džemą ir įsitikinti, jog jis gyvas ir tikrai yra čia. Džemas sutinka priimti pasiuntinį, bet kaip sultonas, su visomis ceremonijomis. Sukryžiavęs kojas, jis sėdi specialiai įrengtame soste, apsuptas savo palydos. Šalia vienas iš kardinolų. Bajazito pasiuntinys puola ant kelių prieš sultoną Džemą, perduoda jam laišką ir dovanas, kurias siunčia brolis. Laiškas perskaitomas Džemui į ausį, o dovanas, nė neapžiūrėjęs, jis liepia pasidalinti palydai.

Inocentas VIII nesiliauja burti lygos prieš Turkiją, o Bajazitas kuria planus užpulti Vengriją ir Veneciją. Visur Džemo asmuo vaidina svarbų vaidmenį. Sultonas siunčia popiežiui „ietį, kuria buvo pervertas Kristus ant kryžiaus", ir kitas brangias relikvijas ir prašo tik vieno dalyko: laikyti Džemą uždarytą ir niekam neperleisti. Popiežius reikalauja iš Bajazito, kad nepultų krikščioniškųjų žemių, kitaip jis paskirsiąs Džemą vadovauti didžiajam kryžiaus žygiui prieš Turkiją.

Tuo metu miršta ir popiežius Inocentas VIII. Tam laikui, kol bus išrinktas naujas popiežius, Džemas uždaromas į šv. Angelo tvirtovę. Nauju popiežium iš-

renkamas kardinolas Rodrigas Bordža, žinomas kaip popiežius Aleksandras VI.

Atrodė, kad kalinamam turkų sultonui atėjo geresni laikai. Jis susidraugavo su popiežiaus sūnumis, galėjo laisviau vaikščioti, dalyvauti iškilmėse. Kronikose, laiškuose ir amžininkų prisiminimuose rašoma, kad Džemui tada buvo trisdešimt metų, bet atrodė jis turįs daugiau kaip keturiasdešimt. Pilno, tamsaus veido, su primerkta kaire akim, jis buvo panašus į „žmogų, kuris į kažką taiko". Niūrus ir įnoringas, negailestingas tarnams, jis nuolat ieškojo malonumų, o ypač mėgo vyną, jame ieškojo ramybės ir užsimiršimo.

Tuo metu tarp krikščioniškųjų valdovų Vakaruose prasideda didelės intrigos. Jaunas Prancūzijos karalius Karolis VIII su savo kariuomene patraukia į Italiją, norėdamas užimti Neapolio karalystę, į kurią sakosi turįs teisių, o iš ten ketina vesti krikščionių lygos armiją į kryžiaus žygį prieš Turkiją. Popiežius visaip bando sutrukdyti jam įžengti į Italiją. Tuo metu Aleksandras VI veda derybas su Bajazitu ir netgi prašo paremti jį prieš Prancūzijos karalių. Bajazitas siunčia popiežiui sutartą sumą, 40 000 Venecijos dukatų, už metinį Džemo išlaikymą ir specialiame asmeniniame laiške siūlo jam 300 000 dukatų už savo brolio lavoną. Šią korespondenciją pačiupo popiežiaus priešininkai Italijoje ir iškėlė viešumon.

Karolis VIII įsiveržia į Italiją. Ima vieną miestą po kito ir 1494 metų paskutiniąją dieną įžengia į Romą. Popiežiui nieko daugiau nebelieka, kaip tartis su jaunu užkariautoju, stengiantis išvengti didesnių

nuostolių. Vienas iš Karolio reikalavimų buvo: popiežius turįs išduoti jam Džemą, kurį jis ketino panaudoti kare prieš Bajazitą. Sutarė, jog Karolis pasiims Džemą į savo žygį prieš Neapolį, o vėliau į Turkiją. Tačiau popiežius reikalavo, kad Prancūzijos karalius prižadėtų pasibaigus karui grąžinti jam brangųjį įkaitą. Taip pat popiežius sutartimi užsitikrino, kad tie 40 000 dukatų, kuriuos ligi šiol reguliariai siuntė sultonas, ir toliau atitektų jam.

Iškilmingoje audiencijoje, dalyvaujant daugybei liudytojų, popiežius perdavė Prancūzijos karaliui Džemą ir visai nedidelę jo palydą. Kai popiežius pranešė savo sprendimą Džemui, šis pareiškė esąs vergas, tad jam vis tiek, kas jį laikys vergovėje — popiežius ar Prancūzijos karalius.

Popiežius stengėsi gražiais žodžiais įtikinti Džemą, kad taip nėra, visaip guodė jį, ir Karolis VIII elgėsi su juo pagarbiai, kaip valdovas su valdovu.

Karolis VIII, žygiuodamas prieš Neapolio karalių, pasiėmė Džemą su palyda ir, kaip įkaitą, popiežiaus sūnų Čezarę, Valensijos kardinolą. Tačiau kelyje gudrusis Čezarė pabėgo, o Džemas susirgo. Pasirgęs keletą dienų, Džemas mirė Kapujos mieste, jau netoli Neapolio.

Savo palydovams, praleidusiems su juo visus vergovės metus, Džemas prieš mirtį pavedė jo kūną nugabenti į Turkiją, kad netikėliai juo ir mirusiu nesinaudotų. Padiktavo ir broliui Bajazitui laišką, kuriuo prašė, kad leistų grįžti į Stambulą jo šeimai ir būtų gailestingas tiems, kurie per ilgus vergovės metus liko ištikimi jo šalininkai.

Karolis VIII įsakė Džemo kūną užbalzamuoti ir paguldyti į švino karstą.

Tuoj pat pasklido gandas, kad popiežius nunuodijo Džemą arba perdavė užnuodytą karaliui. Venecijos senatas paskubėjo tuoj pat informuoti Bajazitą apie brolio mirtį. Norėjo įsiteikti galingam sultonui, pirmas pranešdamas malonią žinią.

Karolio VIII žygis baigėsi nesėkmingai. Jis grįžo į Prancūziją ir netrukus mirė. Džemo kūnas liko Neapolio karaliaus žinioje. Dėl jo vyko ilgas susirašinėjimas. Neapolio karalius šantažavo Bajazitą. Popiežius Aleksandras VI irgi pareikalavo savo dalies. Tačiau Neapolio karalius vienas juo pasinaudojo. Džemo lavonas padėjo jam sudaryti su sultonu naudingą sutartį ir tik 1499 metų rugsėjo mėnesį buvo perduotas Bajazitui. Šis iškilmingai palaidojo Džemą Brusoje, kur ilsisi Turkijos valdovai.

VI

Tokie yra sausai ir glaustai atpasakoti Čamilio sakmės apmatai. Daug plačiau, gyviau, teikdamas įvykiams kitą prasmę, pasakojo broliui Petarui jo naujasis bičiulis. Viskas buvo paremta viena mintimi: egzistuoja du pasauliai, tarp kurių nėra ir negali būti nei tikrų kontaktų, nei supratimo, du baisūs pasauliai, pasmerkti amžinam karui, kuris vyksta tarp jų tūkstančiais įvairiausių formų. O tarp tų dviejų priešiškų pasaulių yra vienas žmogus, priverstas kovoti su jais. Valdovo sūnus, valdovo brolis ir pats valdovas savo giliausiu įsitiki-

nimu bei pajautimu — ir drauge vienas nelaimingiausių žmonių pasaulyje. Pirmiausia išduotas ir nugalėtas, paskui apgautas ir netekęs laisvės, atskirtas nuo saviškių ir draugų, įviliotas į tragiškus spąstus ir tarsi pririštas prie gėdos stulpo viso pasaulio akivaizdoje, — tačiau ir tokioje būklėje jis lieka išdidus, nepameta iš akių tikslo ir nenusileidžia nei savo broliui budeliui, nei kitatikiams, kurie jį klastingai apgaudinėja, šantažuoja, pardavinėja ir perpardavinėja.

Klausydamas pasakojimo apie nepaprastą Džemo gyvenimą, apie visas jo peripetijas ir klajones, brolis Petaras išgirdo daug keistų miestų pavadinimų, pasaulio galiūnų, valdovų, karalių, popiežių, kunigaikščių, kardinolų vardų, kurių niekada savo amžiuje nebuvo girdėjęs. Visų tų vardų jis negalėjo atsiminti ir pakartoti. Klausydamasis dažnai jis, būdavo, pameta jaunuolio pasakojimo giją ir nebežino, kas čia kam giminė, kas ką apgaudinėja, perka ir parduoda, o kartais ir visai nesiklauso, galvoja apie savo nelaisvę. Bet ir tuomet dedasi įdėmiai klausąs, nes jam gaila žmogaus, kuriam, atrodo, labai reikia viską smulkiai išsakyti.

Tame pasakojime buvo ir visai jam nesuprantamų dalykų, kaip Džemo eilėraščiai apie likimą, vyną ir girtavimą, apie gražius jaunuolius ir moteris. Čamilis deklamavo juos atmintinai, tarsi jie būtų jo paties sukurti. Brolį Petarą glumino ir atskiri žodžiai, griežti Čamilio pasisakymai apie popiežius ir bažnyčios vyresnybę. Tačiau Petaras manė, jog čia ne vieta ir ne laikas aiškintis, kur teisybė, o kur ne. Juo labiau

kad jam pačiam daug kas čia buvo nesuprantama. Reikia leisti žmogui pasakyti viską. Prie Petaro žmonės visada ir visur laisvai prieidavo, greitai prisirišdavo ir lengvai juo patikėdavo. O jis laikė tai natūraliu ir suprantamu dalyku ir tiktai įdėmiai klausydavosi. Taip buvo ir šį kartą.

Jaunuolio iš Smirnos išpažintis užtruko ilgai. Jis valandų valandas, užmiršęs viską pasaulyje, pasakojo apie sultoną Džemą, tarsi būtinai reikėjo visa tat plačiai išdėstyti būtent šią akimirką, nes rytoj gali būti vėlu. Jis kalbėjo tarpais turkiškai, tarpais itališkai, užmiršęs per skubėjimą išversti atmintinai cituojamus posakius prancūzų ir ispanų kalba.

Pokalbį jie pradėdavo rytą vis trumpėjančiame šiltame kokios nors pavėsinės šešėlyje ir tęsdavo kitose nuošaliose didžiulio kiemo vietose, bėgdami nuo kepinančios saulės, nuo įkyrių kalinių, kurie lošdami garsiai kivirčijosi.

Brolis Petaras pastebėjo, kad Chaimas niekada neprieina prie jo, kai juodu kalbasi, bet tik susitikęs jį vieną. Tačiau pasitaikydavo, kad kuris nors iš kalinių, eidamas pro šalį, sustodavo ir pasiklausydavo jaunuolio šnabždesio. Tada Čamilis staiga nutildavo, tartum lunatikas pabusdavo iš savo pavojingo sapno ir imdavo mechaniškai kartoti savo padrikus „taip, taip!", o paskui, šaltai burbtelėjęs atsisveikinimui kokį nereikšmingą žodį, nueidavo.

Rytojaus dieną jis pasirodydavo vis taip pat nusiteikęs, su vos pastebimais kažkokių naktinių gailestavimų, kažkokių pasiryžimų pėdsakais veide, tylus ir užsidaręs, su viską slepiančia ir nieko nesakan-

čia šypsenėle, ir prašnekdavo paprastais žodžiais apie paprastus dalykus. Tačiau tai trukdavo trumpai. Pokalbio metu jo nuotaika, nei jam pačiam, nei broliui Petarui nepastebint, imdavo keistis. Nežinodamas, nei kaip tai pasidaro, nei kodėl, jis vėl atsiduodavo savo aistrai ir tyliai, gyvai kaip per išpažintį pradėdavo kalbėti apie Džemą ir jo likimą.

Jau trečią dieną buvo išpasakota visa istorija ligi liūdno ir iškilmingo galo, ligi šviesios ir didingos kriptos Brusoje, kurios baltas sienas puošia gražiausi korano posakiai, kaligrafiškai išvedžioti lyg ornamentai iš nuostabių gėlių ir krištolo. Tačiau po to jis pradėjo pasakoti atskiras scenas su visomis smulkmenomis. Viena po kitos plaukė laimingos ir nelaimingos Džemo dienos, jo susitikimai ir konfliktai, meilė, neapykanta ir draugystė, mėginimai pabėgti iš krikščionių vergijos, viltys ir neviltys, apmąstymai ilgomis nemigo naktimis ir chaotiški sapnai trumpomis miego valandėlėmis, jo išdidūs ir gražūs atsakymai aukštiems Prancūzijos ir Italijos asmenims, rūstūs vienišo kalinio monologai, kuriuos Čamilis sakydavo kažkokiu kitokiu, ne savo balsu.

Be jokios įžangos ir aiškaus ryšio su ankstesniu epizodu, nepaisydamas chronologijos, jaunuolis pradėdavo pasakoti kokį nors Džemo istorijos gabalą iš vidurio ar iš galo. Kalbėdavo tyliai, nudelbęs akis, nekreipdamas dėmesio, ar jo pašnekovas klausosi, ar gali sekti jo pasakojimą.

Brolis Petaras, tiesą sakant, ir neprisiminė, kada iš tiesų prasidėjo tasai betvarkis ir begalinis pasakojimas. Lygiai taip pat jis neįsidėmėjo momento, to

sunkaus ir lemtingo momento, kada Čamilis, pasakojęs vis apie kito žmogaus likimą, pirmą kartą aiškiai perėjo į asmeninę išpažintį ir pradėjo kalbėti pirmuoju asmeniu.

(Aš! Sunkus žodis. Tiems, kuriems tasai žodis tariamas, jis nusako mūsų vietą, lemtingą ir nepakeičiamą, dažnai neatitinkančią to, ką mes patys žinome apie save, neatitinkančią mūsų valios ir mūsų jėgų. Baisus žodis, kuris, kartą pasakytas, visam laikui susieja ir sutapatina mus su tuo, apie ką galvojame ir ką pasakėme, kuo viduje seniai esame virtę, nors niekada nemanėme virsti.)

Su tolydžio didėjančia nuostaba, baime, gailesčiu ir sunkiai slepiamu nerimu brolis Petaras klausėsi Čamilio pasakojimo. Vakare likęs vienas, jis galvodavo apie Čamilį ir visa, kas jam darosi (negalvoti apie tai jis negalėjo), priekaištavo sau, kodėl ryžtingai ir aiškiai nepasako jaunuoliui, jog eina nieko gero nežadančiu keliu, kodėl nepapurto jo ir nepraskaidrina jo sąmonės. Tačiau rytojaus dieną, kai jie vėl susitikdavo ir jaunuolis vėl įsileisdavo į nesveikas haliucinacijas, Petaras klausydavosi jo su lengvu šiurpuliu ir didžia užuojauta, vis nesiryždamas jo pertraukti ir sugrąžinti į tikrovę. Prisiminęs vakarykštį ketinimą, kurį įvykdyti laikė savo pareiga, jis bandydavo nukreipti kalbą į kitus dalykus arba lyg tarp kitko mesta fraze atitraukti Čamilį nuo mirusiojo sultono Džemo, bet tos jo pastangos buvo silpnos ir neryžtingos. Jis labai gailėjo jaunuolio. Jo įgimtą palinkimą visada nuoširdžiai ir atvirai viską sakyti tartum paralyžiavo atkaklus jaunuolio pasakojimas.

Ir galų gale viskas baigdavosi tuo, jog vienuolis nusileisdavo ir tyliai, nei pritardamas, nei balsu prieštaraudamas, toliau klausydavosi karšto Čamilio šnabždesio. Tie dalykai, kurių nėra, kurių negali ir neturi būti, pasirodė stipresni už tuos, kurie yra, akivaizdžiai egzistuoja ir vieninteliai tegali būti. O po to brolis Petaras vėl priekaištaudavo sau, kodėl ir šį kartą neatsispyrė neįveikiamai beprotystės bangai, kodėl neparodė didesnio pasipriešinimo ir neatvedė jaunuolio į protą. Tomis akimirkomis jis jausdavosi šitos beprotybės bendrininku ir pasiryždavo rytoj, pirma proga padaryti tai, ko nepadarė ligi šiol.

Šitaip tęsėsi kokias penkias ar šešias dienas. Prasidėdavo kiekvieną rytą, beveik tą pačią valandą, tarytum kokia griežtai nustatyta ceremonija, ir tęsdavosi su dviem ar trim trumpom pertraukom ligi vakaro. Sakmė apie sultoną Džemą, apie jo kančias ir žygius atrodė neišsenkama. Tačiau vieną rytą Čamilis neatėjo. Brolis Petaras laukė jo, ieškojo, neramiai vaikščiodamas po visus Prakeikto kiemo užkampius. Du kartus prie jo buvo priėjęs Chaimas su savo amžinais skundais ir neramiais nuogąstavimais dėl Smirnos valdžios neteisingumo ir dėl šnipų bei ruošiamų spąstų čia, Prakeiktame kieme. Petaras klausėsi jo išsiblaškęs, galvodamas apie dingusį Čamilį.

Jam rodėsi, jog mato jį, kaip ir vakar vakare, girdi jo skubius, tartum iš knygos skaitomus žodžius:

— Stovėdamas tiesus, su žėrinčiais rūbais, prie Čivitavekijos artėjančio laivo denyje ir žiūrėdamas į margą paradui išrikiuotą popiežiaus kariuomenę,

į aukštus dvasininkus, Džemas galvojo apie viską aiškiai ir gyvai, kaip begalima galvoti, kada jau esame atskirti nuo vienos gyvenamos vietos, bet dar neįžengę į kitą. Jis šaltai galvojo apie savo nelaimę, žiūrėjo į ją blaiviai ir negailestingai kaip žmogus, nekaltai nukentėjęs ir išgirdęs tai iš kitų lūpų.

Štai jo laukia svetimi žmonės, sustoję tarsi gyvos jo kalėjimo sienos. Ko jis gali tikėtis iš tų žmonių? Gal užuojautos? Tai vienintelis dalykas, kurio jam nereikia ir niekada nereikėjo. Užuojauta, kurią jam retkarčiais parodydavo retai sutinkami geri ir kilmingi žmonės, buvo tik jo negandų ir begalinio pažeminimo rodiklis. Netgi mirusiems užuojauta yra sunkus ir užgaulus dalykas, o kaip į ją gali žiūrėti sveikas, viską suvokiantis žmogus, gyvas, žvelgiantis gyviesiems į akis ir regintis jose tik viena — užuojautą?

Iš viso to, kas yra pasaulyje ir kas sudaro pasaulį, aš norėjau susikurti priemonę pasauliui užvaldyti ir nugalėti, o šiandien pasaulis padarė mane savo priemone.

Taip, kas gi yra dabar Džemas Džemšidas? Vergas — taip pasakyti per maža. Vergas, paprastas vergas, kuris vedžiojamas, sukaustytas grandinėmis, iš turgaus į turgų, dar tikisi, kad geras šeimininkas jo pasigailės, kad jis bus išpirktas arba pabėgs. O Džemas negali tikėtis pasigailėjimo, jis nepriimtų pasigailėjimo, jeigu kas ir pasiūlytų. Išpirka? Už jo laisvę niekas išpirkos nemokės, priešingai — viena ir kita pusė aukoja didelius turtus, kad jis liktų vergas ir negalėtų išsipirkti. (Išimtis — jo motina, nepa-

lūžusi, nuostabi moteris, motinų motina, bet ji bejėgiškomis savo pastangomis tik sunkina jo pažeminimo naštą.) Pabėgimas? Sunkiai pabėga iš vergijos ir paprastas vergas, bet kai bėga, jis nors truputį tikisi, kad apsuks savo persekiotojus, nusigaus pas savo gentainius ir galės gyventi kaip laisvas ir paprastas žmogus tarp laisvų ir paprastų žmonių. O jis negali pabėgti. Visas gyvenamas pasaulis padalintas į dvi stovyklas, turkų ir krikščionių, jam niekur nėra prieglobsčio. Ir tenai, ir čionai jis gali būti tik sultonas. Nugalėtojas ar nugalėtas, gyvas ar miręs. Todėl jis yra vergas, negalįs apie pabėgimą nei galvoti, nei sapnuoti. Toji viltis ir tas kelias — mažesniems ir laimingesniems už jį. Likimas jam skyrė būti sultonu, — ar įkalintas čia, ar gyvas Stambule, ar miręs po žeme, bet visada tik sultonas, ir tik tuo gali remtis jo viltis išsigelbėti. Sultonas — ir nė per plauką mažiau, nes tai reikštų tą patį kaip nebūti, ir nė per plauką daugiau, nes daugiau negali būti. Tai vergija, iš kurios ir miręs nepabėgsi.

Laivas krancu· dusliai atsitrenkė į akmenuotą krantą. Taip buvo tylu, jog ir tas garsas nuaidėjo pakrante kaip negarsi dejonė, ir visi, nuo kardinolo ligi vežėjo, sužiuro į aukštą vyrą su balta, auksu siuvinėta čalma ant galvos, stovintį tarsi statula, pažengusį nuo savo palydos tris žingsnius į priekį. Ir nebuvo nė vieno žmogaus, kuriam būtų atrodę, kad tai ne sultonas ir kad jis negali juo nebūti, nors dėl to ir žūsta.

Taip kalbėdamas, Čamilis ir pats pakilo. (Jis nesileisdavo, kad prižiūrėtojai jį varytų į kamerą, kaip

kitus, o paprastai pats nueidavo truputį anksčiau nustatyto laiko.) Romiai atsisveikinęs, kaip visada, jis dingo už vieno kampo Prakeiktame kieme, kurio užkaborius jau gaubė pirmieji tamsos šešėliai.

VII

Jaunuolis nesirodė nei antrą, nei trečią dieną. Apie vidurdienį prie brolio Petaro priėjo Chaimas ir, atsargiai dairydamasis aplinkui, pasakė, jog Čamiliui atsitiko „kažkas negerai". Daugiau jis nieko neįstengė paaiškinti.

Tik praėjus dviem dienoms, Chaimas, kuris per tą laiką nesėdėjo dykas, atnešė jau užbaigtą pasakojimą apie Čamilio dingimą.

Iš pradžių jis vaikščiojo niūrus, nuleidęs galvą, aplink brolį Petarą, sukdamas didelius, vis siaurėjančius ratus ir elipses, žvalgėsi iš padilbų aplinkui, aiškiai stengdamasis pavaizduoti, kad jų susitikimas ir pokalbis — atsitiktinis, kad jis šiaip sau ėjo pro šalį, nesuvokdamas, jog tos jo „atsargumo priemonės" bergždžios ir kiaurai permatomos. Visiškai arti priėjęs, Chaimas paklausė dusliu balsu:

— Jus tardė?

— Ne, — garsiai atsakė brolis Petaras, kurį Chaimo atsargumas jau pradėjo erzinti.

Tačiau tikėdamasis, kad Chaimas bus ką nors sužinojęs apie Čamilį, pakartojo švelniau:

— Ne. O kas?

Tada Chaimas pradėjo pasakoti. Iš pradžių jis laikėsi kaip žmogus, kuris atsitiktinai stabtelėjo ir

netrukus eis toliau, ir vis žvilgčiojo aplinkui, bet po truputį užsimiršo ir pradėjo kalbėti gyviau, tik nekeldamas balso.

Tiesa, daug kas iš jo pasakojimo buvo neaišku ir nesuprantama, bet kai ką jis išdėstė su tokiomis smulkmenomis, tartum būtų viską matęs savo akimis. Chaimas žinojo ir matė netgi tai, ko neįmanoma matyti.

Kai Čamilis temstant nuėjo į erdvią savo kamerą, kurią prižiūrėtojas tuoj pat užrakino, ten dar buvo šviesu. Dviejuose spindinčiuose variniuose dubenyse su dangčiais aušo vakarienė, — beje, kiti kaliniai tokios negaudavo. Viskas buvo kaip ir kiekvieną vakarą. Čamilis vaikščiojo iš kertės į kertę, laukdamas miego, nors puikiai žinojo, kad ir šią naktį neužmigs. Pamažu nurimo paskutiniai triukšmo garsai kieme. Tamsa prarijo baltas kameros sienas bei visus daiktus ir tarsi suspaudė kamerą su nemiegančiu žmogumi. Kūrėsi naujas, naktinis pasaulis, kuriame ėmė rastis vos girdimų, nerealių garsų ir atspindžių — klausos ir regos žaismas tamsoje bemiegę naktį. Vienu metu, jis tiksliai nežinojo kada, išgirdo, kaip iš lauko pusės kažkas bando įkišti raktą į jo kameros durų spyną. Tai jau buvo nebe klausos apgaulė. Durys iš tikrųjų atsidarė, ir jose sušvito silpna šviesa. Į kamerą tyliai įžengė du žmonės. Paskui juos įėjo berniukas su žibintu. Jis pasitraukė į šalį ir liko taip stovėti nejudėdamas su iškeltu žibintu.

Šviesa sklido po visą kamerą. Vienas iš tų dviejų buvo nutukęs, viskas jo buvo apvalu ir minkšta: išorė, balsas ir judesiai. O antras — liesas, vieni kau-

lai ir raumenys, aptraukti tamsia oda. Giliai įdubusios didelės akys ir stambios, baisios plaštakos, labai krintančios į akis menkoje šviesoje. Tie du vyrai atrodė kaip dvilypės sultono tiesos įsikūnijimas. Tiktai pirmasis pagarbiai (nuo tos pagarbos šiurpas krėtė) pasakė: „Labas vakaras." Ir prasidėjo.

Įtartinai švelniu balsu storasis valdininkas pareiškė, kad pirmasis tardymas buvęs formalaus pobūdžio, atsakymai, aišku, irgi tokie. Tuo, aišku, byla baigtis negali.

— Reikia, Čamili-efendi, kad pagaliau pasakytumėt, kam rinkote žinias apie sultoną Džemą ir kūrėte smulkų planą teisėtam sultonui ir kalifui nuversti, iš kur gavote lėšų ir kokiais keliais ketinote, padedamas užsienio priešų, užimti sostą.

— Kam? — tyliai atsiliepė jaunuolis, pasiruošęs gintis.

— Taip, kam?

— Sau, niekam kitam. Studijavau tai, kas žinoma mūsų istorijoje. Įsigilinau...

— O kodėl iš tiek dalykų, apie kuriuos rašoma knygose ir kuriuos skelbia mokslas, pasirinkote būtent šį?

Tyla.

(Chaimas visai pamiršo savo atsargumą ir pasakojo išraiškingai, su mimika ir gestais.)

— Klausykit, — ramiai ir dirbtinai iškilmingu tonu kalbėjo toliau storulis valdininkas, — jūs esate protingas ir išsimokslinęs žmogus, kilęs iš garbios šeimos. Pats matote, kad įsipainiojote į negražų dalyką ar kas nors jus įpainiojo. Jūs žinote, kad ir

šiandien, kaip tada, soste sėdi sultonas ir kalifas (tegu dievas duoda jam ilgą gyvenimą ir visokiausios laimės!) ir kad tai nėra tinkamas objektas apmąstymams, juo labiau pamokymams, kūrybai ir kalboms. Jūs žinote, kad žodis, ištartas net gūdžiausioje girioje, nelieka be atgarsio, o ką besakyti, kada jis parašomas ar pasakomas kitiems, kaip jūs kad Smirnoje rašėte ir kalbėjote. Paaiškinkite mums, kaip buvo, viską prisipažinkite. Bus lengviau mums ir geriau jums.

— Tai, ką jūs kalbate, neturi nieko bendro su manim ir mano mintimis.

Jaunuolio balsas skambėjo nuoširdžiai, su kartėlio atspalviu. Tada valdininkas metė iškilmingai dirbtinį savo toną ir prašneko daug natūraliau:

— Palaukit! Negali būti, kad neturi nieko bendro. Viskas čia susiję. Jūs žmogus mokytas, bet ir mes nesame visiški nemokšos. Niekas nesiims tokio darbo atsitiktinai, be jokio tikslo.

Visą laiką kalbėjo tiktai storulis. O Čamilis, įsigalvojęs apie tai, ką išgirdo iš šio valdininko, atsakinėjo neaiškiai, jo balsas skambėjo tarsi aidas.

— Tikslas. Koks tikslas?

— Kaip tik tą ir norėtume iš jūsų išgirsti.

Jaunuolis nieko neatsakė. Manydamas, kad jis abejoja, storulis varė toliau tvirtu tonu, kapodamas žodžius:

— Taigi prašom!

Tai buvo pasakyta griežčiau ir sausiau, nauja intonacija, kurioje pasigirdo nekantra ir grasinimas.

Jaunuolis žvilgtelėjo į tamsias kertes, tarsi už šio

silpno šviesos rato ratų ieškojęs liudytojo. Jis galvojo, kokį pasakyti žodį ar sakinį, kuris sugriautų tą kvailą nesusipratimą, kuris viską paaiškintų ir įrodytų, kad čia nėra jokio tikslo, kad jis neprivalo ir negali aiškintis dėl savo studijų, juo labiau šią valandą, čia ir tokiomis aplinkybėmis. Jam atrodė, kad jis taip ir sako jiems, bet iš tikrųjų tylėjo. Užtat kalbėjo abu valdininkai (dabar prašneko ir džiūsna), skubotai, atkakliai, vienas per kitą.

— Kalbėkite.

— Prisipažinkite, jums bus geriau ir lengviau.

— Sakykite, kada pradėjote.

— Taigi, kokiu tikslu ir kieno labui?

Užpylė jį klausimais. Jaunuolis markstėsi nuo šviesos ir vis neramiai žvalgėsi į tamsias kertes. Jis sunkiai gaudėsi, nespėjo gerai suvokti ir atskirti klausimų. Tačiau staiga pastebėjo, kad tasai džiūsna, priėjęs arčiau, pakeltu tonu sako jam „tu".

— Na, sakyk!

Visą dėmesį Čamilis dabar sutelkė į tai. Jis pasijuto išgėdintas, pažemintas, išsekintas ir visai nebegalįs gintis. Jo nelaimė — ne kažkoks „tikslas", o tai, kad jį įstūmė į tokią padėtį (arba jis pats save įstūmė), jog štai jį tardo, ir dar šitokie žmonės, — norėjo jis pasakyti. Jam atrodė, kad jis taip ir sako jiems, o iš tikrųjų tylėjo.

Šitaip truko gana ilgai. Kažkurią šios nakties valandėlę, išnykus laiko riboms, kurias žymi saulėtekiai ir saulėlydžiai, ir išnykus visoms žmonių santykių riboms, Čamilis atvirai ir išdidžiai prisipažino, kad jis — tas pat kas ir sultonas Džemas, atseit ne-

laimingiausias pasaulyje žmogus, kuris pateko į padėtį be išeities ir kuris nenori ir negali atsisakyti savęs, nebūti tuo, kuo yra.

— Aš esu jis! — dar kartą pasakė Čamilis tyliu, bet tvirtu balsu, kaip sakomi lemiami prisipažinimai, ir atsisėdo į kėdę.

Storasis valdininkas staiga nejučiomis atšlijo nuo jo ir nutilo. O liesasis tarsi nejuto švento siaubo, stovėdamas šalia žmogaus, kuris taip akivaizdžiai pražudė save ir visam laikui atsidūrė už šio pasaulio ir jo įstatymų ribų. Iš savo bukaprotiško ir trumparegiško uolumo liesasis policininkas godžiai puolė naudotis veikimo laisve, kurią jam užleido protingesnis kolega. Jis davinėjo naujus klausimus, siekdamas ištraukti jaunuolio prisipažinimą, kad Smirnoje buvo ruošiamas sąmokslas.

Sėdėdamas ant žemos kėdutės be atramos, Čamilis atrodė išsisėmęs ir visas paskendęs savo mintyse. Liesasis valdininkas šokinėjo aplink jį ir rėkė prisikišęs. Jam atrodė, kad prieš jį — kūnas be valios ir be sąmonės ir kad jis gali su juo daryti ką nori. Tai erzino valdininką, ir jis darėsi kaskart nekantresnis ir šiurkštesnis. Vienu metu jis bene uždėjo Čamiliui ant peties savo baisiąją plaštaką. Jaunuolis, įgeltas to įžeidaus familiarumo, piktai nustūmė ją. Akimirksniu užvirė muštynės. Įsikišo ir antrasis policininkas. Čamilis gynėsi ir puolė su tokia jėga ir įniršiu, kokio niekas negalėjo iš jo tikėtis. Besigalynėjant buvo partrenktas ir berniukas su žibintu. Kai jam pasisekė ištrūkti iš to pašėlusio rankų, kojų ir smūgių kamuolio, jis išlėkė laukan ir, kol tie ka-

meroje grūmėsi patamsy, sukėlė ant kojų visą kalėjimo galeriją. (Iš to berniuko ir pabudusių kalinių Prakeiktame kieme ir pasklido žinia, kas atsitiko naktį jaunuoliui iš Smirnos. O ką Prakeiktame kieme kas šnabžda, tą iškart sužino ir Chaimas.)

Tą pačią naktį Čamilis buvo išneštas pro vienus Prakeikto kiemo vartelius.

„Gyvas ar miręs? Kur jį nunešė?" — galvojo susijaudinęs brolis Petaras. O Chaimas jau atsakinėjo ir į šį klausimą.

Jeigu jis gyvas, tai greičiausiai nugabentas į Timarchaną netoli Suleimanijos, kur laikomi psichiškai nesveiki žmonės. Ten, tarp bepročių, jo kalbos, kad jis yra sosto įpėdinis, niekuo nesiskirs nuo kitų kvailių šnekų, nuo nepavojingų liguistų paistymų, į kuriuos niekas nekreipia dėmesio. Be to, paprastai toks nesveikas, pakrikusių nervų žmogus ilgai ir negyvena, jis greit ir nepastebimai pasitrauks iš šio pasaulio drauge su savo nesveikomis mintimis, ir niekas niekam už tai neturės atsakyti.

O jeigu susirėmimas buvo rimtas, jeigu jaunuolis, galynėdamasis su dviem policininkais, įsismagino ir sužeidė kurį nors iš jų (atrodo, jog taip ir buvo, nes po to teko plauti kamerą, likviduoti kraujo pėdsakus), tai galimas daiktas, kad sultono tarnai dar labiau įsismagino, nes čia smūgių niekas neskaičiuoja, jie daro ką nori. Jei taip, tai nelaimingasis Tachiro-pašos sūnus jau kape. O kapas su baltu akmeniu be užrašo nieko nesako: nei apie sultonus, nei apie jų vaidus ir kovas su varžovais.

Tik viską iki galo išpasakojęs, Chaimas vėl pri-

siminė „pavojus", kurie jį supa, ir neatsisveikinęs, įtartinai žvalgydamasis, nuėjo, stengdamasis atrodyti kaip žmogus, be tikslo slankiojantis po erdvų kiemą.

Brolis Petaras sukando dantis iš apmaudo ir pykčio ant savo likimo, ant visko aplinkui, net ir ant šio nekalto Chaimo ir jo amžinos aistros viską sužinoti, paskleisti su mažiausiomis smulkmenomis. Tačiau jis stovėjo nejudėdamas ir šluostėsi nuo kaktos šaltą prakaitą. Žiūrėjo sutrikęs į pilką, nutremptą žemę ir baltas sienas prieš save, tarsi matytų jas pirmą kartą, ir pajuto, kaip per visą kiemą ritasi šalta baimės banga. Ar neims dabar kalėjimo vyresnybė jo tardyti dėl pokalbių su Čamiliu, ar nebus jis antrą kartą nekaltai įtrauktas į beprasmišką kvotą? Žinoma, tasai Chaimas — žmogus liguistai įtarus, mato pavojus, kur jų nėra, bet visko gali būti.

Netrukus šią mintį nustelbė kita: kas galėjo atsitikti Čamiliui? Dabar brolį Petarą vėl išmušė nesveikas karštis. Sunku užjausti kitą, kada tave supa nežinomybė ir esi bejėgis. Pajuto, jog būtinai reikia pakeisti vietą, pamatyti kitus žmones, kurių niekas nesieja su šiuo painiu, slogiu jaunuolio iš Smirnos pasakojimu; reikia pamatyti žmones, nesvarbu kokius, kad tik jie nebūtų įpainioti į šiuos siaubingus tinklus, kuriuos rezga sultono valdininkai, žmonės be širdies ir sąžinės, ir varo į juos psichiškai nesveikus žmones, tinklus, į kuriuos pateko jis pats, būdamas be jokios kaltės.

Brolis Petaras patraukė per kiemo užkampius, paunksnes, kur, susibūrę į padrikas grupeles, vaidijosi, kortavo, klegėjo kaliniai.

VIII

Po dviejų trijų dienų buvo aišku, kad jo niekas neketina tardyti dėl ilgų pokalbių su Čamiliu. Vadinasi, viskas užbaigta. Brolio Petaro nekamavo baimė ir laukimas, bet širdis neatlėgo, nepalengvėjo. Priešingai. Jis negalėjo užmiršti Čamilio, bet jautė, kad niekada jo nebepamatys.

Šutina vasaros karštis. Kieme viskas kaip visada. Vieni išleidžiami, į jų vietą atvežami kiti, ir to beveik niekas nepastebi, niekam tas nerūpi. Kiemas gyvena savo gyvenimą, amžinai kintantį ir amžinai tą patį.

Kiekvieną rytą šešėlyje buriasi tie patys ar panašūs kalinių rateliai. Brolis Petaras sustoja prie pirmojo, „kaimyninio" ratelio. Čia viskas kaip ir pirma. Zaimas veda ir skiriasi vis su naujomis gražiomis moterimis, vieni jį šiurkščiai kaltina melu, kiti klausosi. Jis pablyškęs, veidas pajuodęs, su žalsvu atspalviu, kaip geltlige sergančiojo. Žvilgsnis neturi nieko bendro su tuo, ką šneka, visas atrodo apgailėtinai, kvaišta nuo slepiamos baimės dėl nuosprendžio, kurio neišvengs, jeigu pasitvirtins kaltinimai.

Ir kiti šneka apie moteris, tik jų kalbos kitokios. Daugiausia girdėti to atletiškai išsivysčiusio vyro prikimęs bosas. Tačiau valandėlę ir jis nutyla, drauge su kitais klausosi, kaip senyvas jūreivis pasakoja apie jauną graikę, kuri tarnavo jų smuklėje.

— Stambesnės ir stipresnės moters neteko matyti. Kaip laivas! Krūtys tartum dvi pagalvės. Užpaka-

lis kaip dvi girnapusės, taip ir linguoja siūbuoja. Kiekvienas siekia grybštelėti, kur gali ir kiek gali. Ji neprisileidžia, jai padeda gintis ir šeimininkas, bedantis graikas, bet negi jūreiviams suriši rankas. Vis tiek prisitaiko įgnybti. Ir galų gale teko jai palikti darbą. Taip bent sakė šeimininkas. Bet greičiausiai jis, senas lapinas, paslėpė ją kambaryje ir laikosi sau. Keikia jį jūreiviai ir dūsauja: „Ech, gaila, šitokia moteris, kaip kaugė!"—"Kaugė, kaugė! — kartoja graikas.— Bet jeigu ji būtų čia, visi žnaibytumėt kiek tinkami, ir kas iš to būtų? Šiaudelis po šiaudelio — ir išnešiotumėt visą kaugę. Plevėsos!"

— Ek jūs,— būgnija kimus bosas.— Kokie jūs žmonės! Vien tik apie smuklių šliundras ir mokate kalbėti! Ir apie visokias bjaurastis! Ek jūs!

Užverda ginčas, ir nugalėtoju iš jo išeina bosas: visi tramdo jūreivį ir prašo, kad bosas užbaigtų savo anksčiau pradėtą istoriją. Ir jis susijaudinęs toliau rezga kažką apie nepaprasto grožio moterį, kilusią iš Gruzijos, kuri čia Stambule pridariusi stebuklų ir jauna pasimirusi.

— Tokia jau ten padermė. Jos senelė buvo garsi gražuolė. Visas Tiflisas dėl jos kraustėsi iš proto. Taip. Tėvai paslėpė ją pas gimines kaime, toliau nuo Tifliso. Po to kaimas gavo pavadinimą „Septyni karstai", o kaip jis anksčiau vadinosi, nežinau. Mat dėl tos moters grožio per pusvalandį prie jos namų paguldė galvas septyni vyrai. Tarp savęs susimušė tie, kurie piršosi jai ir norėjo ją pagrobti. Trys šeimos gedulą nešiojo. Ir ji pati mirė iš gailesčio. Ne iš lė-

to nuvyto, bet krito kaip gėlė, šalnos pakąsta. Per vieną naktį. Bet ir mirdama nepanorėjo pasakyti, katrą mylėjo, ar jis tarp gyvųjų, ar tarp mirusiųjų. Taigi iš tos savo senelės ji paveldėjo grožį, figūrą, akis...

— Iš tiesų,— įsiterpė kažkas iš ratelio,— visiems žinoma, kad gruzinių nuostabios akys.

— Kas žinoma? Iš kur žinoma? Ką tu, aklas būdamas, žinai apie tuos dalykus?

— Kodėl jis nežino? Tarsi tik tu vienas gyveni pasaulyje!— piktinasi kai kurie balsai.

— Nepertraukit žmogaus, tegu pasakoja!— reikalauja kiti.

— Pasakok ir nepaisyk čia kiekvieno.

Stiprus vyras, turintis stiprų balsą, piktai mosikuodamas ranka, su pasibjaurėjimo grimasa atsisako:

— Šlykštu man kalbėti. Kas iš to, kad aš pasakosiu šitam aklam šunyčiui?

Tačiau, visiems reikalaujant, pagaliau, kaip paprastai, nusiramina ir, nors dar piktas, toliau pasakoja apie moterį iš Gruzijos ir jos akis.

— Ir kai man kas nors pasako, va kaip dabar, „nuostabios akys", man bloga darosi. Kokios akys, kad tu apžlibtum! Kai pamatysi tą porą akių, tu nė pagalvoti nenorėsi apie tuos veizolus, kokius mes visi turime! Juk tai dangaus erdvės, nutviekstos saulės ir mėnulio. Kokių tik žvaigždžių ir debesų, kokių stebuklų nėra tose erdvėse! O, vargas tau! Žiūri, žadą praradęs, skęsti! Tu žuvęs! Argi tai paprastos „dvi akys"?! Ir jos, aišku, žiūri, bet ne tas svarbiausia, tas paskutinėje vietoje. Akys! Kas iš to, kad

mes turime akis, kurios padeda mums susirasti duris ir pataikyti šaukštu į burną? O ten — dangaus stebuklai! Čia nėra ko nė lyginti. Tokie dalykai vieną kartą pasitaiko šiame pasaulyje — vieną kartą, ir niekados daugiau! Ir gerai. Mažiau kančių ir sielvarto. Tokios gražuolės neturėtų mirti kaip visi žmonės, arba reikėtų, kad visai negimtų.

Staiga vyras nutilo. Prarado balsą. Iš ratelio irgi niekas nieko nesakė. Tai truko trumpą valandėlę. O paskui vėl prasidėjo kivirčas, pasigirdo juokas, neaiškus klegesys ir sodrūs keiksmai.

Iš toliau klausydamasis kalbų tame ratelyje, brolis Petaras pajuto, jog kažkas stovi už nugaros. Atsigręžęs pamatė priešais save Chaimą.

Slampinėdamas po kiemą, jis nuolat susidurdavo su Chaimu, kuris, genamas nerimo, nuolatos kaitaliojo savo vietą. Vos tik apsistoja kur nors savo ryšulėliu, tuoj pat jį apninka abejonės ir jis griebiasi „atsargumo priemonių". O po dienos kitos palieka tą vietą ir ieško naujo, patikimesnio apsistojimo. Susitikęs brolį Petarą, kartais praslenka lyg nepažįstamas, kartais pasisveikina, vos vos linktelėdamas galvą, reikšmingai mirktelėdamas, o kartais prieina ir laisvai kalbasi, bet ir vėl, kažką prisiminęs, skuba toliau.

Taip ir dabar jis priėjo prie brolio Petaro ir pradėjo pasakoti apie žmogų, kalbantį bosu. Ir apie jį Chaimas viską žinojo.

Tasai vyras kilęs iš prastuomenės, bet nepaprasta savo fizine jėga ir apsukrumu prasimušęs į žmones. Keletą metų jis garsėjo kaip geriausias imtyni-

ninkas visoje Turkijoje. Jis buvo kariuomenės tiekėjas, turėjo savo kavinę, tarpininkavo įvairiais reikalais. Per savo rankas leido didelius pinigus. O apskritai buvo karštas kortų lošėjas, lėbautojas ir ypač didelis moterų mėgėjas. Šitaip ir pasigavo kažkokią ligą. Visada turėjo ilgus nagus, neskirdavo savo nuo svetimo, bet kol buvo stiprus ir šviesaus proto, viskas baigdavosi gerai. Bet per pastaruosius porą metų pradėjo vis labiau smukti, visiškai prarado saiką. Moterys jį galutinai išsekino. Paliko jį buvę draugai. Susidėjo su kažkokiom padugnėm. Paskui visiškai bankrutavo ir, kaip paskutinis sukčius, pateko čionai. Tiktai antras mėnuo čia, vyksta tardymas, bet aiškiai matyti, kaip diena po dienos silpnėja jo protas. Jau nebeskiria, kas buvo iš tikrųjų ir kas pramanyta. Vien apie moteris šneka. Tai liga. Jis, matyt, neįsivaizduoja, kad gali egzistuoti moterų meilė, aistra ar vien tik potraukis, kur nedalyvautų jis. Ir nyksta akyse, tirpsta kaip cukraus gabaliukas vandenyje. Iš buvusio lėbautojo ir narsuolio beveik nieko nebeliko, tik tušti ginčai ir troškimas be perstojo kalbėti, pasakoti. Paskutiniu metu jis pasidarė jautresnis, lyg ir subtilesnis, švelnesnis. O pasakojimai gyvesni, ryškesni. Kažkada buvęs stiprus balsas užkimo, nuo nuolatinio jaudinimosi ir graudenimosi vis nutrūksta, gniaužiamas ašarų, kurias jis stengiasi nuslėpti, aprėkdamas susirinkusius klausytojus.

— Šis jau nebegali nekalbėti. Atsileido lankai, švirkščia vanduo iš visų pusių. Jam jau galas!

Tvirtu, pakeltu balsu, kone linksmai pasakojo

Chaimas apie viską. Tačiau staiga krūptelėjo, apsižvalgė aplinkui, lyg iš miego pabudęs, mirktelėjo iš karto abiem akim, duodamas savo pašnekovui paslaptingą, nesuprantamą ženklą, ir neatsisveikinęs, nuleidęs galvą, nudūlino lėtu žingsniu, tarsi ieškodamas kokio pamesto daikto.

O brolis Petaras leidosi per Kiemą toliau, prie kito ratelio, klausdamas savęs: negi nepavyks aptikti kur nors protingą žmogų ir išgirsti protingą kalbą, nuo kurios, kaip nuo vaistų, galėtų nors valandėlę pamiršti viską, išsiblaškyti.

Jau buvo pasakyta, ir tas teisybė, kad Prakeiktame kieme gyvenimas iš esmės niekada nesikeičia. Bet eina laikas, o keičiantis laikui ir gyvenimas kiekvienam iš mūsų atrodo tolydžio vis kitaip. Pradeda anksčiau temti. Ima baimė dėl artėjančio rudens ir žiemos, ilgų naktų, lietingų ir šaltų dienų. Ir brolio Petaro gyvenimas slenka kaip visada, bet ir ne visai: jis — kaip siauras, kaskart mažiau apšviečiamas koridorius, kuris pastebimai nesikeičia, bet, kaip žino visi, kasdien per porą pirštų susiaurėja. Nuo tos minties kalinius apima neįveikiama panika, kuriai neatsispiria netgi patys stipriausieji.

Apie tas dienas brolis Petaras kalbėjo ilgai. Tarpais patyli, paskui, atsirėmęs į pagalvę, patogiau įsitaisęs, žiūrėdamas į snieguotas tolumas, prislopintu, bet aiškiu balsu vėl prakalba ir pamažu keliauja savo prisiminimų takais:

— Matau, užsitęsė mano sėdėjimas kalėjime nežinia už kokias kaltes. Kol aš rūpinausi vargšu Čamiliu

ir sielvartavau dėl jo likimo, lyg ir mažiau galvojau apie savo nelaisvę. O dabar negaliu atsiginti minčių vien apie tai. Pats save raginu būti kantresnį, bet tos kantrybės vis pritrūksta. Ilga naktis, dar ilgesnė diena, o mintys slogios. Sunkiausia, jog žinau, kad esu nekaltas, bet niekas manęs netardo, ir jokios žinios negaunu iš laisvės. Kai pagalvoju apie tai, kraujas muša į galvą, akys aptemsta, šauktum, rodos, visa gerkle. Bet tramdausi, kenčiu, tyliai kremtuosi ir tiktai klausiu savęs, kas dar manęs laukia. Visko prisigalvoju, tik nematau jokios išeities. Nėra žmogaus, su kuriuo galėčiau pasikalbėti, o nieko neveikimas, dykinėjimas žudo mane. Tas man sunkiausia. Nesu prie to pripratęs. Nei knygos, nei jokio įrankio. Teiravausi, ar neatsirastų man kokio darbo, gal reikia pataisyti kavos malūnėlį ar laikrodį. Ką nors, ką aš sugebu. Bet prižiūrėtojas tik spokso ir nė žodžio man nesako. Prašiau, kad paklaustų vyresnybės. Rytojaus dieną jis man sako: „Sėdėk ramiai, ir daugiau apie tai nė mur mur!" Ir atsuko man nugarą. Norėjau aiškintis, bet jis tik apsižvalgė ir pasižiūrėjo į mane bjauriu žvilgsniu:

— Pasitaikydavo, jog kaliniai slapta gaudavo iš kažkur dildę ar kaltą, norėdami greičiau ištrūkti iš čia, bet kad mes patys duotume — to dar nėra buvę. Nelabai gudriai sugalvojai.

Tai pasakęs, nusispjovė ir nuėjo. Likau kaip šlapiu skuduru per snukį gavęs. Norėjau šaukti jam įkandin, jog aš nekaltas ir nė negalvojau apie bėgimą. Iš nesuprantamos gėdos ašaros užplūdo akis. Pats nežinau kodėl. Bet truputį pagalvojęs supratau,

kad žmogus teisybę sako. Ir labiau pykau ant savęs negu ant jo. Kur mano protas? Kai žmonės patenka ten, kur aš patekau, jais niekas negali pasitikėti. Užmiršau, kur esu!

Ir šitaip vėl aš, dykas ir graužiamas rūpesčių, laukiu, kol praeis diena ir ateis naktis, kuri slenka dar lėčiau.

Vieną dieną buvo paleisti tie du pirkliai iš Bulgarijos — ne ištremtin jie gavo keliauti, o namo. Pagal čia esamus papročius ir, be to, norėdami padaryti gerą darbą, jie padovanojo man demblį, ant kurio gulėjo. „Paimk, — tarė vienas iš jų, — tegul ir tau švysteli saulutė!" Jis tai pasakė pašnibždomis, nusisukęs į šalį. Išslinko kaip du šešėliai. Nedrįso netgi džiaugtis. Jiems išėjus, man dar sunkiau. Be tų savo rūpesčių, vis dar galvojau apie Čamilį, jo pasakojimą ir liūdną dalią. Jis man netgi pradėjo vaidentis.

Pabundu rytą prieš aušrą ir niekaip negaliu sulaukti, kada bus atrakintos durys. Išeinu iš smarvės ir grūsties, nusiprausiu prie šulinio, atsisėdu ir gėriuosi grynu oru, kol neišvirto į kiemą iš savo kamerų tie žmonės. O kaip gražiai švinta Stambule! Apsakyti neįmanoma. Nieko panašaus savo gyvenime nebuvau matęs ir daugiau nebepamatysiu. (Ir davė dievas piktadariams tokį grožį!) Dangus parausta ir leidžiasi ant žemės; ir jo pakanka visiems: turtingam ir vargšui, sultonui, vergui ir kaliniui. Sėdžiu šitaip ir grožiuosi, rūkau, jeigu turiu ką, nuo tabako truputį svaigsta galva. Aplink mane dūmai, ir juose lyg ir pasirodo Čamilis, neišsimiegojęs, išblyškęs, su ašaromis aky-

se. Ir aš šnekuosi su juo nuoširdžiai ir paprastai, kaip niekada negalėdavau ir nemokėdavau šnekėtis, kai jis buvo čia ir mes matydavomės; kalbuosi su juo kaip su kuriuo nors jaunesniuoju mūsų vienuolyno broliuku, kai juos apima *taedium vitae* [1]. Imu jį už pečių ir lengvai papurtau.

— Anksti atsikėlei, aušrą pralenkei! Švinta, Čamili-efendi. Ei!

O jis linguoja galvą.

— Man, — sako, — lygiai tas pat — ar naktis, ar aušra. Nėra man aušros.

— Kaipgi nėra, brolau? Nekvailiok ir nekalbėk nesąmonių. Kol yra naktys, bus ir aušros. Žiūrėk, koks dievo duotas gražumėlis aplinkui!

— Nematau, — sako jis nuleidęs galvą, ir jo balsas nutrūksta.

Man taip darosi gaila, jog nežinau, ką padaryčiau, kad tik galėčiau jam padėti. Visas Prakeiktas kiemas užlietas tekančios saulės spindulių.

— Klausyk, mielasis, nekalbėk, ko nereikia, ir nerūstink dievo. Praeis, duos dievas, tavo liga, būsi sveikas ir laisvas ir dar prisižiūrėsi įvairiausių grožybių.

O jis tik panarina galvą.

— Negaliu aš, — sako, — gerbiamasis, pasveikti, kadangi nesu ligotas, esu toks, koks esu, o nuo savęs negali žmogus pasveikti.

Ir dar kažką sako, neaiškiai ir painiai, bet labai liūdnai; tvirčiausias žmogus neišlaikytų, apsiverktų.

---

[1] Bodėjimasis gyvenimu *(lot.)*.

Veltui jį guodžiu. Tėviškai priekaištauju, kad nemato aplink save to, kas yra, o mato tai, ko nėra. Ir man, tiesą sakant, saulėtas rytas apniūksta. Vėl bandau juokauti. Siūlau užsirūkyti.

— Užtraukime po dūmą ir nusipurtykime nuo pečių visus sunkumus. Trauk juos perkūnai! Nori?

— Noriu, — atsako jis, daugiau dėl manęs. — Noriu!

Paėmė suktinę, užsirūkė, bet kas žino, kur jo mintys. Rūko kaip negyvomis lūpomis, žiūri į mane pro ašaras nelaimingasis Džemas. Jo suktinė gęsta.

Kažkas riktelėjo (matyt, susimušė), ir aš atsipeikėjau. Apsidairiau — aplinkui nieko nėra. Mano suktinė užgesusi, bet ranka dar ištiesta. Aš gi pats su savimi kalbėjausi! Bijau beprotybės kaip maro, bijau minties, kad čia ir sveikiausiam žmogui gali susidrumsti protas ir pradėti vaidentis. Stengiuosi priešintis. Ginuosi pats vienas, verčiu save galvoti, kas aš esu, iš kur atvykau, kaip čia patekau. Kartoju pats sau, kad be šio Prakeikto kiemo yra ir kitas, visiškai kitoks pasaulis, kad čia dar ne viskas ir ne amžinai būsiu čia. Iš paskutiniųjų stengiuosi to neužmiršti, neišleisti iš galvos šitos minties. Ir jaučiu, kaip Prakeiktas kiemas traukia žmogų tarsi vandens sūkurys į tamsų dugną."

Nelengva netgi labai tvirtam žmogui su tokiomis mintimis leisti dieną, laukti tamsos; o diena neatneša nei permainų, nei jokios vilties. Nebent tik Chaimas prieis. Jis kasdien prieina, bet su juo negali žmoniškai pasikalbėti. Jį, vargšą, kaskart labiau slogina jo

paties niūrūs pasakojimai ir įsivaizduojamos baimės. Veltui jį brolis Petaras kiekvieną kartą klausia, ar nieko negirdėjęs apie Čamilį. Nieko jis nežino, ir tas jo nebedomina. Tartum nė neprisimena jaunuolio iš Smirnos. Jis visas virte verda, pasakodamas naujus košmarus ir naujas suimtųjų istorijas, kurias beria skubotai, su visomis smulkmenomis, tarsi pats būtų viską matęs ir išgyvenęs, ir kurias lygiai taip pat greitai užmiršta. Atrodo, lyg jam neužtektų viso pasaulio neteisybių ir skriaudų. Jis kaipmat visas praryja, išpasakoja ir užmiršta.

Prieina Chaimas, atlikęs ištisą „atsargumo priemonių" ritualą, atsisėda šalia „vienintelio žmogaus, kuriam gali viską patikėti", o brolis Petaras stengiasi būti linksmas, tapšnoja jam per petį.

— Na, Chaimai, linksmintojau mano, kas naujo?

Tačiau Chaimas žiūri į jį sustingusiu žvairokų akių žvilgsniu ir, tarsi visai negirdėdamas jo žodžių, sako prislopintu balsu:

— Klausykit, aš nežinau, ar jūs pagalvojote apie tai, bet man paskutiniu metu vis dažniau ateina į galvą mintis: čia nėra nė vieno žmogaus su sveiku protu. Patikėkit! Visi iki vieno nesveiki ir pamišę — ir prižiūrėtojai, ir kaliniai, ir šnipai (beveik visi šnipai!), aš jau nekalbu apie didžiausią pamišėlį Karadžozą. Bet kuriame kitame krašte jis seniai būtų uždarytas beprotnamyje. Žodžiu, visi išprotėję, išskyrus jus ir mane.

Jo balsas drebėjo. Brolis Petaras pakėlė akis ir atidžiau pasižiūrėjo į jį. Chaimas dar labiau sulysęs,

kaip visada nesiskutęs, akys paraudusios ir ašarotos, galva truputį kreta, balsas šnypščiantis, duslus.

— Visi išprotėję, dievaži!

Broliui Petarui pasidarė nejauku, jį nukrėtė šiurpas. Valandėlę jam rodėsi, kad iš Prakeikto kiemo tikrai nėra išsigelbėjimo.

Tačiau taip atsitiko, kad tą pačią dieną jis gavo pirmą linksmą žinią iš saviškių.

Kaip kiekvieną rytą, jis vaikščiojo po kiemą. Du jauni kaliniai, dar beveik vaikai, gaudė vienas kitą, bėgiodami ratu aplink brolį Petarą, slapstėsi už jo. Jam jau darėsi pikta, o ratas vis siaurėjo. Nespėjus jam pasitraukti nuo įsisiautėjusių vaikėzų, vienas iš jų pripuolęs visai prigludo prie jo tarsi už gyvos užtvaros, ir brolis Petaras pajuto, kaip jam į ranką įbruko susuktą popieriaus lapelį. Berniokai ir toliau dūko, atitolę nuo jo, o jis sutrikęs ir išsigandęs patraukė gilyn į kiemą. Popieriaus lapelyje nepažįstamu braižu buvo turkiškai parašyta: „Petaras už dviejų trijų dienų bus paleistas į laisvę."

Neramiai praleido tą dieną ir naktį. Iš visko buvo aišku, kad šią žinią galėjo atsiųsti tik brolis Tadija.

Rytojaus dieną iš tikrųjų prie Petaro priėjo prižiūrėtojas ir įsakė susirinkti daiktus ir pasiruošti kelionėn. Pavakare jis buvo išvestas ir pasiųstas ištremtin į Akrą. Jeigu ligi šiol dar buvo ne visiškai tikras, jog raštelį atsiuntė brolis Tadija, tai dabar galutinai tuo įsitikino, nes šis žmogus nieko gyvenime nebuvo tiksliai numatęs.

Tą naktį brolis Petaras Azijos pakrantėje, kur prieš išvykstant turėjo būti surinkti visi tremtiniai,

pirmą ir paskutinį kartą matė Stambulą su visa jo galybe ir grožiu. Oras buvo šiltas ir salstelėjęs. Brolis Petaras tarp dviejų dešimčių bendrakeleivių jautėsi sutrikęs ir pasimetęs. Naktis buvo be žvaigždžių ir mėnulio. Prieš juos, užėmęs pusę tamsaus horizonto, tartum skrydyje sustabdytas fejerverkas, kilo aukštyn vakarinis Stambulas. Buvo ramazanas, ir visų mečečių minaretuose degė lemputės tarsi taisyklingos formos žvaigždynai, mirksintys virš nesuskaitomų miesto žiburių. Dauguma kalinių sėdėjo nuleidę galvas. Kai kurie net gulėjo. Brolis Petaras valandėlę žiūrėjo į reginį, kuris dieną vadinasi Stambulas, o dabar tarsi žaižaruojanti galinga banga kilo į nematomą dangų, į bekraštę naktį. (Kiek laiko reikėjo uždegti šitiek žiburių? Kas juos galės užgesinti?) Jam atrodė, kad Prakeiktam kiemui čia niekur nėra vietos, ir vis dėlto jis tenai, vienoje iš tų mažų tamsių dėmių tarp tankiai išsibarsčiusių žiburėlių. Pavargęs jis pagaliau atsisuko į kitą pusę, į tamsiąją, į nebylius rytus, bet vis tiek, kaip ir pirma, kada žiūrėjo į šviečiantį reginį, galvojo apie Prakeiktą kiemą. Jis nepaliks brolio Petaro ir kelyje į Akrą, lydės jį tikrovėje ir sapnuose, kai gyvens Akroje ir po to.

— Ir Akroje visko mačiau ir patyriau. Kai ką jau pasakojau tau, ir dar galima būtų pasakoti. Ten sutikau daug tremtinių, įvairaus tikėjimo ir tautybių žmonių, ir kaltų, ir dar daugiau nekaltų. Daugelis iš jų po keletą mėnesių buvo praleidę Prakeiktame kieme ir pažinojo Karadžozą. Vienas jaunas vyras iš Libano mokėjo mėgdžioti jo eiseną

ir balsą, ir mes raičiodavomės iš juoko, kai jis vaikščiodavo prieš mus ir šūkaudavo: „Tai tu, sakai, niekuo nekaltas? Ė, tai gerai, mums kaip tik tokio vieno ir reikia!" Jis buvo storas, toks paritus, toks pastačius, didžiule skusta galva, su storų stiklų akiniais, ir visą laiką krėtė pokštus ir juokavo. Krikščionis. Kai mes arčiau susipažinome ir aš jam pasisakiau, kas esu ir iš kur, tai pamačiau, kad jis protingesnis ir pavojingesnis, negu atrodo. Tikriausiai koks politinis veikėjas. Juokauja, juokauja, o paskui staiga atsisėda prie manęs ir sako pro juokus: „Ak, geras, geras tasai Karadžozas." Aš stebiuosi: „Kaipgi geras, tas jo gerumas visiems pro pakaušį lenda!".— „Ne, ne, tai tikras žmogus, ir šiais laikais jam čia tinkamiausia vieta", — atsako jis. Ir tuoj pat šnibžda į ausį visai kitu balsu: „Jeigu nori žinoti, kokia yra valstybė ir jos valdžia, kokia jos ateitis, pasižiūrėk, kiek dorų ir nekaltų žmonių uždaryta kalėjimuose ir kiek piktadarių bei nusikaltėlių vaikšto laisvi. Iš to viską galėsi spręsti." — Jis tą pasako man lyg tarp kitko, tuoj pat pakyla ir eina, susikišęs rankas į kišenes, šaukia kaip Karadžozas, visus juokindamas. Tarp tų pokštų ir juokų aš visą laiką galvoju apie Čamilį, ir man sunku, kad neturiu su kuo pasikalbėti apie jį. Man atrodo, niekada savo gyvenime nieko taip negailėjau kaip šito žmogaus.

Aštuonis mėnesius brolis Petaras praleido Akroje. Ir tik tada savo vienuolių bei kažkokių įtakingų turkų rūpesčiu buvo paleistas ir grįžo į Bosniją

tuo pačiu metų laiku, kaip ir išvyko iš jos prieš metus, drauge su broliu Tadija Ostojičium, kuris visą tą laiką išbuvo Stambule ir visaip stengėsi Petarą išlaisvinti.

Štai ir viskas. Nieko daugiau nebėra. Tiktai kapas tarp nematomų kitų vienuolių kapų, nežymus tartum snaigė giliuose sniegynuose, kurie plyti lyg vandenynas, lyg šalta dykuma be pavadinimo ir be jokio ženklo. Nebėra nei pasakojimų, nei pasakotojo. Tarytum nebėra nė vieno žmogaus, dėl kurio būtų verta žiūrėti, vaikščioti ir alsuoti. Nebėra Stambulo ir Prakeikto kiemo. Nebėra jaunuolio iš Smirnos, kuris numirė dar prieš mirtį, tada, kai patikėjo esąs ar galįs būti nelaimingasis Džemas, sultono brolis. Nei vargšo Chaimo. Nei niūriosios Akros. Nei žmonių pykčio, nei vilties, nei priešiškumo, kurie visada juos lydi. Nebėra nieko. Tiktai sniegas ir tas paprastas faktas, kad viskas miršta ir eina po žeme.

Taip atrodo prie lango sėdinčiam jaunuoliui, kuris valandėlę minėjo brolio Petaro pasakojimus ir pagalvojo apie mirtį. Tačiau tik valandėlę. Iš pradžių silpnai, paskui vis aiškiau, tartum lėtai bundant iš miego, jo sąmonę pasiekia balsai iš gretimo kambario, nevienodas, duslus į krūvą metamų daiktų metalinis žvangėjimas ir šiurkštus vienuolio Mijo Josičiaus balsas, diktuojantis aprašą įrankių, kuriuos paliko vienuolis brolis Petaras.

— Toliau! Rašyk: „Vienas plieninis pjūklelis, vokiškas. Vienas!“

„TITANIKO" BARAS

Kol ustašių[1] valdžios organai ruošėsi sistemingai ir masiškai deportuoti Sarajevo žydus, vežti juos tariamai į darbo stovyklas, o iš tiesų likviduoti, pavieniai ustašiai, uniformuoti ir civiliniais rūbais, lakstė su savo padėjėjais po miestą ir visokiais būdais, mušimais, grasinimais, smurtu ir melagingais pažadais,— destis kokios buvo aplinkybės ir su kokiais žmonėmis susidurdavo,— stengėsi išplėšti iš jų kuo daugiau pinigų ir brangenybių. Tarp ustašių buvo tokių, kurie sugebėdavo, įsiveržę į žydų namus, žaibiškai įvaryti jiems baimės ir prisigrobti kiek tinkami; kiti, apsukrūs, turintys daug pažinčių, už dideles pinigų sumas ar kitokias vertybes pergabendavo pavienius asmenis ir ištisas šeimas į Mostarą, iš kur tos lengvai galėjo persikelti į Dalmatiją ir Italiją; tačiau buvo ir tokių, kurie no-

---

[1] *Ustašiai* — chorvatų fašistinės organizacijos nariai. Hitlerinės okupacijos metais jie buvo okupantų statytiniai ir vadovavo vadinamajai Nepriklausomajai Chorvatijai.

rėjo prisiglemžti pinigų bei brangenybių, bet neturėjo tam sugebėjimų. Ne tokie apsukrūs ir žemesnio rango ustašiai buvo priversti tenkintis smulkiais plėšimais ar kyšiais, gaunamais iš Sarajevo pakraščiuose gyvenančios žydų varguomenės. Ir kaip tik čia siautėjo neįtikėtinas smurtas ir siaubas. Okupantų užmojai terorizuoti ir naikinti žmones čia skirstėsi į daugybę atšakų. Beprotiškos piktadarybės siekė toliau, negu galėjo suvokti sveikas protas.

Pastaruoju metu tos trys grupės ustašių skubėjo vykdyti savo „darbus", nes žydų vis mažėjo, ir kas norėjo greitai ir lengvai pralobti, turėjo nesnausti.

I

Sarajevo pakraštyje tarp centrinės elektrinės ir tabako fabriko — šis kvartalas kadaise buvo vadinamas Hiseta — yra ištisas tinklas tylių, tartum išmirusių gatvelių, kuriose veikia keletas kavinių ir smuklių. Kai kurios iš jų, nors ir užkampyje, turėjo, taip sakant, neblogą reputaciją, buvo gerai ir gausiai lankomos. Tarp nuolatinių jų klientų buvo ir kitų miesto kvartalų gyventojų.

Prie pat parko, supančio tabako fabriką, Muteveličiaus gatvėje, yra paskutinis iš tokių barų. Dviaukštis namas, apsilupinėjęs, langai be užuolaidų, be gėlių — tarsi nesveikos akys be antakių ir blakstienų. Austrų viešpatavimo laikų architektūra — kažkoks tuometinių Vidurio Europos ir Artimųjų Rytų statinių hibridas, neskoningas, anemiškas ir bejėgis. Ar-

chitektoninė gyvenimo išraiška be minties ir perspektyvos. Apatiniame aukšte šalia paradinių durų padarytos dar kitos, siauresnės, o virš jų kaba pernelyg didelė žalios spalvos lenta su užrašu raudonomis raidėmis:

BARAS „TITANIKAS"
Sav. Mentas Papas

Toji smuklė, pavadinta tragiškai nuskendusio anglų transokeaninio laivo vardu,— tai šešių žingsnių ilgio ir dviejų pločio niūri, be langų patalpa. Čia nėra kėdžių, penki šeši lankytojai visada stovi prie miniatiūrinio bufeto stalo, o senyvam žmogui atsiranda kokia dėžė ar alaus statinė. (Žmonės, linkę išgerti ir lankytis smuklėse, mėgsta tokias ankštas ir skurdžias patalpas: jie čia jaučiasi lyg atsitiktinai užsukę, jokie baldai neblaško jų dėmesio, ir gėrimas bei girtų kalbos čia vienintelis ir svarbiausias dalykas.) Kitame smuklės gale yra žalia užuolaida užleistos durys į koridorių, kuriuo galima patekti į du didesnius kambarius. Pirmajame gyvena smuklės savininkas, o antrajame stovi neuždengtas stalas ir keletas paprastų kėdžių. Tai lošimo kambarys. Šio kambario langai žiūri į sodą, kuris tik vadinamas sodu, o iš tikrųjų čia tėra vištidė, šiukšlynas ir vaikų žaidimo vieta; abu langai užkabinti drobinėmis užuolaidomis, įjuodusiomis, sukietėjusiomis nuo senumo ir dulkių. Jų niekas niekada neatitraukia, nes lošiama prie degančios lempos.

„Titanike" lankėsi įvairi publika. Į smuklę ateidavo pasilsėti ir prasiblaškyti neturtingi šio kvartalo gyventojai, smulkūs valdininkai, geležinkelio stoties nešikai, taip pat ir garsūs miesto dykūnai ir girtuokliai, kurie amžinai keliauja iš smuklės į smuklę, ieškodami kažko naujo ir rasdami visur vis tą patį. Lošimo kambarys turėjo savų lankytojų, kuriems baras nerūpėjo. Tai buvo aistringi lošėjai: kortininkai profesionalai, subankrutavę prekybininkai, netekę tarnybų valdininkai, amatininkai ir kelneriai, kurie skubėdavo čia, kai užsidarydavo jų aptarnaujamos kavinės.

Antrajame kambaryje gyveno Mentas ir jo nesantuokinė žmona Agata, kada ji nesipyko su Mentu ir nesišlaistė po kitas Sarajevo ir jo apylinkių smukles.

Mentas nedidelis, lyg ir neūžauga, dar jaunas vyras, žvairas, raudono, papurtusio veido. Jis amžinai girtas arba pagiringas, bet niekada nenusigeria ir niekada jam nebūna bloga.

Mentas, smulkaus prekijo sūnus, kadaise mokėsi prekybos mokykloje, bet jau tada gėrė ir lošė kortomis Sarajevo pakraščių smuklėse. Išdaigininkas ir girtuoklis, vadinamas daugiau pravarde — Herciku — negu tikruoju vardu, jis gana greit nuėjo kelią, kuris jį atvedė į smuklę Hisetoje. Veltui tėvai, giminės ir kiti Sarajevo žydai stengėsi jį sugrąžinti į tikrąjį kelią. Tada savo bendruomenėje žydai Herciką pradėjo laikyti žuvusiu žmogumi, nususėle avim, išsigimėliu, kokių seniai nebuvo jų padermėje. Pagalvoję apie Herciką, jie prisimindavo seną priežodį: „Nieko nėra blogiau, kada iš mūsiškių kas nors prasigeria ir ištvirksta."

O Hercikas visiškai nepaisė, kuo jį laiko žydų bendruomenė ir apskritai kiti žmonės. Neturėjo jokių ryšių nei su tėvais, nei su savo bendruomene, nei su ta aplinka, iš kurios buvo išėjęs. Laikė savo liliputišką „užeigą", organizavo kortų lošimo „friše fire" partijas, išsisukinėjo nuo policijos ir finansų organų, linksmino lankytojus savo dainuškomis ir sąmoju, kivirčijosi, mušėsi ir vėl taikėsi su savo „bičiule", ir ką uždirbdavo bare ar išlošdavo kortomis, tą vėl pralošdavo ar pragerdavo su draugais, arba paaukodavo tiems, kur mėgo gerti skolon.

Agatą smuklės lankytojai praminė jos bičiulio baro vardu —„Titaniku", ir ji iš tiesų buvo jo verta — vaikščiojo linguodama, stipri, stambi kaip laivas. Tai buvo šviesiaplaukė, atletiško sudėjimo moteris raudonais skruostais, tarsi nuolat jaudintųsi, didelėmis mėlynomis akimis —„žudikės" akimis, kaip sakydavo Mentas įniršio valandėlėmis; tos akys žvelgė kartais su vaikiška pašaipa, o kartais skleidė grėsmingą, beprotišką spindesį, kuris, vos blykstelėjęs, tuoj pat pasislėpdavo kažkur po tankiomis blakstienomis ir sunkiais vokais. Kilusi ji buvo kažkur nuo Varešo.

Tų dviejų žmonių — neūžaugos Mento ir milžiniškos pusiau sodietės Agatos — bendras gyvenimas netgi šioje keistenybių pilnoje aplinkoje atrodė keistas: tai nuolatiniai baisūs barniai, tai beprotiškos meilės scenos. Tiktai meilės dienos būdavo tylios ir nejuntamos, o barniai — triukšmingi ir visiems žinomi. Tuos jų barnius ir peštynes girdėdavo ir kaimynai, ir smuklės lankytojai. Jie prasidėdavo paprastai ba-

re, tačiau netrukus šeimininkai užsidarydavo savo kambaryje ir ten savaip spręsdavo ginčą.

Dažnai šitame netvarkingame, čigonų taborą primenančiame kambaryje jie be paliovos bardavosi ir mušdavosi valandų valandas. Mentas, būdavo, tokiais atvejais stovi kambario kampe ir įžeidinėja Agatą bjauriais keiksmažodžiais, tyčiojasi iš jos, visaip pravardžiuodamas. Tų keiksmų ir pravardžių jis žino gyvą galybę, o jų variantų ir atmainų, atrodė, niekada neišsems. Jis šaukia, kas tik ateina į galvą, o ji daužo jį kuo pakliūva ir kur pakliūva. Ir visą laiką šitaip: keiksmas — smūgis, keiksmas — smūgis. Tiktai keiksmas kiekvienas pataiko į opią vietą, o smūgis — ne, nes Mentas moka gerai gintis: tarpais užlenda už kokio baldo, tarpais prisidengia pagalve ar kuo nors kitkuo, kas pasitaiko po ranka, o kartais akrobatiškai atšoka į šalį ir išvengia lekiančio daikto, paleisto sunkios Agatos rankos.

Šitaip jie mušasi ir plūstasi, kol pavargsta. Tada valandėlę stabteli, jau atrodo, kad barnis ir baigėsi, bet Mentas vėl šūkteli kokį nors naują žodį, kokią bjaurią pravardę, kurią tą pat akimirką sugalvojo ir kurios nieku gyvu negali nutylėti, ir Agata iš naujo užsiplieskia pykčiu ir sviedžia į jį naują, ligi šiol nenaudotą daiktą. Suprantama, po tokių susirėmimų jie kartais atsidurdavo policijoje ir miesto ambulatorijoje. Bet galų gale viskas baigdavosi liguistomis, spazmiškomis meilės scenomis, kurios netrukus virsdavo naujomis muštynėmis.

Jau anksčiau, prieš įsiveržiant vokiečiams į mūsų šalį, tiek daug buvo rašoma ir kalbama apie žydų

persekiojimą Vokietijoje ir tuose kraštuose, kuriuos hitlerininkai okupavo vieną po kito, jog tos žinios pasiekė ir „Titaniko" nuolatinius lankytojus. Į pasaulinę politiką, kaip ir apskritai į pasaulį, jie žiūrėjo pro tos siauros lyg žarna smuklės atmosferą, pritvinkusią rakijos tvaiko, drėgmės ir tabako dūmų. Taigi tos žinios jiems buvo tik proga pasišaipyti iš Mento. (Bosnijoje yra daugiau humoro, negu gali pasirodyti svetimšaliui pro vagono langą. Tik tasai humoras dažnai šiurkštus ir sunkus; nelinksmas, jeigu apie humorą galima taip pasakyti; būdamas sunkus tam, kam yra taikomas, jis drauge nelengvas ir tam, kas taiko.) Žmonės juokavo bare, o dar labiau, dar laisviau krėtė pokštus ir kvatojo lošimo kambaryje. Čia rinkdavosi apkaušę dykinėtojai be skatiko kišenėje, įširdę ant viso pasaulio. Sėdėdavo čia ir pusgirčiai kortininkai, tikėdamiesi bent suklastota korta ką nors laimėti, nes gyvenime seniai buvo viską praradę, o gal ir gimę be jokios laimės. Pertraukomis tarp „friše fire" ar „akies" partijų jie graužė, erzino vienas kitą, ypač drovesnius ir silpnesnius partnerius, su begėdišku stačiokų cinizmu; mat, patys būdami abuoji, ir kitus laikė abuojais. Jų požiūris į didžios svarbos pasaulio įvykius buvo siauras ir niekingas.

— Klausykit, žmonės, ar žinote, ką tasai Hitleris daro tiems vargšams žydams?— sako vienas, kuris kažką buvo girdėjęs apie stovyklas Vokietijoje ir tik ką okupuotoje Lenkijoje.

— Ir jiems atėjo juodasis penktadienis!

— Ateis dar juodesnis šeštadienis,— priduria kažkoks geležinkelio tarnautojas, dėl nesveikos šir-

dies ir alkoholizmo išėjęs į pensiją; jis nieko neturi prieš žydus, bet labai nusiteikęs prieš visą pasaulį ir visa, kas gyva jame.

Mentas girdi ir negirdi. Bent norėtų negirdėti. Tačiau sunku negirdėti, kada beveik tiesiog į jį kreipiasi žmonės, mėgstantys pabaksnoti kitam į skaudamą vietą.

— Ar ne taip, Hercikai? Bet juk tu nesi žydas, o krikščionis irgi nesi. Kokios tu tikybos?—klausia jį, vos apversdamas liežuvį, pasigėręs jaunas pirklio sūnus iš miesto centro.

Mentas, kuris ir geresniais laikais nemėgdavo kalbėti apie tikybas, atsako probėgšmais, viską nuversdamas juokais.

— Aš esu „Titaniko"— didžiojo trans-ant-lan-tinio laivo kapitonas.

— Teisybė!— pritaria jam grupelė iš tamsaus kampo.— Teisybė! Tegyvuoja kapitonas Hercikas!

Atrodo, kad tie linksmi girtų žmonių šauksmai bus nuslopinę nemalonią temą, bet ji po truputį vėl atgyja. Netrukus kažkas netaktiškai ir naiviai pradeda pasakoti, kaip Hitleris ima vieną šalį po kitos ir visur naikina žydus, iki paskutinio.

— Duok dieve, kad neatsibelstų pas mus, kad neateitų eilė ir tau, Hercikai,— sako kažkas pusiau juokais, pusiau susirūpinęs.

— Dievaži, jeigu jau aplinkui...

— Nesijaudink dėl Herciko. Hitleris žiūri savo naudos, o Hercikas — savo,— atsikerta Mentas, kuris ligi šiol dainuodamas šluostė priešais šviesą taurę. Ir traukia sau toliau dainelę.

— Žinoma, kur tau Hitleris išdrįs eiti prieš „Titaniką"!

Visi pratrūksta kvatotis, bet juos nutildo kortininkai, tiek tikrieji lošėjai, kuriems visa tai trukdo ir kurie nemėgsta nei juokų, nei kalbų, nieko pasaulyje — mėgsta tik kortų bei banknotų šiugždesį ir lošimą, visada vienodą, bet slepiantį savyje aibes galimybių.

Tie juokai Mentui Papui buvo nemalonūs. Atsiskyręs nuo savo gentainių, jis nebuvo pratęs dalintis su jais nei geru, nei blogu, o šitos kalbos jį siejo su jais. Todėl Mentas dėjosi abejingas ir elgėsi taip, kaip tokioje draugijoje geriausia elgtis: žiūrėjo į tas kalbas kaip į pokštus ir gynėsi pokštais. Bet kai juokėsi, nenorėdamas išsiskirti iš visų, vis dėlto dažnai jausdavo, kaip nugarą varsto šiurpuliai, tarsi šaltos skruzdėlės bėgiotų. Kažkokia nuojauta ir jam signalizavo apie artėjantį pavojų. Tokiomis akimirkomis jis dirbtinai juokdavosi, stengdamasis nukreipti nuo savęs pašnekovų dėmesį, atmušti jų pašaipas ir nuslopinti savo nerimą.

1941 metų pirmaisiais mėnesiais mieste vis labiau telkėsi nervingo laukimo, susirūpinimo ir slogios tylos atmosfera. Ir „Titanike" vis rečiau pasigirsdavo juokas ir pašaipos. Žmonės lankėsi kaip ir anksčiau, išgerdavo, kiek kam reikėjo, kortininkai organizuodavo partijas, bet visi kalbėdavo mažai ir pasakodavo tik bereikšmius dalykus; kalba dažnai nutrūkdavo, žmonės neramiai žvilgčiodavo į šalis.

O balandžio mėnesį, kai tasai aplinkui siaurėjantis „ratas" pasiekė ir Sarajevą — kai Vokietija

užpuolė ir greit bei lengvai palaužė Jugoslaviją, kai Sarajeve ustašiai, įgavę valdžią, visų pirmiausia ėmė planuoti, kaip sunaikinti serbus ir žydus, Mentas Papas veikiau sutriko, negu išsigando. Tačiau kol spėjo suvokti savo sutrikimo priežastis, tasai staiga virto baime. Ir dar kokia baime! Apie tokią baimę Mentas, klausydamasis kalbų apie kitų žmonių baimę kitose šalyse, nė nepagalvodavo.

Nuo pat pirmos dienos vienas po kito ėmė retėti smuklės lankytojai. Dalis jų dingo, tarsi skradžiai žemės nugarmėjo; kiti praeidavo pro šalį, bet į smuklę neužsukdavo: kiūtindavo nuleidę galvas arba tik mesdavo skubų žvilgsnį į namą, kur įsikūręs „Titanikas", tarsi jis būtų sugriuvęs ir dabar čia būtų tuščia vieta. Mentas, stovėdamas prie tuščio baro durų, bandydavo, draugiškai juokaudamas kaip kadaise, sustabdyti ir pakviesti kurį nors iš jų, bet buvęs klientas ar išgertuvių bei kortų bičiulis paspartindavo žingsnį ir pasisveikindavo tik žvilgsniu, tarsi būtų nebylys. Skubėdavo netgi tie, kurie niekada niekur neskuba.

Vieną dieną pabėgo ir Agata — ne po barnių ar muštynių, dingo tyliai, nepastebimai, ir tiek. Tą rytą, kai Mentas, paskaitęs potvarkį dėl žydų, nuėjo į policiją užsiregistruoti, grąžinti leidimo laikyti smuklę ir pasiimti geltoną juostą su Saliamono raide, Agata susigrobė visus pinigus, drabužius ir vertingus daiktus, kiek jų šiuose namuose dar buvo, ir prapuolė be pėdsakų. Toksai žmonos katalikės dingimas, juo labiau kad ji buvo pati pasisakiusi, jog turi brolį ustašį, Mentui buvo aiškus įspėjimas ir didelis smū-

gis, po kurio jis negalėjo atsigauti. Jis aiškiai matė: žmonės bėga nuo jo, bijodami rizikos ir nemalonumų. Tarsi lukštas po lukšto krito nuo jo visa, kas ligi šiol sudarė jo aplinką, ir vidury liko tik Mentas Papas, žydas be jokių saitų su žydais, be pinigų, be reputacijos, be turto, visiškai bejėgis.

Apimtas baimės ir abejonių, Mentas ryžosi nueiti pas autoritetingus savo tautiečius ir paklausti: „Kas gi darosi?" Tačiau šie tik žiūrėjo į jį kvaišu žvilgsniu ir nepratarė nė žodžio. Matyt, patys nežino, pagalvojo Mentas, kaip laikytis ir ką daryti su savo šeimomis; netgi žymūs žmonės nemato išeities ir išsigelbėjimo. O grįžęs į tuščius namus, dar kartą įsitikino, kad tuštumos ratas aplink jį, kaip žydelį, dar labiau išsiplėtė, kad toji nauja jėga, kasdien atrodanti jam vis galingesnė, yra nežmoniškai žiauri, nepermaldaujama ir nemato skirtumo tarp dorų ir piktų žydų.

„Titanikas" galutinai ištuštėjo. Net elgeta neužsuka. Vienintelis žmogus, kuris vieną dieną užėjo, buvo Nailas Ploska, nešikas, senas „Titaniko" lankytojas, kuriam Mentas visada rasdavo vietos pilnutėliame bare, o kai jį kamuodavo bėdos ar liga, pavaišindavo papirosu ir rakijos taurele. Tai buvo atletiško sudėjimo vyras, bet reumatizmo susuktas, alkoholio sugraužtas, apiplyšęs, apsileidęs, amžinai apžėlęs ruda barzda, kurioje spindėjo dvi didelės, mėlynos ir linksmos akys — vienintelės likusios sveikos jo didžiulio kūno dalys.

Grįždamas iš geležinkelio stoties, suplukęs, dulkinas ir pavargęs, persišaldęs ir apsimuturiavęs skudu-

rais, anksčiau jis niekada nepraeidavo neužsukęs į „Titaniką". Dar prieš keletą savaičių, sėdėdamas kampe ant dėžės ir čiupinėdamasis su savo suktine, kuri jam visą laiką iro ir geso, jis linksmai šaukė kažkokiam jaunuoliui:

— Ką? Tu? Aš ir šiandien, jau ligonis, dantimis panešiu tiek, kiek tu ant pečių.

Kaip toli atrodo Mentui tasai nuostabus ir nerūpestingas laikas! Tartum kitas amžius ir kitas pasaulis. O dabar? Nailas vienintelis ir paskutinis jį aplankęs žmogus. Tikriausiai ir jam nemalonu ir nelengva, bet gėda buvo žmogui neužeiti. Mentas kažkur surado truputį rakijos. Gerdami jie nori pasišnekėti, kaip kadaise, neminėdami to, kas dabar dedasi, bet negali. Mentas kalba pasikeitusiu, drebančiu balsu, atrodo, ims ir pravirks. Jis dar sumažėjo, neskustas veidas be jokios išraiškos, o žvairos akys, paraudusios nuo nemigos ir karščio, niekur nežiūri ir nieko nemato. Pasakė Nailui, kad baras neveikiąs, bet jam reikią per jį vaikščioti į savo kambarį. Blogiausia, sako, kad likęs be nieko. Pasakoja visokius niekus, bet visą laiką galvoja apie savo rūpestį ir baimę. Jis nebijąs, kad gali tekti badauti, — blogiausia, jog neturįs pinigų ir jokio vertingo daikto, kuriuo galėtų atsipirkti ir apsiginti nuo piktų žmonių.

Nailas laiko virpančioje dešinėje rankoje taurelę, o kairės pirštais sukalioja ir tampo nuzulintą virvę, kuria apsijuosęs per petį. Jis norėtų Mentui ką nors pasakyti, paaiškinti, bet nieko nežino ir nieko

negali, kaip ir visi kiti. Tik mykia ir kamuojasi, tarsi būtų kaltas ar prasiskolinęs jam.

— Hercikai, tokie dabar... saugok dieve. Čia, brolau, didelė ir baisi politika. Dabar tokie... tokie... saugok dieve, Hercikai. Tokie, tokie... taip sakant... tokie, brolau, saugok dieve...

Šitaip jis be paliovos kartoja pašnibždomis, bet niekaip negali užbaigti ir pasakyti, nei kas tie „tokie", nei ką turi apsaugoti dievas, nei kaip. Tik tuo jis skiriasi nuo kitų buvusių Mento bičiulių, kad žiūri į jį tiesiai ir laisvai, o didelės mėlynos jo akys drėgsta ne nuo rakijos, bet nuo gilios, bejėgiškos užuojautos.

Sėdi jie šitaip ir tyli, nes nei vienas, nei kitas nežino, ką pasakyti sau ir savo draugui. Mentas norėtų bent nusišypsoti šitam geram žmogui, kuris vienintelis ryžosi jį aplankyti, bet neturi jėgų net šypsenai, visas jo dėmesys sutelktas į ploną ryškios šviesos ruožą, kuris skverbiasi pro praviras smuklės duris. Ir žino: tasai plonas auksinis ruožas, kurį jis mato, yra maža dalelė skaisčios, didelės rugsėjo dienos Sarajeve, kur vaikšto daugybė žmonių, norinčių, kaip ir jis, kad būtų mažiau kančios, kad gyvenimas kuo ilgiau būtų geresnis ir ramesnis.

Pro tą šviesų tarpą, dar ilgokai tyliai pasėdėjęs ir sutrikusiu balsu pasakęs kelis atsisveikinimo žodžius, išėjo ir Nailas.

Mentas liko sėdėti vienas. Po Nailo likęs šviesus ruožas parausvėjo, paskui pablyško, o po to visai užgeso, bet Mentas to nepastebėjo. Jis tebesėdėjo ir sutemus, palūžęs, nuleidęs galvą, bet širdyje

džiaugdamasis, jog kažkas atvėrė ir jo duris, kurių niekas nebevarstė nuo to laiko, kai užgriuvo toji nelaimė, jog gyvas žmogus, pažįstamas aplankė jį, pasiteiravo, kaip jis gyvena. Ir Mentas iš karto pakėlė galvą, paėmė taurelę su rakijos likučiais, iškilmingai pakėlė, tarsi gerdamas į priešais sėdinčio tamsoje nematomo svečio sveikatą, ir nusišypsojo — pirmą kartą po tiek laiko; nusišypsojo liūdnai ir dėkingai, kaip žmogus, kuriam bent valandėlę palengvėjo.

Tai buvo paskutinis svečias. Po to daugiau niekada neužėjo nė Nailas.

Dabar Mentas suprato, jog iš tiesų žydams atėjo juodasis penktadienis, nebėra jiems daugiau nė šeštadienio — vien juoda bedugnė ir juodas galas. Jis nežino, kodėl ir kada tai prasidėjo, bet aiškiai tą jaučia iš tylos ir tuštumos aplink save, tą jis suprato ir iš Nailo žvilgsnio, iš jo bejėgiško mekenimo. Vienintelis dalykas, kurį jis aiškiai suvokia, — tai baimė. Dabar baimė jam — visko matas ir visko išraiška.

Baimė šiuose kraštuose buvo pasėta kaip grūdas — laiku, iš anksto apgalvojus, gerai ištyrus dirvą ir visas sąlygas, o paskui pasėlis buvo rūpestingai prižiūrimas, ir štai dabar jis davė derlių. Baimė tokiems žmonėms kaip Mentas — baimė, jog būsi apiplėštas, nužudytas, — paralyžiavo protą, supančiojo rankas, todėl ustašiai lengvai juos apiplėšinėjo ir žudė.

Taip baimė ir šiuo atveju suvaidino svarbiausią vaidmenį. Ir Mentas buvo iš tų, kurie taip išsigando

ir sutriko, jog visai neklausė savęs, kas toji juos persekiojanti stichija, ar gali žmogus kaip nors išvengti jos smūgio, jeigu neįstengia jėgos atremti jėga, ir vien tik laukė savo eilės. Ir kaipgi neišsigąs Mentas, tokio menko proto žmogelis su tokia skurdžia padėtimi, jeigu išsigando kiti, daug išmintingesni, autoritetingi ir galingi žmonės.

Mentas pasikeitė per kelis mėnesius. Beveik nieko nevalgė ir negėrė. Tik vakarais išgerdavo didesnę taurelę stipriosios, norėdamas nuslopinti baimę. Neturėjo su kuo ir kortom palošti, ir ne tas jam rūpėjo, išdulkėjo iš galvos visi juokai ir sąmojis, kurį kadaise rodydavo „Titanike". Sulyso, suplonėjo, pasidarė kažkoks rafinuotas, veidas blyškus ir susmulkėjęs, akys didelės, o baimės šešėlis jo žvilgsniui teikė naujos išraiškos ir taurumo.

Retkarčiais jis turėjo vietiniu traukiniu važinėti su didele Sarajevo žydų grupe į Ilidžą, kur tvarkė subombarduotų namų griuvėsius. Žydai su juo sveikinosi, bet į kalbas nesileido. Mentui buvo skaudu, nes jis matė, kaip jie šnekasi tarp savęs, ir pats labai norėjo su kuo nors pasikalbėti, pasiaiškinti, kas su jais daroma ir ko galima tikėtis ateityje. Sunku, kada žmogus priverstas vienas galvoti apie visa tai, pats klausti savęs ir pats bergždžiai ieškoti atsakymo. Tačiau visų sunkiausia jam buvo fizinis darbas, prie kurio jis nebuvo įpratęs. Darbo vietoje, drauge su visais, iš baimės jis dar šiaip taip laikėsi, bet vakare, kai išsipurvinęs ir dulkinas grįždavo į savo tuščią butą, jam taip skaudėdavo visus raumenis, jog verkdavo kaip mažas vaikas.

Sunkus gyvenimas ir nuolatos gresiantis pavojus visiškai išsekino Mentą Papą. Nebeliko jo galvoje nei to nedidelio proto, nei sveikos nuovokos, nei jėgų, jų vietą užėmė paniška, neapsakoma baimė. Ir kai vieną naktį jis iš tikrųjų išgirdo beldžiant į „Titaniko" duris, nebenustebo, tik dar labiau išsigando. Viską iš anksto buvo apgalvojęs ilgomis nemigos valandomis. Į visa tai žiūrėjo kaip neišvengiamą likimą, kaip į paprastą matematinę operaciją. Neabejojo, kad kažkur paslaptingose, tvarkingose ir griežtai saugomose vokiečių įstaigose yra paruošti sąrašai, kur kiekviena pavardė apsvarstyta ligi mažiausių smulkmenų ir pagaliau nuspręsta, kada kas turi būti suimtas, kaip bus nusavintas kieno turtas, kas bus kankinamas, kas iškart nužudomas, kas nugabentas į koncentracijos stovyklą. Viskas surašyta. O ustašiai, Mento manymu, žmonės geležinių nervų, šalti, žiaurūs, nepermaldaujami, tikslūs kaip laikrodis, jie tik vykdo visa tai kaip likimas, kuriam nepasipriešinsi, nuo kurio neapsiginsi. Ir štai dabar, vykdant tą didįjį planą, atėjo jo, Mento Papo, eilė, belieka atverti duris, ir jis tai padarys. Ir atvėrė.

Tarsi praplėsdamas siauras „Titaniko" duris, įėjo žmogus ustašių uniforma, užsismaukęs ant kaktos itališką kepurę su ustašių ženklu, prie kairiojo šono pasikabinęs didžiulį odinį revolverio dėklą. Mentas iškart suprato — pagaliau užgriuvo toji nesuprantama nelaimė, baisus likimas.

Iš tiesų, įžengė Stepanas Kovičius, žinomas Banja Lukos dykūnas ir nenuorama, o dabar ustašis, su skrajojamuoju būriu atvykęs į Sarajevą.

II

Stepanas Kovičius gimė Banja Lukoje, bet jo tėvai buvo kilę iš vidurio Bosnijos. Kovičiai nuo seno garsėjo kaip geri amatininkai, bet, 1878 m. Austrijai okupavus Bosniją, jų amatas ėmė nykti, ir Kovičiai išsibarstė po visą kraštą, dirbo kaip padieniai darbininkai, o geriausiu atveju gaudavo smulkių tarnautojų vietas valdžios ar bendruomenės įstaigose.

Stepano tėvas Augustinas Kovičius nuo jaunystės tarnavo pasiuntiniu Banja Lukos teisme. Tai buvo neišvaizdus, pakumpęs vyras, nepatenkintas gyvenimu ir darbu; jis svajojo pereiti dirbti sargu, „kerkermeisteriu", į Banja Lukos kalėjimą, į vadinamuosius „Juoduosius namus", norėjo būti patikimu žmogumi, priklausyti prie tų visuomenės atstovų, kurie nešiojasi kardą ir vykdo valdžią, nors toji valdžia ne didesnė už aguonos grūdelį. Su ta svajone jis ir pasimirė.

Augustino Kovičiaus žmona buvo neturtingos našlės, karininkų baltinių skalbėjos duktė. Dar būdama jauna mergiotė, ji nešiojo po karininkų butus išskalbtus baltinius. Aukšta, tvarkinga mergina netikėtai ištekėjo už neišvaizdaus teismo pasiuntinio Augustino Kovičiaus. Pagimdė jam vienintelį kūdikį berniuką, ir tai buvo septintąjį mėnesį po sutuoktuvių. Kaimynės, kurios paprastai tiksliai skaičiuoja mėnesius ir žingsnius, šnibždėjosi, jog tai karininko vaikas. Pats Augustinas tuos gandus ryžtingai neigė ir tvirtino, kad sūnus yra jo. Ilgainiui šis dalykas bu-

vo užmirštas. Tačiau naktimis, kai daugiau išgerdavo, o gerdavo slapta, užsidaręs kambaryje, jis keldavo žmonai begalines scenas, šaukdavo, jog žinąs, kad „į lizdą pakištas gegužiukas", kad jis maitinąs ir rengiąs svetimą vaiką. Barnis nutildavo tik tada, kai Augustinas, nukamuotas rakijos ir kivirčo, užmigdavo kietu miegu.

Berniukas buvo šviesaus gymio, iš tiesų nepanašus nei į tėvą, nei į motiną. Tėvas svajojo, kad sūnus žūt būt baigtų mokslus, taptų ponu, norėjo bent per sūnų atkeršyti gyvenimui. Tačiau vaikas blogai mokėsi. Ligi trečios gimnazijos klasės šiaip taip prisikasė, bet čia kaip neperžengiama siena iškilo lotynų kalba ir algebra. Tėvas ir mušė jį, ir maldavo, kad nežlugdytų jam paskutinės vilties, bet niekas nepadėjo. Berniukas anksti išaugo ir subrendo, galvojo tik apie savo išvaizdą ir neaiškius geidulius, todėl atrodė išsiblaškęs, kvaišas ir užsidaręs.

Tuo metu mirė Augustinas Kovičius, tad našlė turėjo atsiimti sūnų iš gimnazijos ir leisti mokytis amato. Stepanas pradėjo dirbti mokiniu vienoje manufaktūros parduotuvėje, bet ilgai neištvėrė ir perėjo į centrinį Banja Lukos knygyną bei popieriaus parduotuvę, kurią laikė vienas žydas. Čia vėl savininkas nepanorō jo laikyti, nes sučiupo jį vagiant. Vogė jis smulkius, menkaverčius daiktus, ir apdairus, griežtas savininkas, laikydamasis prekybinės etikos, net nereikalavo grąžinti to, ką vogė, bet tuoj pat atleido, įspėjęs, kad nė iš tolo nesirodytų prie jo parduotuvės, jeigu nenori susidurti su policija ir kalėjimu.

Po to Stepanas Kovičius pas Banja Lukos fotografą ėmė mokytis fotografijos meno, bet ir čia neištvėrė iki galo. Neramiais 1918 metais paliko jis fotoatelje ir gimtąjį miestą. Rašė motinai iš Zagrebo, iš Belgrado, kur vėliau kažkaip užbaigė mokslą pas vieną fotografą. Tais audringais metais po pirmojo pasaulinio karo nesunkiai galima buvo gauti diplomą ir pelningą darbą.

Stepanas važinėjo po visą kraštą kaip komivojažierius, priiminėjo didinti fotografijas ir siuntė jas savo firmai į Zagrebą. Užsukdavo ir į Banja Luką, kurį laiką pabūdavo ir vėl iškeliaudavo. Šitaip bevažinėdamas, susirado žmoną kažkokiame Bačkos kaime, kur merginos greit ir lengvai išteka, ir gavo neblogą kraitį grynais. Tačiau jis pats nepasiliko tame dideliame Bačkos kaime, o žmona nepanorėjo keltis į Banja Luką. Sugrįžo jis į miestą vienas, išsipustęs, su nuovargio ir audringų išgyvenimų pėdsakais veide. Už atsivežtus pinigus atidarė fotoatelje *Fotostudija „Helios" — Stepanas Kovičius.* Iš tikrųjų studijoje tedirbo vienas Kovičiaus gimnazijos draugas, talentingas piešėjas, nebaigęs Zagrebo Meno akademijos, boheminінkas ir nepataisomas alkoholikas, o Kovičius tik „vadovavo" ir leido uždirbtus pinigus.

Tačiau po dvejų metų nelaimingas nepripažintas dailininkas mirė džiova, ir Kovičiaus „Studija" neteko klientų ir pradėjo žlugti; galų gale jis buvo priverstas ją visai uždaryti. Stepanui vėl teko dirbti tarpininku, priiminėjančiu didinti fotografijas, ir verstis mažmenine fotomedžiagų prekyba.

Kad ir kokį darbą jis būtų dirbęs, kur važinėjęs ir iš kur sugrįžęs, gimtajame mieste žmonės jį laikė juokinga žmogysta. Tai buvo vienas iš nevykusių, niekam nenaudingų žmonių, kurie nei vysta, nei bręsta, negali susitaikyti su paprasta gyvenimo kasdienybe ir neturi nei jėgų, nei sugebėjimų savo darbu bei ištverme ją pakeisti. Tokie žmonės nuo pat vaikystės būna našta sau ir kitiems. Jam išeiti į gatvę — tai pasirodyti žmonėms. Jis pavydėjo kiekvienam, kas gali ramiai ir natūraliai pereiti centrinę gatvę, nekvaršindamas sau galvos, ar kas į jį žiūri ir ką apie jį mano; Stepanas pavydėjo tokiam žmogui ir neapkentė jo, jausdamasis ir pranašesnis, ir drauge menkesnis už jį. Nei vaikystėje, nei vėliau jis negalėjo tuščiomis rankomis pereiti per čaršiją; jam atrodydavo, kad skęsta, kad jam linksta kojos ir jis nugrius, jeigu rankoje nelaikys ko nors: laikraščio, lazdos, knygos ar kokio drabužio. Ir kuo tas laikomas daiktas nepaprastesnis, tuo jis lengviau ir drąsiau žengia.

Kalbėtis su žmonėmis jam buvo sunkus ir sudėtingas dalykas, nes šalia to, apie ką šnekėjo balsu, visada mintimis gvildeno kitą temą. Šnekasi su žmogumi ir visą laiką klausia savęs, ką pašnekovas mano apie jį. Gal jį niekina? Kodėl jo žvilgsnis nuslydo mano veidu? Kodėl jis klausosi manęs lyg įsižeidęs ar išsiblaškęs? O pats tuo tarpu ir klausydavosi, ir šnekėdavo išsiblaškęs, ir žvilgsnis jo klaidžiodavo, ir balsas būdavo netvirtas.

Nuo pat sąmoningo gyvenimo pradžios jį kamavo liguistas, neįveikiamas noras būti tokiam, koks

nėra. Būti bet kokiam, tiktai kitokiam, ar bent atrodyti kitaip! Kad tik žmonės nežvilgčiotų į jį abejingai, kad jo vieta pasaulyje, jo darbas, rūpesčiai, pastangos nebūtų tokios kaip visų; kad prašmatnus, lengvas jo gyvenimas trauktų akį, stulbintų kitus žmones. O kaip tą pasiekti, jeigu esi tôks netikęs ir negabus, tinginys ir bevalis?

Tie slapti Stepano Kovičiaus troškimai ir buvo pagrindinė priežastis to, kad jis nuo pat mokyklos dienų savo keistu apsirengimu, kalbomis ir puikybe šokiravo, stebino ir juokino gimtojo miesto piliečius. Ko tik jis nedarė, kad tik kristų žmonėms į akis! Būdavo, pasiima drobinį lauko teniso raketės užvalkalą, prisikrauna į jį lentelių ir išdidžiai vaikštinėja po miestą; kitą kartą pasiskolina tuščią smuiko futliarą ir eina gatve. Sykį įsigijo pypkę ir, visiems pasakodamas, kad ji angliška, vaikščiojo stipriai sukandęs ją dantimis, dirbtinai pūsdamas dūmus, nors buvo kartu gerklėje ir darėsi bloga. Arba gavo kažkur didžiulius akinius juodais stiklais, o paskiau mažyčius, apvaliais mėlynais stiklais ir baltais celiulioidiniais rėmeliais. Iš kiekvienos kelionės jis grįždavo su kokiu nors nauju, neįprastu daiktu. Žiūrėk, parvažiuoja keistos spalvos ir pasiuvimo drabužiais, kokių dar niekas nėra matęs Banja Lukoje. Arba parsigabena šunį, pareiškia, jog jis ypatingos veislės, ir duoda jam vardą, kurio niekas negali ištarti. O po kelių dienų, kai su tuo visi apsipranta, jis vėl prasimano ką nors nauja. Šitaip, bėgant metams, jis keisdavo šukuosenas, nusiskusdavo ūsus, užsiaugindavo barzdą ar bakenbardus, o po

kiek laiko vėl nusiskusdavo. Keisdavo priežodžius, keiksmažodžius, eigastį ir judesius — viską pagal paskutinį matytą kino filmą.

Kai jau nebeįstengė nieko naujo sugalvoti, sykį, dar jaunystės metais, grįžęs iš kelionės, ėmė Stepanas visiems pasakoti, kad turėjęs sunkią akių operaciją ir dabar jo dešinioji akis esanti stiklinė. Ir vaikščiojo po miestą mirksėdamas tik kairiąja akim, o dešiniąją stengėsi laikyti plačiai atmerktą ir, kiek įmanoma, nejudamą.

Dažnai jis girdavosi ydomis, kurių neturėjo, ir malonumais, kurių niekada nepatirdavo, nes jų ir nesiekdavo.

Taigi jis neturėjo nė vieno bruožo, kuris būtų natūralus, tikras, savas ir pastovus.

Banja Luka priprato prie tokio Stepano Kovičiaus. Jo melagystės ir keistenybės atrodė neišsenkamos ir begalinės. Tačiau ilgainiui ir tais dalykais jis ėmė vis mažiau domėtis, kaip gyvuliams kad užaugus praeina noras žaisti. Prasidėjo tuščios ir pilkos dienos. Įkyrėjo jam tie naivūs jaunystės žaidimai. Tiesą sakant, jis visada bjaurėdavosi savo angliškąja pypke, juk žinojo, kad ji pagaminta Slovėnijoje, netikra, ir kad nieko ja neapgausi; o jeigu ką nors ir apgausi, tai savęs — niekada, nė vieną akimirką, netgi sapne. Dabar jis neapkentė tų pigių savo kaukių, su kuriomis norėjo išsiskirti iš kitų žmonių, būti kitoks, pasižymėti; neapkentė jų ir dėl to, kad jos, būdamos skirtos tik tam tikslui, nieko jam nepadėjo, netgi atvirkščiai — darė jį juokingą, o jis paliko toks pat, koks gimė ir koks visada buvo. Jis ir pats

matė, kad tas metų metais rengiamas maskaradas jo asmenybę žmonių akyse tiktai menkina ir nieko jai neduoda. Kiek kartų jis tą pajusdavo, pabudęs naktį skurdžiame savo kambaryje, išpiltas prakaito, bejėgis, ant plono, seniai nevėdinto matraco, nuo kurio tvoskė karštis ir bjaurus senos suveltos vilnos kvapas. (Tas bjaurus kvapas visur lydėjo jį, protarpiais tarsi primindamas jo nesėkmes ir bejėgiškumą.) Tos nesėkmės skatino jį ieškoti naujų kaukių ir keistybių, bet jis iš anksto žinojo, kad tuo nieko nelaimės, ir užtat vis labiau ėmė neapkęsti viso pasaulio, savo keistybių ir savęs paties.

Pagaliau jis pavargo nuo viso to. Po daugelio tokio gyvenimo metų Stepanas Kovičius, netekęs ryžto ir drąsos, pamažu atsisakė vaidybos ir maskavimosi. Vis rečiau jis nustebindavo miesto gyventojus kokiais nors netikėtumais, vis blankesni būdavo jo mėginimai dar kartą patraukti žmonių dėmesį ir vis mažiau veikdavo juos. Jis išsisėmė, nusikamavo, jo keistybės jau niekam nekrito į akis, nekėlė netgi juoko, o ką ir bekalbėti apie pagarbą ir nuostabą. Dabar jis pasijuto ir fiziškai nusilpęs. Pradėjo senti be laiko; ne tiek senti, kiek vysti, plikti. Kaštoniniai tankūs jo plaukai, kurie, egzotiškai sušukuoti, kadaise stulbino miestiečius ir skatino juos šaipytis, dabar praretėjo. Viršugalvyje švietė plikė. Išėjęs į miestą, dabar jis niekuo nesiskirdavo nuo kitų ir niekuo nemėgdžiodavo. Žingsniuodavo pakumpęs, nedrąsiai dairydamasis. Neturėjo nuolatinio užsiėmimo, griebdavosi bet kokio darbo, kuriam nereikėjo nei pastangų, nei laiko. Žmonės matė, kad jis

gyvena, tik neaišku iš ko. Linksmą ir liūdną valandą visada su juo būdavo motina, amžinai juodai apsirengusi, silpnutė ir plonutė kaip nendrė, tyli tartum šešėlis. Ji matė ir tai, ką jis slėpė nuo žmonių: jos sūnus, kuris niekada rimtai nerūkė ir negėrė, bent jau nepasigerdavo, dabar vis dažniau vakarais sėdi namie ir geria rakiją. Matė, kaip jis sėdasi ant to paties suolo, ant kurio kadaise sėdėdavo jo tėvas, toje pačioje vietoje, toks pats paniuręs ir vienišas, be draugo ir be šypsenos, ir geria kaip pasmerktasis.

Porą metų prieš karą Stepanas Kovičius vėl ėmė dažniau važinėti ir truputį daugiau užsidirbti, bet jau niekuo nepasižymėjo. Priaugo naujo jaunimo. Miestas Stepaną užmiršo. Prasidėjo penktasis dešimtmetis. Atrodė, kad viskas taip ir liks užmirštyje.

Tada atėjo 1941 metų balandis, Vokietija su Italija užėmė ir mūsų kraštą. Tasai balandis, parodęs daug svarbių dalykų, kurių ligi tol niekas nematė ir netgi nenujautė, atskleidė ir naujų Kovičiaus asmenybės bruožų. Pasirodė, kad visas ilgametis jo maivymasis ir apsimetinėjimas turėjo ir tamsią, pavojingą pusę ir kad per tuos kelerius vienatvės metus jam prisikaupė piktų nuodų.

Kada buvo mobilizuojama Jugoslavijos armija, Stepanas Kovičius kažkur dingo, o kai ji pralaimėjo ir Banja Lukoje pasirodė pirmieji ustašiai, atsirado ir jis su jų munduru. Iš pradžių jis atrodė kaip ir anais metais, kada, grįžęs iš kurios nors kelionės, neįprastais drabužiais ar batais nustebindavo praeivius. Tačiau dabar Stepanas Kovičius, nors neturėjo

kariškos figūros ir nemokėjo kariškai laikytis, žingsniavo pablyškęs ir niūrus nuo pernelyg didelio savo vertės pajautimo ir pagarbos sau pačiam, o svarbiausia — norėjo, kad tą pagarbą jam rodytų ir kiti. Nors neturėjo jokio laipsnio, laikėsi oriai ir rūsčiai. Visiems pasakojosi, kad nuo 1938 metų palaikė ryšius su ustašių sąjūdžiu ir, vykdydamas jų užduotis, per pastaruosius trejus metus atliko tris svarbias ir pavojingas keliones. Tačiau kiekvienas aiškiai matė, jog ustašiai jį laiko tik dėl to, kad jis gerai pažįsta miestą, žmones bei jų santykius, teikia ustašiams žinias ir vedžioja juos po namus, kurių gyventojus jie numatę apgrobti, suimti ar terorizuoti. Kai buvo „perimama", atseit plėšiama, popieriaus parduotuvė, iš kurios Stepanas buvo išmestas kaip vagišius, jis ir pats dalyvavo. Su pasimėgavimu jis spardė ir trypė kartono dėžutes. Parduotuvės savininkas, jaunasis šeimininkas, buvo kažkur pasislėpęs mieste ar visai pabėgęs. Bute, antrame aukšte virš parduotuvės, jie rado senąjį šeimininką, tą patį, kuris kadaise atleido už vagystes mokinį Stepaną Kovičių. Senis turėjo daugiau kaip septyniasdešimt metų ir buvo beveik aklas. Ustašiai spyrė jį pasakyti, kur yra sūnus ir pinigai. Tačiau senis, sužinojęs, jog sūnus nepakliuvęs į ustašių rankas, kaip tik įgavo drąsos. Jis ramiai ir laisvai atsakinėjo į visus klausimus. Jo neišmušė iš vėžių nei grasinimai, nei smūgiai. Nesveikose jo akyse švietė pasididžiavimas ir pašaipa, o veidas atrodė atsainus ir nerūpestingas. Tą pačią naktį jis užbaigė dienas.

Praėjus pirmajai plėšimo ir žudymo bangai, pra-

dėta kurti valdžios organai ir ustašių hierarchija. Ustašiai susipažino su vietos aplinkybėmis. Stepanas Kovičius, ir šiaip nelabai reikalingas, dabar paliko visiškai nepageidautinas. Jis vaikštinėjo su nauja uniforma, bet ustašių vyresnybė turėjo daug darbo, ir bendrame sambrūzdyje niekas jo nepasigedo ir neieškojo. Jis vis dažniau prisimindavo tas savo keliones ustašių pavedimu, kada galėjo „galvą padėti", bet ir jam pačiam pamažu pasidarė aišku, kad jį tada pasirinko toms paslaugoms tik dėl to, kad jis nerimtas, niekam netikęs žmogus ir niekas negali jo įtarti.

Vaikštinėdamas dabar po miestą, Stepanas jautėsi kaip ir anksčiau: jis ne toks, koks norėtų būti, koks, jo įsitikinimu, turėtų būti. Praeiviai nerodo jokio susidomėjimo juo. Kada jis kalba, žmonės klausosi neatidžiai, ir retas kuris sulaukia, kol užbaigs. Vadinasi, nepadėjo nei šis didysis, kruvinas maskaradas. Nepritapo jis nė prie ustašių. Čia daugiausia buvo jauni žmonės, karingesni ir žvalesni negu jis, jie geriau mokėjo suduoti, pagąsdinti, apiplėšti ir, jeigu reikėjo, nužudyti. Ir tai darė, žinoma, daug nekalbėdami, nedvejodami. O jis, nors ir kiek stengėsi, niekaip nepataikė su jais žengti į koją.

Ir iš ustašių vadovybės, atrodo, kažkas susivokė, jog negerai, kad žmonės, kurie dar atsimena ankstesnes Kovičiaus keistenybes, mato dabar tą patį Kovičių ustašiaus uniforma. Juo labiau kad jis nuolat demonstravo tą uniformą ir elgėsi nekukliai. Todėl jis buvo perkeltas į skrajojamąjį būrį, kuris vyko į Sarajevą žydų terorizuoti. Stepanui atrodė, kad ši-

taip net geriau. Sukinėjantis po savo miestą, jam vis knietėjo, kaip kadaise, kažką ypatinga padaryti, pasižymėti, bet ko tik griebėsi, vis nesisekė, niekas, atrodė, dėmesio į jį nekreipė, niekas nežiūrėjo į jį rimtai.

Ne, Stepanas vis aiškiau suvokė, kad jo sena svajonė — gyventi ne taip kaip kiti, pasiekti tai, ką duoda drąsa, jėga ir prabanga,— niekada neišsipildys, nes paskui jį tarsi šešėlis velkasi tikroji jo prigimtis. Netgi šiais baisiais, ypatingais laikais, kada tokiems žmonėms kaip jis atsiveria neregėtos perspektyvos, kada jie gali nebaudžiami daryti ką nori, ir dabar jo daliai tenka skurdus ar vidutiniškas laimikis. Štai jis tapo ustašiu — didelis dalykas!— ir patį jį suėmė baimė. Susidėjo su tais žaliūkais chuliganais, prievartautojais, kurių ir pats visą laiką privengė, tarp kurių, atvirai kalbant, ir dabar jautėsi kaip gatvės šunelis tarp vilkų. Ir su ta uniforma daugelio pažįstamų akyse jam buvo nesmagu; tikra motina, kuri šiaip visą laiką būdavo jo pusėje, dabar žiūrėjo į jį gailingu ir rūstoku žvilgsniu, nieko nesakė, tik susirūpinusi priekaištingai lingavo galvą. Ir ką jis gavo? Dažnai klausėsi, ką pasakoja kiti ustašiai, jaunesni, įžūlesni negu jis, matė, kaip jie įsiveržia į žydų namus, puola juos tarsi tigrai kiškius, kaip grobia serbų ir žydų turtą. Tų žmonių judesiai kažkokie kitokie, naujoviški, laisvi, jie nieko nesivaržo, niekam neatsiskaito už savo darbus, leidžia pinigus kiek nori; apskritai jie nepripažįsta jokių varžtų nei savyje, nei aplink save. Klausydamasis tų kalbų ir stebėdamas jų elgesį, Stepanas pavydėjo ir stebėjosi, norėjo ir

pats išmokti taip daryti, troško tapti tikru ustašiu — galingu, apsukriu, piktu ir negailestingu, ir drauge jautė širdies gilumoje neaiškią baimę.

Mėgino ir jis, kai buvo tikrinami žydų namai, ką nors apšaukti, treptelti koja, sužvanginti ginklu, bet jam tas nelabai sekėsi. Ir pats jautė, kad neprilygsta savo draugams, kad jo judesiai nepakankamai vikrūs ir nuožmūs, kad žmonės su juo ginčijasi ir pistoletas jo rankoje čekši neįtaigiai. Prieš kitus ustašius žydai klaupėsi, iš baimės netekę žado, o į jį kreipėsi su ašaromis akyse, jo žvilgsnyje ieškojo pagalbos ir užuojautos. Jam atrodė, kad tie, kuriuos jis gąsdina rėkdamas ir plūsdamas, žiūri į jį veikiau apstulbę negu nusigandę, kad baimės kupinose jų akyse blyksi ir vos pastebima pašaipėlė, jie tarsi tikisi, jog visa, kas čia darosi, išsisklaidys kaip slogus sapnas. Sykį jam pasirodė, kad senas žydas, kurį jis ketino apiplėšti, vos nemostelėjo ranka ir nepasakė šaltu, abejingu balsu:

— Ei nevykėli, geriau imtumeis kitokio darbo!

Tai Stepaną Kovičių labiau įžeidė ir suerzino negu pasipriešinimas ar kova. Įpykęs ir įskaudintas, jis sukaupė jėgas ir kirto antausį senam žydui, bet taip moteriškai, taip negrabiai ir nenatūraliai, jog ir pats, tarsi gavęs per ausį, susvirduliavo drauge su žydu ir stovėjo prieš jį bejėgis ir sutrikęs, jam atrodė, kad visi žmonės mato, ką jaučia žydas ir jis pats. Ir apsidairė, ar nepastebėjo kas iš ustašių.

Dėl to Stepanas Kovičius dabar džiaugėsi, kad palieka Banja Luką ir važiuoja į kitą miestą, kur nei

jo niekas, nei jis nieko nepažįsta. Tikėjosi, kad kitame mieste bus lengviau ir geriau.

Tačiau Sarajeve buvo tas pat, netgi dar blogiau. Jis gaudavo smulkių užduočių, tarsi būtų pasiuntinys. O į „naktines operacijas" jauni ustašiai jo nekvietė ir tiesiog atvirai jo vengė. Vakarais didžiulėje salėje, vadinamoje kareivinėmis, jis dažniausiai likdavo vienas. Tada jis, būdavo, išsitraukia rakijos butelį, atsisėda nuošalesnėje vietoje ant suoliuko ir geria vienas, įskaudintas, ir guodžiasi girtos fantazijos susikurtu miglotu ir netvirtu savo didybės vaizdu. Tačiau šiame prakeiktame mieste, įspraustame tarp kalnų tarsi spąstai, netgi degtinė neturėjo skonio.

Vieną vakarą taip sėdėdamas jis išgirdo, kaip nedidelė grupė ustašių tariasi dėl eilinių „operacijų". Jie minėjo žydų pavardes, vardus, gatvių pavadinimus, namų numerius. Stepanas atsistojo ir, alkoholio padrąsintas, ryžtingai pareiškė, jog ir jis dalyvausiąs žygyje. Visi nutilo. Jam atrodė, kad tylėdami ustašiai niekina jį, kad, patekę į keblią padėtį, jie apmaudžiai žiūri kažkur į tolį, kur nėra tokių netikšų kaip jis. Pagaliau, tarsi norėdami atsikratyti, pasakė jam gatvę, namo numerį ir vieno žydelio pavardę. Jis norėjo paklausti, kas tai per žmogus, kokios jo gyvenimo sąlygos, bet visi išsisukinėjo ir, vulgariai juokaudami, ėmė skirstytis. Tiktai vienas išeidamas linksmai šūktelėjo:

— Drožk, broleli, neklausinėk! Ir negailėk žydelio! Nepaleisk paėmęs parašą!

Stepanas Kovičius žingsniavo Miljackos krantine šiek tiek apkvaitusia galva ir pagal smilkiniuose tvinksinčio pulso taktą kartojo: „Muteveličiaus gatvė, numeris ketvirtas, Mentas Papas, buvęs „Titaniko" baro savininkas". Tuo pat metu galvojo, kaip natūraliau, griežčiau įžengus ir prašnekinus pirmąjį *savo* žydą. Ir pyko ant savęs, kam šitaip ruošiasi, tarsi eitų egzamino laikyti, o ne tardyti ir siaubti žydo. Įžengs, kaip ir kiti įžengia, pareikš, kad atėjo surašyti duomenų apie jį ir jo šeimą, užsimins, kad jų laukia kalėjimas, išvežimas, gal dar kas nors blogiau. Papas tada pasiūlys pinigų ar brangenybių, o gal ir vienų, ir kitų, o jeigu pats nepasiūlys, jis nedviprasmiškai primins. Ir paliks visą šeimą sumišusią ir įsibaiminusią, laukiančią baisiausio dalyko, pasiruošusią atitolinti savo pražūtį nauju kyšiu.

Priėjęs elektrinę, blausioje šviesoje, krintančioje pro didžiulius langus, už kurių stuksėjo pateptos mašinos, jis pamatė kažkokį žmogų su feska ant galvos. Į ustašišką jo pasveikinimą žmogus sutrikęs kažką neaiškiai sumurmėjo, o kai Stepanas paklausė, kur yra „Titaniko" baras, greitai ir mandagiai paaiškino, jog jis ne vietinis ir nežino. Muteveličiaus gatvės praeivis irgi nežinojo. Stepanui mušė į galvą karštis, pasidarė pikta, bet jis negalėjo prikibti, nes žmogus atsakinėjo maloniai, kaip moka tikri sarajeviečiai atsakinėti klausiančiam, kuris jiems nepatinka ir su kuriuo jie nenori kalbėtis.

Stepanas Kovičius pats susirado gatvę ir namą. Eidamas į kiemą, susidūrė su nedideliu, vargingai apsirengusiu žmogeliu, kuris nešėsi malkų glėbį. Pa-

klaustas, kur yra baras, žmogelis apstulbęs išmetė malkas, o paskui, matyt, netekęs žado iš baimės, laimingas, kad ieškomas ne jis, parodė ranka uždarytas duris nuo gatvės.

Stepanas Kovičius mandagiai pasibeldė, bet prisiminęs, kas jis ir ko čia eina, staiga ėmė daužyti duris kumščiu. Neilgai reikėjo laukti, kol šeimininkas atidarys.

III

Jau anksčiau pasakojome, kaip Stepanas Kovičius įžengė į „Titaniką" ir kaip Mentas Papas jo laukė.

Ustašis pareikalavo, kad jam duotų apžiūrėti visas patalpas ir pasirodytų visi šeimos nariai. Mentas truputį padrąsėjo. Šeimos narių nėra. (Pagalvojo, ar sakyti ką nors apie Agatą, ar ne, bet tuoj pat susigriebė, kad reikia tylėti.) Patalpas, tai yra smuklę, nesunku parodyti. Baras, kuris dabar nebeveikia, tuščias kambarys (kad čia kadaise buvo lošiama kortomis, Mentas nepasakė) ir antras, gyvenamasis. Čia jie ir apsistojo.

— Tai viskas? — piktai paklausė Stepanas Kovičius, sunkiai slėpdamas nusivylimą. Mentas drąsiai ir beveik su džiaugsmu pasiūlė apžiūrėti ir butą antrame aukšte, kur gyvena kiti žmonės. Kartu nuolankiai ir žvaliai kvietė sėstis.

— Vardas? Pavardė? Profesija? Taip.

— Tikėjimas žydų?

— T-taip.
— Sefardimų[1]?
— Sefardimų.
Pats baisumas, atrodo, praėjo.
Kvota vyko toliau. Mentas atsakinėjo stovėdamas, kas žodis kažkaip linksmai lankstydamasis į visas puses, tarsi būtų lenkęsis lengviems klausimams ir savo greitiems ir aiškiems atsakymams. Jam buvo tik truputį nesmagu, kad nežino, kaip kreiptis į ustašį, koks jo rangas ir laipsnis. „Taip, pone..." „Ne, pone... pone..." Pagaliau nusprendė vadinti jį „ponu karininku". Remdamasis šiuo vardu tarsi patogia lazda, jis dabar atsakinėjo dar lengviau ir drąsiau.

Vienu metu, kai ustašis norėjo paimti ant stalo stovinčią ropinę ir įsipilti vandens, Mentas išdrįso pasiūlyti likerio taurelę. Jį, pasakė, laikęs bare ypatingiems svečiams, geriems žmonėms. Nelaukdamas atsakymo, Mentas ryžtingai ir paskubomis, kaip sugeba tik mirtinai išsigandę žmonės, atnešė ir pastatė ant stalo pilvotą likerio butelį ir mažą taurelę. Ustašis atsisakė gerti, piktai mostelėjęs ranka, bet butelis ir taurelė liko priešais jį ant stalo.

Kvota vyko toliau.

Ar į smuklę neužeidavo komunistai? Kas jie tokie ir apie ką jie kalbėdavosi? Mentas šyptelėjo, norėjo balsu nusijuokti, bet susitvardė, o paskui skubiai liovėsi šypsojęsis. Tačiau kai atsakinėjo, jo balse dar skambėjo tvardomas juokas.

---

[1] *Sefardimai* — palikuonys žydų, kurie 1492 m. pabėgo nuo persekiojimų iš Ispanijos ir Portugalijos ir apsigyveno kituose Pietų Europos kraštuose.

— Ne, tokių dalykų pas mane niekada nebuvo, pone karininke, visi žmonės... tik mėgėjai išgerti, visi geri, padorūs piliečiai. Ne, ne...

Kvota vyko toliau. Ar turi giminių? Su kuo draugauja, su kuo dirba, bizniauja?

Mentas atsakinėjo vis lengviau ir laisviau, jam ir nebuvo sunku atsakinėti. Jis iš tikrųjų nepalaikė jokių ryšių su giminėmis ir prekybininkais, neturėjo nei judamojo, nei nejudamojo turto, tiktai šį varganą butą. Juk žydų bendruomenė jo nepripažino saviškiu. Tą gali patvirtinti daugybė liudytojų, ne tik jo kaimynai, bet ir buvę smuklės lankytojai.

— Klauskit ko norite apie Herciką. Žinot, mane taip visi vadino, pone karininke. Kiekvienas jums pasakys: tai toks linksmas vyras... taip, o apie kokius ten piktus darbus, biznius, tokių dalykų jis nė iš tolo... Taip! Galit klausti ko norite.

Vėl Mentas prisiminė savo nesantuokinę žmoną. Bet išsigando savo minčių ir nepaminėjo jos. Paskui dar keletą kartų jam knietėjo pasakyti apie ją. Žinojo, kad geriau nutylėti tuos savo santykius su arijų rasės moterimi, bet ir vėl atrodė, kad gal būtų ne pro šalį kaip nors pasakyti tą krikščionišką vardą — Agatą, griebtis jo kaip talismano, kaip ginklo apsigynimui. Ir vis dėlto susilaikė.

Bekvosdamas Stepanas Kovičius nejučiomis išgėrė likerio taurelę, ir Mentas tuojau pat vėl pripylė.

Kuo ilgiau tęsėsi kvota, tuo Mentas žvaliau ir drąsiau atsakinėjo, o Stepanas Kovičius vis vangiau ir neryžtingiau klausinėjo. Ilgų ir slogių pauzių metu buvo girdėti, kaip tiksi pigus skardinis žadintuvas, ne-

gailestingai, mechaniškai primindamas slenkantį laiką. Kaip aktorius, nemokantis vaidmens, Stepanas Kovičius kosčiojo, mikčiojo ir, nežinodamas, ką daryti, imdavo taurelę. O kai sugalvodavo kokį nors naują klausimą, tęsdavo jį, atsargiai paskiemeniui tardavo žodžius, tarsi juose slypėtų gudriai paspęsti spąstai. Jis manė, kad jau pakanka tos įžangos ir laikas pereiti prie konkrečių dalykų, bet nežinojo, kaip atsiplėšti nuo tos įžangos. Jam daugiausia kliudė kitos, jo paties mintys, kurios be paliovos sukosi galvoje. Duodamas klausimą, Kovičius visą laiką žiūrėjo į pagyvėjusį Mentą ir galvojo apie jį ir save, apie dalykus, neturinčius nieko bendro su tuo, apie ką juodu kalbėjosi balsu.

Žiūri Stepanas Kovičius į *savo* žydelį ir jaučia, kaip kyla viduje nepasitenkinimas ir savimi, ir savo žydeliu, ir viskuo, kas yra aplinkui. (Žinoma, jie paliko jį man. Man teko šitas sugriuvėlis!"—kartoja jis visą laiką mintyse.) Tasai nepasitenkinimas virsta nuoskauda, gniaužia jam gerklę, smogia į galvą, verčia jį ką nors sakyti, šaukti, daryti.

Aiškiai matyti, kad tasai „žydelis" nėra toks, kokio tikėjosi, ir jis pats nėra ustašis, kuriuo norėjo būti. Apleistas, nedidelis butas, neturtingas, pirmame aukšte, kaip ir jo Banja Lukoje. Patsai „žydelis"— gyvas vargas, nušiurusiomis, nuzulintomis drapanomis, vyniojasi, mirksi ir krūpčioja, miksena kalbėdamas, iš baimės jam kraujas stingsta gyslose, visas išbalęs ir pažaliavęs kaip skenduolis. Niekuo jis nepanašus į tuos, apie kuriuos dabar rašo laikraščiai ir kurie rodomi karikatūrose: turtingi, nutukę žydai parazitai,

geriantys naivių arijų rasės darbo žmonių kraują. Nei išsipūtusio pilvo, nei auksinės grandinėlės, nei kasos, nei storulės, žąsų taukais nusipenėjusios žydės, kuri linksta nuo brangių papuošalų, nei išsigimėlių žydukų. Nė kvapo ano turtingo žydo, apie kurį jis svajojo, kurį tik pamatęs jis būtų gavęs drąsos, būtų įžengęs kaip tikras ustašis, apšaukęs, apdaužęs ir prisigrobęs.

Stepanas Kovičius bando prisiminti, ką vaikystėje buvo girdėjęs apie žydus. Atsimena, motina jam pasakojo, kaip ją, dar mažą mergaitę, tėvai šaltą rytą, kada gatvėse jau nedega žibintai, bet vos tik švinta, didžiąją savaitę vesdavosi į cerkvę ir ji su kitais vaikais „plakdavo Barabą", prakeiktą žydą, dėl kurio, sako, buvo nukryžiuotas Kristus, dievo sūnus. Vaikai gaudavo po pluoštą rykščių ir linksmai čaižydavo jomis suolus, net visa cerkvė skambėdavo, tas garsas pasiekdavo tolimiausius kampus ir gilumoje švytintį altorių, prieš kurį vos matomas šventikas murmėdavo nesuprantamas maldas.

Prisimena, — kažkokios nesuprantamos jėgos kelia jam prieš akis užmirštus, tolimus reginius,— kaip jis, dar vaikas būdamas, vieną penktadienio vakarą ėjo su teta, tėvo seseria, per čaršiją. Jau temo, žydai rakino savo parduotuvių duris ir geležines langines. Vienos parduotuvės durys buvo praviros, o viduje, beveik atsirėmęs į durų staktą, stovėjo šeimininkas žydas, apsirengęs įprastai, bet su feska ant galvos. Jį vos galėjai įžiūrėti prieblandoje, rankas laikė susidėjęs ant pilvo, o liemeniu palengva lingavo, tarsi karštai melstųsi. Tada teta jam paaiškino, jog žydai

penktadienio vakarą, prieš uždarydami parduotuves, ant slenksčio meldžia dievą, kad per visą ateinančią savaitę siųstų negudrius ir nepatyrusius pirkėjus, kuriuos jie galės lengvai apgauti.

Tai ir viskas. Veltui jis rausiasi atmintyje, stengiasi dar prisiminti ką nors, kokį nors baisų ir piktą nutikimą, kuris sukeltų neapykantą žydams, kad galėtų mušti ir kankinti šitą varguolį ir drauge pateisinti tokį savo elgesį. Pastaraisiais mėnesiais jis buvo skaitęs ustašių laikraščiuose, kad žydai kalti dėl visų žmonijos nelaimių ir blogybių, bet visa tai jam rodėsi neaišku ir nekonkretu, tuo galėjo patikėti vien tas, kas jau iš anksto nusistatęs neapkęsti žmonių, vadinamų žydais. Apskritai spausdintas žodis niekada nedarė poveikio Stepanui Kovičiui; jis buvo iš tų žmonių, kurie negali aiškiai suvokti ir pajusti, ką skaito, jie pripažįsta tik tai, kas apčiuopiama ir tiesiogiai susiję su jų siekiais ir interesais.

Taigi nei vaikystės prisiminimai, nei skaityti laikraščiai negalėjo duoti jam to, ko reikėjo, nuo ko žmogus pasidaro baisus, drąsus, kad gali be atodairos mušti ir žudyti mažesnius ir silpnesnius už save ir taip praturtėti. Ne, čia reikėjo kito, stipresnio akstino.

Ir vėl jis pyksta ant savęs, kad taip dirbtinai kursto save prieš žydą, ir vėl lygina save su kitais, pranašesniais ustašiais. Ir staiga pyktį ant savęs paties jis nukreipia prieš Mentą:

— Girdi tu, nešk greičiau auksą ir pinigus, negaiškime, o kad ne, tai...

Sakydamas šiuos žodžius, jis tarsi iš šalies klausėsi jų, atrodė, kad jie atplaukia iš kažkur toli, kiekvienas žodis ištęstas, lyg tai būtų paprastas pokalbis, o ne griežtas įsakymas. Jis šaukė Mentui ir kartu galvojo, kaip būtų pasakęs kuris nors iš jaunų, tikrų ustašių, o kai užbaigė — ištarė žodį „tai...", po kurio reikėtų grasinti ir kankinti arba žudyti, arba daryti ir viena, ir kita, išgirdo spengiančią tylą. Tai... Kas „tai"?.. Nieko. Jis bejėgiškai troško būti stiprus ir baisus, gauti viską, praturtėti ir naudotis tais turtais, tapti žinomu žmogumi, ir drauge bijojo viso to, jautė, kad nepajėgs, nesugebės, ir netgi norėjo, kad viso to nebūtų, kad ir praeityje nebūtų buvę tų troškimų nei šio „žydelio" priešais, nei jo paties, norėjo būti kitokiu žmogumi, kitoje vietoje, kur tokių dalykų nėra ir niekas nežino vietos, kur jie dedasi.

Dabar, kai jau pasakė, ko nori, ir pagrasino, turi pulti tą Mentą, pulti šaltai, griežtai ir tikslingai. Deja, negali. Ir kaipgi galės, kad tos prieštaringos mintys jį tampo, traukia į visas puses! Nors verk, bėk ir žudyk be atodairos dėl tokio savo bejėgiškumo. O Mento dabar jis ėmė nekęsti labiau negu savo įgimto bejėgiškumo.

Kol visa tai mainėsi, kunkuliavo jo galvoje, jis nežiūrėjo į Mentą ir jo kaip reikiant nematė. Mentas, išgirdęs netikėtą ir griežtą ustašio įsakymą, išblyško ir pajuto, kad sprandą ir kaktą išmušė šaltas prakaitas. Vadinasi, ir šis atėjo aukso,— pagalvojo, ir ta mintis jį tarsi kirste pakirto. O jis, kvailys, manė, kad čia rimta kvota ir jo atsakymai turi kokios nors reikšmės. Visa tai, pasirodo, tik įžangą,— jam

po teisybei reikia pinigų ir aukso! O to Mentas labiausiai ir bijojo. Jeigu jis neturi pinigų, brangenybių, vadinasi, jo laukia kalėjimas, kankinimai, visa tai, apie ką jis dieną ir naktį galvojo, apimtas baimės. Beliko tik viena — įtikinti ustašį, įrodyti, kad jis iš tikrųjų nieko neturi. Matydamas, kad ustašis delsia ir tyliai kažką mąsto, krutindamas lūpas, tarsi gromuliuotų nepasakytus žodžius, Mentas susitvardė ir pradėjo kalbėti. Kalbėjo jis kaip žmogus, kuris ginasi nuo mirties.

Plepėjo, painiojosi, rezgė, tikino Stepaną, kad neturi nei pinigų, nei brangenybių. Kaip sunku įrodyti tiesą, kuri skamba neįtikimai! Ypač tokiu metu ir tokiam žmogui! Ašaros temdė akis, jis pyko ant savęs, kad švaistė pinigus ir lošė kortomis ir dabar iš tikrųjų nieko neturi, ustašis juk tuo netiki ir niekada nepatikės. Žmonės tiek meluoja, kai kalba apie pinigus, jog niekas netiki, kai sakai grynų gryniausią teisybę; tik jis pats žino, jog neturi pinigų ir negali turėti, ir dabar iš kailio neriasi, kad toji teisybė būtų įtikima, jis privalo ką nors išgalvoti, pameluoti, kad ustašis ja patikėtų.

Ir Mentas kalba, teisinasi, prisiekinėja švenčiausiais dalykais žemėje ir danguje, aiškinasi, žada, prašo, maldauja, veria žodį prie žodžio, įterpdamas ištisus sakinius be jokios prasmės, laužo galvą, krutina išdžiūvusias lūpas, nes žino: kol kalba ir kol ustašis leidžia jam kalbėti, dar gerai, dar jo nekankina, ir jis dar turi vilties, kad liks gyvas. Kalbėti — tai nutolinti kančias, pratęsti gyvenimą.

Jis ne toks kaip kiti jo gentainiai, sako Mentas,

jis nenešė pinigų į banką ir nelaikė stalčiuje. Jo stalčius — maža liemenės kišenėlė, kurioje pinigas niekada nepernakvodavo. Jis viską pravalgydavo ir pragerdavo su draugais, kurių dauguma visai ne žydai, tarp jų buvo ir katalikų. Ir dar kiek! Ne, jis neturi pinigų, gali prisiekti savo akių šviesa, savo gyvybe ir velionės motinos ramybe. Bet jeigu jų reikia tokiam žmogui kaip ponas karininkas, tai jis rytoj pat suras, pasiskolins kur nors ir duos. Parduos baldus. Jis dirbs, taupys ir mokės ponui karininkui kas mėnesį. Stengsis iš paskutiniųjų, badaus, bet ponas karininkas savo gaus. Tuos pinigus ponas karininkas gali laikyti savais, tarsi būtų pasidėjęs į Nacionalinį banką ir turėtų knygelę.

Kai Mentas pabaigė, niūrokame kambaryje stojo tyla; šią naktį, tamsią, šaltą, atrodo, niekada nepasibaigiančią tarsi begalinis fatališkas koridorius, jo žodžiai nuskambėjo bejėgiškai. Viskas pasakyta, ką galima sugalvoti ir pasakyti, ir vis dėlto reikia toliau kalbėti — ką nors ir kaip nors. Ir Mentas kalbėjo. Melavo su tokiu įkarščiu, kaip gali tik žmogus, įkvėptas kankinimų ir mirties baimės. Smulkiai pasakojo apie kažkokį teismo procesą dėl paveldėjimo, girdi, toji byla buvo įstrigusi dėl Jugoslavijos valdžios korupcijos, bet dabar, kai atėjo geresni laikai, viskas pajudėjo iš mirties taško. Jau rytoj gali būti paskelbtas sprendimas, kuris, be abejonės, anuliuos turtingo giminaičio testamentą, ir Mentas atsidurs tarp turtingų paveldėtojų.

O kai šią istoriją užbaigė, ėmė pasakoti naują, dar kvailesnę ir neįtikimesnę. Nelaki ir neišradinga jo

vaizduotė merdėjo, klupo, bet, varoma baimės, darė juokingus, nesuprantamus šuolius. Jam vis sunkiau sekėsi parinkti žodžius, sudaryti sakinius; jis dėliojo juos vieną prie kito be jokios prasmės ir logikos, bet vis dėlto dėliojo, bijodamas vieno: užbaigti ir nutilti. Buvo pasiryžęs šitaip kalbėti ligi ryto.

Kalbėdamas Mentas visas krutėjo, viskas jo pastebimai ir be atvangos virpčiojo — veido raumenys, rankos pirštai, kojos, o akys nuolatos ieškojo ustašio akių, kad į jo žvilgsnį galėtų atsakyti šypsena. Tuo tarpu Stepanas Kovičius skendėjo savo mintyse, ir atrodė, kad jis toli nuo sunerimusio Mento, nors buvo daug arčiau, negu rodė jo išvaizda ir negu to norėjo nelaimingas žydas. Kol Mentas, gindamas savo kailį, kalbėjo, pasakojo prasimanytas istorijas, Stepanas, jo visai nesiklausydamas, mąstė savo mintį, ir ne vieną.

(Stepanas Kovičius šiuo metu atrodė kažkoks apgailėtinas ir sutrikęs. Veidas liguistai išblyškęs, jame trys tamsios dėmės, trys tamsos lopinėliai: dvi juodos akys, suaugę antakiai ir trumpai pakirptų ūsų dengiama burna. Susikūprinęs, įkritusia krūtine, lyg visas paskendęs atgrasios žalsvos spalvos itališkoje žygio uniformoje. Rankovės per ilgos, kelnės per plačios, ne jo dydžio batai ir juodi odiniai getrai. Tačiau Mentas nežiūrėjo, kaip atrodo prieš jį sėdintis žmogus, jis matė tik *ustašį*, tokį, kokį buvo susikūręs vaizduotėje baimės ir nemigos valandomis.)

„Kas būtų,— galvojo Stepanas Kovičius, — jeigu dabar užsimočiau prieš jį peiliu, tik šiaip sau, kad pamatyčiau, ką jis darys, kaip atrodys? Ne tik už-

simočiau, bet gal ir smogčiau. Kodėl nesmogti? Ką? Galiu pasielgti kaip noriu, galiu smogti ir nesmogti."

Likeris jį veikė greitai ir temdė protą. Vis labiau jį erzino karštligiškos Mento kalbos. Jo galvoje sukosi piktos mintys.

„Galiu padaryti kaip noriu. O vis dėlto šis nusižeminęs ir pataikaujantis žydas neatsako į mano klausimą, nevykdo mano įsakymo, tik plepa ir užkalbinėja dantį pažadais. Vadinasi, laiko mane kvailiu, skystablauzdžiu, nebijo ir nejaučia pavojaus. Kaip atsitiko, kad jis nustojo bijojęs? Nežinau, bet matau, kad taip yra. Ir kaip dabar smogsiu, jeigu pavėlavau. Aiškiai matau — jis jau nebijo. *Manęs* jis nebijo. Jeigu bijotų, nedelstų nė akimirkos ir nepasakotų įžūliai ir familiariai visokių istorijų. Iš pradžių išsigando, išsigando ustašio, o paskui perprato mane: nors aš su ginklu ir uniformuotas, pamatė, kad aš vis dėlto Stepanas Kovičius, negabus, niekam tikęs ištižėlis, kurio niekas nepastebi, kuriam niekas neatsakinėja į klausimus, kurio niekas nepaiso ir negerbia ir kurio, aiškus daiktas, nė jis nebijo."

Stepanas staiga pajuto, kad į jį tvoskia gerai pažįstamas aitrus ir bjaurus suveltos, pasenusios vilnos tvaikas, pragariškas matraco karštis, kad jį smaugte smaugia nuo seno įkyrėjusios mintys.

— Pinigus!

Pustamsiame kambaryje tasai Stepano riktelėjimas nuaidėjo kaip skenduolio šauksmas, kaip pratisas a-a-a-ai! Tuo pat metu jis įniršęs trenkė iš visų jėgų kumščiu į stalą. Apvirto likerio taurelė, pašoko ant stalo butelis, sumirksėjo ir prigeso lempa. Ant sienų

ir žemų lubų sulingavo ilgi, judrūs šešėliai. Iš baimės ir ašarų apžlibusiam Mentui pasivaideno, kad laksto vilkų gauja ar šmėklos. Nuo Stepano riksmo ir jis pašoko, apvertė kėdę ir, tarsi nublokštas sprogimo bangos, atsidūrė kambario kampe. Ir Kovičiui pasirodė, kad kambarys ūžia nuo prislopinto triukšmo ir pilnas šmėkliškų šešėlių. Po valandėlės, kai kambary vėl viskas nurimo ir nutilo, abiejų poza buvo ta pati kaip ir prieš tai: Stepanas Kovičius sėdėjo už stalo sugniaužęs kumščius, panarinęs galvą, perkreiptu veidu, tartum pats būtų išsigandęs savo poelgio ir dabar stengtųsi jį suprasti, atsižadėti jo, o Mentas stovėjo kampe, iš baimės pasidaręs neįtikėtinai mažas ir bjaurus.

Mentas jau nebeturėjo jėgų nei išmonės, nebeįstengė išspausti žodžio, vieno tik troško — išvengti kankinimų. Bet kaip? Niekada jis taip negailestavo kaip šiuo metu, kad nesistengė daugiau uždirbti, kad netaupė ir dabar neturi aukso ir brangenybių, kurios, kaip daugumai žydų, išgelbėtų jam gyvastį ar bent atitolintų pražūtį. Niekada jis taip neapkentė tų, kurie turi kuo ir sugeba išsisukti. Jis negali duoti to, ko neturi. Vadinasi, jam galas. Jis iškelia abi rankas tarsi maldai, nežinodamas nei į ką melstis, nei ko maldauti.

— Kaip dievą meldžiu jus, pone karininke... Kai tik išauš...

Stepanas Kovičius staiga atsitokėjo ir pašoko. Žodžiai apie auštantį rytą ir ateinančią dieną iš naujo suaudrino jam kraują, įniršį ir alkoholį. Tik dabar jis suprato: tasai gudrus ir atkaklus žydas spendžia

jam rytojaus dieną kaip spąstus, meta kaip jauką idiotui ir silpnapročiui, kurį laiko menkysta ir niekina. Jis pats savo akimis yra matęs, kaip šitokią va naktį žymūs Banja Lukos žydai atidavinėjo geltonsnapiams ustašiams, kuriems dar barzda nežėlia, tikrus briliantus, nuostabius papuošalus iš aukso, platinos, neregėto spindesio brangakmenius, ir atidavinėjo neprieštaraudami, lengva širdimi, tarsi juos tik vakar būtų radę ant kelio, o tie piemenys ir driskiai ėmė tas brangenybes džiugiai ir laisvai, tartum jos nuo seno jiems priklausytų. O šis neūžauga žydas tvirtina, kad nieko neturi, įžūliai meluoja ir apgaudinėja, nes galvoja sau: „Šitas nebaisus, tai silpnas žmogus, jis visur ir visada paskutinis, jį galima lengvai apvynioti ant piršto." Rytojaus diena žydas nori jam apdumti akis, o tuo tarpu jis, Stepanas, jaučia, kad rytojus jam neegzistuoja, kad jam viską nulems ši naktis ir šitas žydas, kad tik dabar ir čionai jis turi parodyti, kas yra Stepanas Kovičius. Tai svarbiau, daug svarbiau negu pinigai ir brangenybės. Ir jis iš lėto lyg žvėris sujudėjo, persikreipė, tartum sprausdamasis pro nematomos tvoros spragą, atmetė atgal ranką, išsitraukė sunkų parabelį kaip paskutinį ir lemiamą argumentą, nusitaikė į kampą, kur stovėjo Mentas, ir uždėjo pirštą ant nuleistuko.

Nežiūrėdamas kur taiko, mėšlungiškai spausdamas nuleistuką, negrabiai, toli nuo savęs laikydamas serijomis šaudantį revolverį, Stepanas tarsi žaibais apipylė kambario kampą, kur Mentas fantastiškai mosikavo rankomis, šokinėjo aukštyn, lyg norėdamas prasiskverbti pro žaibų užtvarą, peršokti per ją.

ANIKOS LAIKAI

Pereito amžiaus septintajame dešimtmetyje į pačius nuošaliausius Bosnijos kampelius skverbėsi neaiškus, bet stiprus troškimas šviesos ir geresnio gyvenimo, kurį nešа šviesa ir mokslas. Nei Romanija, nei Drina negalėjo sutrukdyti tam troškimui pasiekti Dobruną, kur gyveno popas Kosta Porubovičius. Ir vieną kartą popas Kosta, žmogus senyvas, apmetė akimis vienturtį savo sūnų Vujadiną, išblyškusį ir drovų jaunuolį. Tėvas nusprendė žūt būt leisti jį į mokslus. Bičiulių, Sarajevo pirklių, padedamas, jis išsiuntė sūnų net į Karlovacą, „kad vaikis bent porą metų gautų paragauti teologijos". Tiek jis ir teparagavo, nes, baigiantis antriesiems metams, staiga pasimirė popas Kosta. Vujadinas grįžo namo, čia jis buvo apvesdintas, įšventintas į popus ir gavo tėvo parapiją. Jau pirmaisiais metais žmona pagimdė, tiesa, mergaitę, bet gyvenimas jiems buvo prieš akis ir viskas liudijo, kad Porubovičius ilgai skelbs dievo žodį Dobrune.

Tiktai kažkas negerai darėsi pačiam popui Vujadinui. Niekas negalėjo aiškiai pasakyti kas, nes tikrai nežinojo, bet kiekvienas jautė, jog tarp popo ir parapijiečių susiklostė kažkokie įtempti santykiai. Tos įtampos negalėjai paaiškinti popo jaunumu ir nepatyrimu, nes ji, laikui bėgant, ne silpnėjo, o vis stiprėjo. Popas Vujadinas buvo aukštas ir gražus, kaip ir visi Porubovičiai, bet liesas, išblyškęs, nepaprastai užsidaręs ir nekalbus, o balsas ir akys, nors buvo jis jaunas, dvelkė pilku senatvišku šalčiu.

Prieš pat austrų okupaciją Vujadiną ištiko nelaimė: gimdydama antrąjį kūdikį, pasimirė žmona. Nuo to laiko jis dar labiau atsiskyrė nuo žmonių. Mergaitę atidavė auginti žmonos giminaičiams į Vyšegradą, o pats beveik vienui vienas apsigyveno didžiuliame parapijos name prie Dobruno cerkvės.

Jis ėjo visas šventiko pareigas: laidojo, krikštijo, tuokė ir laikė pamaldas, bet su parapijiečiais nesišnekėjo ir negėrė šventoriuje, nejuokavo su jaunamartėmis, nesiderėjo dėl mokesčių už paslaugas. Žmonės, ir šiaip nemėgstantys tylenių ir paniurėlių, o juo labiau norintys, kad šventikas būtų žmogus sveikas ir iškalbingas, niekaip negalėjo priprasti prie popo Vujadino. Bet kokią kitą ydą jie būtų jam atleidę. Moterys, nuo kurių ir kaime priklauso, kokią šlovę žmogus turės, kalbėjo, kad popui Vujadinui nuolat rasoja kakta, kad joms nemiela cerkvė, ir vis gailestavo, jog nebėra gyvo „vargšo popo Kostos".

— Apkiautęs ir niekam netikęs,— skųsdavosi valstiečiai ir tuoj pat prisimindavo Vujadino tėvą, velionį popą Kostą, žmogų apkūnų ir linksmą, pro-

tingą ir iškalbingą, kuris gražiai sugyveno su krikščionimis ir turkais, su vaikais ir suaugusiais ir kuriam mirus didžiai sielvartavo visi. Seni žmonės atsiminė ir Vujadino senelį, popą Jakšą, kuris buvo vadinamas Diakonu. Tasai irgi buvo visai kitoks. Jaunystės metais jis buvo išėjęs į haidukus ir to visai neslėpė. Jeigu jį kas paklausdavo: „Kodėl tave, dvasiškas tėve, Diakonu vadina?"— jis atsakydavo paprastai ir su šypsena:

— Ė sūneli, aš, jau būdamas diakonu, išėjau haidukauti, o kiekvienas haidukas privalo turėti pravardę, taigi mane praminė haiduku Diakonu. Toji pravardė man ir prilipo. O paskui, bėgant metams, man teko paragauti ir šlovės kaip šuniui lazdos, ir žmonėms pasidarė nebepatogu vadinti mane haiduku, todėl žodis „haidukas" nukrito tarsi varlei uodega ir liko tiktai Diakonas.

Tai buvo senis su tankiais plaukais ir didžiule barzda, kuri šakojosi į dvi puses ir ligi pat mirties nepabalo — liko ruda ir nepaklusni. Būdamas griežtas, staigaus ir karšto būdo, jis ir tarp parapijiečių, ir tarp turkų turėjo tikrų draugų ir užkietėjusių priešų. Mėgdavo išlenkti stikliuką ir ligi pat mirties neniekino moterų draugijos. Ir vis dėlto buvo visų mylimas ir gerbiamas.

Garsiai ir ilgai šnekėdamiesi prie taurelės, valstiečiai niekaip negalėdavo išsiaiškinti, kodėl jų ganytojas yra toks ir kodėl jis nepanašus nei į tėvą, nei į senelį. O tuo tarpu popas Vujadinas vis labiau grimzdo į vienišą našlio gyvenimą. Pabalo barzda ir pražilo plaukai prie smilkinių, įdubo ir tarsi papil-

kėjo skruostai, žalios didžiulės akys su pelenų spalvos antakiais niekuo nesiskyrė nuo viso veido. Aukštas, tiesus ir nelankstus, kalbėdavo jis tik būtinai prireikus, giliu, negyvu ir bespalviu balsu.

Vujadinas buvo pirmas išsimokslinęs popas iš giminės, kuri daugiau kaip šimtą metų aptarnavo Dobruno parapiją, ir puikiai suprato, koks netinkamas jo būdas ir visas elgesys; žinojo, ko nori žmonės ir kokio popo jiems reikia. Suprato, jog tai, ko žmonės pageidauja, yra tikra priešingybė tam, ką gali jis duoti. Tasai suvokimas jį be paliovos kamavo ir dar labiau varžė jo bendravimą su žmonėmis, tolino nuo jų. Pamažu visa tai virto slogiu bodėjimusi visa aplinka.

Niūri popo Vujadino nuotaika ir sunkus vienišas gyvenimas kaskart vis gilino prarają tarp jo ir parapijiečių. Jis ir anksčiau krimsdavosi, kad negali suartėti su žmonėmis, įsimaišyti tarp jų, persiimti jų rūpesčiais. Pastaruoju metu jo kančios dar padidėjo, nes atsirado dalykų, kuriuos reikėjo sąmoningai slėpti nuo žmonių ir dėl to dar labiau trauktis vienatvėn. Jam visada būdavo didžiausia kančia pasižiūrėti į žmogų ar pasakyti kokį žodį, ir tai slėgė jį, vertė veidmainiauti. O dabar tai virto jau grėsmingu pavojumi. Iš baimės, kad neišsiduotų, jis pradėjo dar labiau abejoti savimi, pasidarė dar įtaresnis.

Vujadino bjaurėjimasis žmonėmis kaskart stiprėjo, kaupėsi jo viduje ir kaip slaptas kartėlis nuodijo jį nesuprantama ir nenusakoma, bet tikra ir kiekvieną dieną savo ratą plečiančia neapykanta. Tai ir buvo slaptasis popo Vujadino gyvenimas. Jis neap-

kentė savęs ir savo kančios, vienišo našlio popo kančios. Būdavo dienų, kada jis, orus, žilstantis vyras, valandų valandas prastovėdavo pasislėpęs lango nišos šešėlyje, tykodamas, kada kaimo moterys eis į upę žlugto skalbti. O kai sulaukdavo, palydėdavo jas žvilgsniu ligi karklyno, po to su pasibjaurėjimu nusigręždavo į savo nevėdintą, apytuštį kambarį ir plūsdavo jas balsu pačiais negražiausiais žodžiais. Nesuprantamas pyktis užgniauždavo gerklę, užimdavo žadą. Nemokėdamas kitaip išlieti pagiežos, jis spjaudydavo į viską aplinkui. Tačiau kai atsitokėdavo ir tarsi iš šalies pamatydavo paskutinį savo pašėlimo gestą, kai priplėkusioje kambario tyloje išgirsdavo paskutinį savo keiksmą, jį iš baimės išpildavo šaltas prakaitas ir imdavo krėsti šiurpas: jam atrodė, jog mato save einantį iš proto ir žūstantį.

Tokie priepuoliai draskė jo sielą, dvejino jo asmenybę, ir jam vis sunkiau darėsi gyventi ir dirbti kaip žmogui ir kaip šventikui. Juk po pusvalandžio jis, išblyškęs, apsiblausęs, turėdavo šnekėtis su valstiečiais, kimiu balsu atsakinėti į nesibaigiančius jų klausimus, nustatinėti krikšto, pamaldų, šventinimų dienas. Ir skirtumas tarp tų dviejų žmonių, tarp ano Vujadino, savo kambary plūstančio moteris, ir šito, šventoriuje kalbančio su parapijiečiais, buvo toks didžiulis, jog jis linko nuo jo naštos, gūžėsi nuo vidinės kančios, kramtėsi ūsus, ranka taršė sau plaukus ir stengėsi bent tiek tvardytis, kad nepultų prieš valstiečius ant kelių, šaukdamas iš skausmo:

— Iš proto kraustausi!

Kalbėdamasis su valstiečiais, jis galvojo: „Štai dabar jie lygina mane su tėvu ir proseniais." Ir tuoj pat jį apimdavo neapykanta mirusiam velioniui tėvui ir visai savo giminei.

Taigi viskas, su kuo susidurdavo popas Vujadinas, tik didino jo slaptą kartėlį ir neapykantą. Ir toji neapykanta stiprėjo su kiekviena vienišai pragyventa diena, nuo kiekvieno susitikimo su žmonėmis. Ji pagaliau perėmė jį visą, visus poelgius, norus ir mintis. Toji neapykanta nustelbė ir užtemdė viską, kas buvo jame ir aplink jį, tapo tikruoju jo gyvenimu, realybe, tikresne už tą, kuri jį supo. Būdamas drovus, doras ir garbingas, kaip ir visi senos, geros giminės žmonės, jis kiek įmanydamas slėpė tikrąją savo būklę. Nuolat plėšomas dviejų realybių, jis dėjo nežmoniškas pastangas, kad neišleistų iš akių tos realybės, kurią mato normalūs žmonės, ir stengėsi viską daryti pagal jos reikalavimus, o ne pagal savo vidines paskatas. Tačiau vieną dieną nebeišlaikė ir perėjo į tą pusę, kur ilgus metus jį stūmė visa jo esybė,— į atvirą, visų pastebimą beprotybę.

Tai atsitiko penktaisiais popo Vujadino našlavimo metais. Tą rytą jis išėjo į saulės užlietą lauką prie kalnų. Ligi pat pietų užtruko prie dirbančių valstiečių. Grįždamas namo, netikėtai pamatė aikštelėje netoli kelio tarp pušų grupę svetimšalių iš miesto. Tai buvo vienas inžinierius ir du austrų karininkai su dviem moterim. Kiek atokiau paaugliai saugojo jų arklius. Atvykėliai sėdėjo ant patiestų antklodžių — vyrai be kepurių, atsisegioję švarkus, o moterys lengvomis baltutėlėmis suknelėmis. Vujadinas

iš pradžių stabtelėjo, o paskui pasuko į šalį ir, palypėjęs aukščiau, pasislėpė už kreivos, pavirtusios pušies. Jį pylė prakaitas, smarkiai plakė širdis. Iš savo slėptuvės jis, neatitraukdamas akių, žiūrėjo į žmones, kuriuos matė iš aukštai skersa akimi. Šis reginys tarsi koks sapnas jaudino jį ir erzino. Kaip paprastai būna sapne, reginys galėjo virsti pačiais neįtikimiausiais dalykais. Atvykėliai tuo tarpu užkandžiavo ir gėrė, leisdami ratu spindintį metalinį kaušelį. Ir tai jį erzino. Iš pradžių jis bijojo, kad nebūtų pastebėtas, puikiai žinodamas, kaip būtų nemalonu ir drauge juokinga, jeigu jie pamatytų šventiką, gulintį už kreivos pušies ir spoksantį į moteris. Tačiau pamažu apsiprato ir visiškai nebegalvojo apie atsargumą ir padorumą. Jis netgi pats negalėjo pasakyti, kiek laiko prakiūtojo, nesąmoningai lukštendamas pušies kamieno žievę. Pagaliau viena iš damų, atrodo, jauna mergina, pakilo ir nuėjo su dviem karininkais šlaitu į mišką. Vujadinas iš viršaus gerai juos matė. Mergina žengė kažkaip nerangiai, jos šlaunys krypavo, o jos baltas, jojimo metu vėjo nugairintas veidas buvo išmuštas ryškiai raudonų dėmių, kaip būna sveikata trykštantiems žmonėms, šiltą dieną atvirame ore pavalgius ir išgėrus. Likusioji pora sugulė po pušimis, apsiklojusi kraštu tos antklodės, ant kurios sėdėjo anie trys.

Tarsi viskas tuo būtų ir pasibaigę, Vujadinas atsitokėjo ir prablaivėjęs patraukė namo, atsargiai apeidamas gulinčią porą ir saugodamasis, kad jo nepamatytų anie trys, kopiantys šlaitu į mišką.

Seniai jau buvo po pietų. Į tarno Radivojės klausimą, kodėl taip ilgai užtruko, Vujadinas kažką sumurmėjo; jis net negalėjo susikaupti ir paaiškinti, kodėl pavėlavo pietų. Žingsniuodamas po tuščius kambarius, jautė, kad ši diena — lyg švino pripilta, jis pats — kietas medis be jokių syvų, o visa žemė — tarsi įkaitusios žarijos. Pirštai lipo nuo sakų. Kamavo troškulys. Akys pačios merkėsi. Jis vos vilko kojas. Pagaliau užmigo slogiu popiečio miegu.

Pabudo dar sunkesne galva. Tarytum skausmą neaiškiai prisiminė susitikimą su svetimšaliais miške. Išėjo iš namų ir nužingsniavo tiesiai per akmenuotą dirvą į pušyną. Saulė jau buvo nusileidusi. Toje aikštelėje nieko nebebuvo. Prietemoje bolavo žolėje išmėtyti popieriaus ir staniolio gabalai. Minkštoje žemėje dar buvo žymūs moteriškų batų pėdsakai, gilūs, įstriži ir, kaip jam pasirodė, neįtikėtinai maži. Jis nusekė tais pėdsakais, tarp kurių maišėsi vyrų pėdų ir arklių kanopų įspaudai. Nors Vujadinas atidžiai žiūrėjo, samanose pėdsakai tarpais dingdavo, tarpais vėl pasirodydavo. Jis žingsniavo susimąstęs, vis labiau linkdamas, tarsi ko ieškotų ar ką rinktų. Kraujas plūdo į galvą ir drauge su artėjančia naktimi temdė taką ir pėdsakus. Šitaip jis priėjo kelią. Čia jie, matyt, sėdo ant arklių. Dabar čia buvo visai tuščia ir tamsu. Dar šviesaus dangaus fone ryškėjo stulpas, dieną rodantis kelią.

Vujadinas kiūtino išmintu taku palei išdžiūvusią gyvatvorę, kurios spygliai buvo nubirę po kojomis. Naktis giedra, bet tvankumas nepraėjęs. Sunku alsuoti, tarsi virš galvos tamsoje kabotų metalinis

skliautas. Praėjo pro čiurlenantį upelį, bet ir nuo jo nedvelkė vėsa. Pagaliau atsidūrė savo slyvyne prie namų, dunksančių tamsoje. Atbukusia galva, nusiplūkęs, jis atsisėdo ant žemės. Truputį atsigavęs, prisiminė moteris, kurias šiandien matė, ir iškart suabejojo: ar iš tikrųjų matė, ar tik galvojo apie jas? Toji, atrodo, paprasta mintis pradėjo jį kamuoti. Jis pašoko susijaudinęs. Ar iš tiesų matė, ar ne? Tikriausiai matė. Vėl buvo besėdąs, bet pirma apsidairė aplinkui.

Buvo visiškai tamsu, viskas skendėjo sunkioje, slegiančioje kaimo tamsoje, tik tarpais tolumoje pasigirsdavo koks nors garsas, nykus ir vienišas tarsi paskutinis šauksmas dienos, nugrimzdusios priešiškoje, be jokių prošvaisčių naktyje. Ir vėl tarytum įkyrus skausmas ėmė stuksenti abiejuose smilkiniuose klausimas: ar iš tiesų buvo tos moterys, ar jis išsigalvojo? Nuo šio neatstojančio klausimo jį pradeda krėsti šiurpas; tarsi pakvaišęs vėl eina į tą vietą, iš kur neseniai sugrįžo. Klupinėdamas tamsoje, pasiekia kelio atsišakojimą ir griebiasi stulpo. Pasilenkė ir ėmė atsargiai čiupinėti suplūktą drėgnoką molį. Atsiklaupęs ieškojo ten moteriškų batų pėdsakų ir drebėjo iš baimės ir troškimo įsitikinti, ar tai buvo vizija, ar tikrovė. Tačiau jo virpantys, karšti pirštai nieko negalėjo nustatyti.

— Pats mačiau. Čia buvo gyvi vyrai ir tikros moterys,— kalbėjo pats sau pusbalsiu ir toliau karštligiškai ieškojo pirštais pėdsakų ir skverbėsi žvilgsniu į tamsą, ar neįžiūrės tų popierių, kuriuos matė prietemoje, o gal tik tarėsi matęs. Galų gale turėjo liau-

tis ieškojęs. Vėl grįžo į slyvyną tartum pasmerktasis, visiškai praradęs tikėjimą savo jutimų organais. Krito kniūpsčias į šiurkščią ir įkaitusią žolę. Ilgai šitaip gulėjo išskėtęs rankas kaip nukryžiuotasis, tartum prikaltas prie žemės neapsakomai sunkių savo raumenų ir kaulų. Iš karščiuojančios užmiršties jį prikėlė balsai. Prie Tasičiaus klojimo degė laužas, apie jį būriavosi žmonės. Ugnies atšvaituose šmėsčiojo vyrų ir moterų veidai, šviesos rate pasirodydavo žmogystos ir vėl dingdavo tamsoje, kur juos vijo darbas. Vujadinas girdėjo žmonių balsus, tarpais stipresnius, tarpais silpnesnius, bet apie ką jie kalbėjo, nesuprato, nes jį nuo laužo skyrė upelis ir laukai abipus kelio.

Tasičiai ruošėsi sijoti kviečius. Taip žmonės dažnai daro didelių karščių metu, kada dieną nedvelkia joks vėjelis ir nenupučia pelų. Jie tada laukia nakties vėjo, kuris ir per didžiausias kaitras visada apie devintą valandą pradeda pūsti iš Uolų tarpeklio.

Laužas degė kiek nuošaliau. O ant paties grendymo merginos laikė aukštai iškėlusios liepsnojančias skalas ir švietė darbininkams; nuo jų pakeltų rankų kabojo ilgos baltos rankovės; jos stovėjo nejudėdamos, tik retkarčiais perimdavo skalas iš vienos rankos į kitą. Vyrai mosikavo lopetomis. Raudonuose atšvaituose grūdai lėkė aukštyn, po to tarsi sunkus lietus krito ant grendymo, o pelai, pagauti vėjelio, palengva plaukė į tamsą, skirstėsi ir nyko joje.

Nuo tų balsų Vujadinas atsipeikėjo. Irzlumas, kuris jį kamavo visą dieną, dabar vėl staiga sukunku-

liavo, pakilo ligi pat kraštų. Drebėdamas jis garsiai murmėjo:

— Ir naktį neduoda ramybės, blaškosi tamsoje, švaistosi su deglais, skėsčioja rankovėmis, skaromis.

Svetimšalių reginys, kurį jis rytą stebėjo pasislėpęs už pušies, tamsa, ieškojimas tamsoje nematomų pėdsakų, pagaliau ši slogi naktis su laužu, pro kurį, tarsi pro staiga atsivėrusį raudoną langą, matė lopetomis mosikuojančius vyrus ir šmėkšančias moteris — visa tai, pasirodo, ir buvo jo slepiamoji tikrovė, pilna kančios ir neapykanta virstančio kartėlio. Nė žymės nebeliko tos kitos, realios tikrovės, kada tėvas Vujadinas laiko pamaldas cerkvėje, klausosi valstiečių, turgaus dienomis eina į miestą, o išsigandusios moterys ir vaikai traukiasi iš kelio ir bučiuoja jam ranką. Nieko nėra, kas apšviestų jo sąmonę, neleistų daryti taip, kaip liepia beprotybės balsas.

Murmėdamas kažką po nosim, jis tarsi vejamas nepaprastai greitai perėjo slyvyną, įpuolė į tamsų savo namų koridorių ir atsidūrė kambaryje prie lango šventoriaus bei Tasičiaus klojimo pusėn. Kliūdamas už baldų, kurių visiškai neatsiminė, Vujadinas apčiuopė ant sienos kabantį visada užtaisytą medžioklinį šautuvą ir, nė neprispaudęs jo prie peties, šovė apšviesto klojimo kryptimi. Jam netgi patiko, kai šautuvas trūktelėjo rankas, lyg norėdamas skristi, o paskui atsitrenkė į krūtinę ir supurtė jį. Tasai smūgis į krūtinę irgi patiko. Iššovė ir iš antro vamzdžio. Tik dabar klojime kilo klyksmas, pagalbos šauksmai. Susverdėjo ir nukrito degančios skalos, žmonės išsilakstė, tik nuošalėje liko degti laužas.

Pasigirdo ir vyrų balsai. Visus stelbė kažkokios senutės sniaukrojantis balsas:

— Jova, sūneli, šaudo į mus!

Tie šūviai, naktį paleisti į Tasičiaus klojimą, paskelbė, jog galutinai nugalėjo tasai vidinis šventiko Vujadino pasaulis, iš kurio jis visą laiką stengėsi išsiveržti ir kurį taip skausmingai slėpė. Vadovaudamasis to paties pasaulio logika, jis patamsyje sugraibė ant lentynos didelį Fočos kalvių darbo peilį ir, suspaudęs jį rankoje, išbėgo į naktį.

Jis perbrido Rzavą, kurio vanduo vasarą būna nusekęs ir šiltas, ir, atsidūręs kitame upės krante, uždusęs ir pavargęs, atsisėdo į smėlį tarp jaunų žilvičių. Vis dar kažką monotoniškai murmėdamas, gaivinosi vandeniu krūtinę ir veidą, tarsi plaudamasis žaizdą.

Rytojaus dieną kaimuose ir mieste pasklido žinia, kad popas Vujadinas, beprotybės priepuolio ištiktas, šaudė į Tasičių šeimyną ir išbėgo į mišką anapus Rzavo. Sunku buvo patikėti tokiais dalykais, ir niekas neįstengė to suprasti nei paaiškinti. Ypač buvo apstulbinti šios žinios miestiečiai, kurie Vujadiną labiau vertino negu jo parapijos valstiečiai. Kaimo žmonės, kurie į viską žiūri daug blaiviau ir paprasčiau, stebėjosi ir savaip jo gailėjo. Buvo turgaus diena. Sodietės, kurios ėjo į miestą ar grįžo iš miesto, susitikusios pasisveikindavo ir, persimetusios klausiamais žvilgsniais,— tada jos atrodė kaip viena kitą uostinėjančios skruzdėlės,— tuoj pat pradėdavo kalbą apie šventiką Vujadiną ir žegnodavosi, melsda-

mos „visagalio, vienatinio ir gailestingo dievo", kad apsaugotų jas ir visus žmones.

Tuo metu Vyšegrade buvo daug žandarų ir austrų kareivių, kurie persekiojo Nevesinijos sukilėlius. Visi jie puolė ieškoti ir gaudyti šventiko Vujadino. Valstiečiai pranešdavo jiems, kad matę jį viename ar kitame miške, apdriskusį, basą ir vienplaukį, su peiliu rankoje, paklaikusiomis akimis besidairantį aplinkui. Tačiau kai kareivių būrys nuvykdavo tenai, Vujadino ir pėdos būdavo atšalę. Naktimis jis gąsdindavo piemenis kalnuose, o kai tie įsibaiminę pabėgdavo, šildydavosi prie jų laužo. Vienas toks laužas, matomas iš labai toli, ir išdavė jį. Atvykę žandarai užtiko jį paryčiais užmigusį prie blėstančios ugnies. Jis įnirtingai priešinosi, todėl teko surišti.

Kitą dieną popą Vujadiną žandarai vedė per Vyšegradą. Užpakaly surištomis rankomis (grandinės galą laikė žandarai), be kepurės, jis ėjo nenatūraliai greitu žingsniu. Galvą laikė užvertęs, todėl ilgi, pražilę plaukai krito ant pečių. Apatinė lūpa prikąsta, akys kiek primerktos. Į dangų iškeltame veide nebuvo nieko beprotiško, vien tik didžiulis skausmas ir kančia. Tik kai nudelbdavo akis, galėjai matyti, kad jos pasruvusios krauju, žvilgsnis drumstas ir bereikšmis. Visi jo gailėjo. Moterys verkė. Vyresnybė nežinojo, ką daryti. Bandė atrišti rankas, tada jis šoko bėgti. Šitaip surištą išsiuntė į Sarajevą. Ten, didžiulėje ligoninėje Kovačiuose, niūriame kambarėlyje, jis išgyveno dar dešimt metų, nesuvokdamas, kas jis pats, nepažindamas aplinkinių.

Su nelaiminguoju šventiku Vujadinu pasibaigė Porubovičių giminė. Į Dobruno parapiją atvyko pašalinis žmogus. Popą Vujadiną visi užmiršo anksčiau, negu jis iškvėpė paskutinį kvapą Sarajevo ligoninėje. Kaimuose tik retkarčiais žmonės užsimindavo apie jį („Tai buvo tą vasarą, kai popui Vujadinui protas pasimaišė..."). O vyšegradiečius nelemtas šventiko Vujadino likimas sujaudino labiau, apie jį dar ilgai kalbėta ir galvota. Tai buvo tokia netikėta ir baisi nelaimė, jog kiekvienas, užjausdamas nelaimingąjį šventiką, slapta truputį būgštavo dėl savo ir savo artimųjų likimo. Nenoromis kiekvienas stengėsi išsiaiškinti tos nelaimės priežastį, paaiškinti ją ir šitokiu būdu palengvinti sau širdį ir nuvyti sunkias mintis. Kai kurie bandė prisiminti ką nors nepaprasta iš popo Vujadino gyvenimo, tačiau niekas nieko neatsiminė. Vujadino likimas stovėjo prieš jų akis paprastas ir nesuprantamas: nelinksmas berniukas, vienišas jaunuolis, nelaimingas vyras. Pagaliau ir mieste pradėjo blėsti Vujadino ir jo kančių atminimas, tačiau, prieš galutinai pasitraukdamas į užmirštį, jis prikėlė žmonių atmintyje kitą, seniai praėjusį tragišką atsitikimą ir kitus laikus. Miestiečiai, kalbėdami apie Porubovičių giminę, siekdavo ne tik popo Vujadino tėvą ir senelį, bet ir jo prosenelį, kadaise garsų Dobruno protopopą Melentijų, o nuo jo net *Anikos laikus.*

Mula Ibrahimas Kuka pirmas prisiminė Aniką. Jis mėgo dėtis apsišvietęs ir giliai mąstantis, o iš tikrųjų buvo tinginys ir nemokša, mėgėjas naudotis savo senelio autoritetu ir turtu. O jo senelis, garsusis mu-

tevelija[1] Mula Mechmedas, tikrai buvo raštingas ir protingas žmogus ir sulaukė šimto vienerių metų. Tarp Mulos Mechmedo paliktų knygų buvo ir keletas pageltusių sąsiuvinių, kuriuose jis kadaise rašėsi viską, kas dėjosi Vyšegrade ir pasaulyje. Čia buvo aprašyti potvyniai, nederliaus metai, toli ir arti vykstantys karai, saulės ir mėnulio užtemimai, stebuklingi dangaus ženklai bei reiškiniai ir viskas, kas tais laikais trikdė miestelio ir jame gyvenančių žmonių ramybę. Šalia aprašymo, kaip viename Vokietijos mieste gimė velnias, kuris buvo uždarytas gal sprindžio didumo butelyje ir kurio pasižiūrėti važiavo daugybė žmonių, buvo įrašas apie vieną krikščionių generolą, vardu Bonapartą, įsiveržusį į Egiptą ir ketinantį pradėti beprotišką karą su sultonu. O už kelių puslapių, po žinios, jog Belgrado pašaluke piktų žmonių sukurstyti krikščionys sukėlė maištą ir pridarė negerų dalykų, ėjo šitoks įrašas:

„Tais pačiais metais mieste patvirko viena moteris kitatikė (tenubaudžia dievas visus netikėlius!) ir taip įsisiautėjo, jog apie jos paleistuvavimą pasklido žinios po visą apylinkę. Daugybę vyrų, jaunų ir senų, ji suviliojo, daug jaunuolių ištvirkino. Ji pamynė po kojomis visus įstatymus ir valdžią. Tačiau ir prieš ją pakilo ranka, ir ji gavo, ko nusipelnė. Ir žmonės vėlei sugrįžo į doros kelią, vėlei prisiminė dievo įsakymus."

Mula Ibrahimas perskaitė krautuvėje tą įrašą, ir seni žmonės pamažu prisiminė vaikystėje iš senelių

---

[1] *Mutevelija* — mahometonų religinių fundacijų valdytojas.

girdėtus pasakojimus; šitaip atgimė seniai užmiršti Anikos laikai.

O buvo taip.

I

Seniai jau užmiršti laikai, kada Anika kariavo su visais Vyšegrado krikščionimis ir visomis pasaulietinėmis ir bažnytinėmis vyresnybėmis, ypač su Dobruno protopopu Melentijumi. Tačiau žmonės kartais prisimindavo tuos įvykius ir daug pasakodavo apie juos, pradėdami žodžiais: „Tais laikais, kai Anika siautėjo."

Miestelyje, kur žmonės panašūs vieni į kitus kaip avys bandoje, pasitaiko, jog atsiranda vienas, tarsi vėjo atnešta sėkla, visiškai kitoks negu visi žmonės ir pradeda drumsti ramybę, traukti nelaimes, kol jam pakerta šaknis ir į miestelį vėl sugrąžina seną tvarką ir ramybę.

Anikos tėvas buvo Marinka Krnojelacas, kepėjas. Jaunas jis garsėjo kone moterišku grožiu, bet anksti paseno ir apsileido. Jam buvo apie keturiasdešimt metų, kai vieną kartą, apžiūrinėdamas savo slyvyną už miestelio anapus upės, užklupo jame kažkokį sodietį praeivį su sūnumi renkant slyvas. Ir nudobė jį basliu vietoje. Vaikas pabėgo. Tą patį rytą žandarai Marinką suėmė. Sarajeve jis buvo nuteistas šešeriems metams kalėjimo. Žmonės, kurie tada važinėjo į Sarajevą, pasakojo matę, kaip jis drauge su kitais kaliniais, žvangindamas grandinėmis, nešio-

ja kalkes į Geltonąją tvirtovę. Ketverius metus jis iškalėjo Vidine. Grįžęs vedė merginą iš kitur, nes pirmoji žmona, su kuria neturėjo vaikų, pasimirė, kol jis buvo kalėjime. Jis vėl ėmėsi savo seno verslo ir ramiai gyveno, kaip ir prieš atsitinkant anai nelaimei.

Antroji žmona, Andža, buvo daug jaunesnė už jį, liesa, sulinkusi per juosmenį, iškankinto ir romaus veido, kažkokios rafinuotos, neįprastos, baikščios laikysenos. Žmonės jos nemėgo ir negerbė. Visi spėjo, kad Marinka susirado ją būdamas Vidino kalėjime, ir praminė ją Vidinka. Marinka įrodinėjo, kad tai neteisybė, kad jos tėvas yra kepėjas, pas kurį jis kiek laiko dirbo, išėjęs iš kalėjimo.

Andža ir buvo Anikos motina. Marinka turėjo su ja dar sūnų, vyresnį už Aniką. Tasai šviesiaplaukis, plonas ir aukštas, linksmų gražių akių berniukas buvo ne visai sveiko proto. Jo vardas buvo Lalė. Užaugo jis prie motinos, o paskui padėjo tėvui kepykloje; jis niekur nevaikščiojo su savo amžininkais, negėrė, nerūkė, nesidomėjo merginomis.

Kada gimė Anika, kaip ji augo — niekas neprisiminė.

Šalia tylios, su niekuo nebendraujančios motinos augo liesa ir aukšta mergaitė, nepaprastai didelių akių, nepatiklaus ir atkaklaus žvilgsnio. Lūpos smulkiame jos veide atrodė pernelyg stambios ir kiekvieną akimirką galinčios pravirkti. Mergaitė augo tik į aukštį. Motina taip keistai rišdavo jai skarele galvą, jog visai nesimatydavo plaukų, todėl ji atrodydavo dar keistesnė ir liesesnė. Visa pašiurusi ir nerangi,

mergaitė vaikščiodavo amžinai palinkusi, tarsi gėdytųsi savo aukšto ūgio, atkakliai sučiaupusi lūpas, nudelbusi akis. Visiškai suprantama, jog niekas nekreipė dėmesio į Krnojelacų dukterį, juo labiau kad ji niekuo nekrito į akis ir retai teišeidavo iš namų — tik į tėvo kepyklą ir atgal.

Tą ilgą ir šlapią žiemą, beje, prasidėjusią nepaprastai anksti, Trijų karalių šventė atėjo be ledo ir sniego. Procesija šlepsėjo per balas. Blizgėjo ikonos, ir visų akys merkėsi nuo pernelyg ankstyvos ir nesveikos saulės. Upės vanduo, iš kurio ištraukė kryžių, buvo visai be ledo, žalias ir neramus kaip pavasarį.

Įeinant ir išeinant iš cerkvės, visiems krito į akis Krnojelaco duktė. Nors vis dar laibutė kaip smilga, toji liesa ir sulinkusi mergiotė per žiemą atsitiesė, veidas pašviesėjo, papilnėjo; akys liko tokios pat didelės, o lūpos sumažėjo. Vilkėjo ji neįprasto kirpimo trumpą atlasinį paltuką. Žmonės gręžėsi į ją. Daugelis klausinėjo, kieno toji mergaitė, kuri pati viena vaikšto į cerkvę. Iš tiesų atrodė, kad ji atvykusi iš kito miesto, iš svetimos šalies.

O Anika praėjo pro žmones lengvu, tarsi nauju žingsniu ir nauju savo pavidalu, nežiūrėdama nei priešais save, nei į tuos, kurie ją stebėjo, o tik tiesiai į šventoriaus duris. Tarpdury ji susitiko, beveik susidūrė su vienu vyriškiu. Tai buvo Michailas Nikolinas, vadinamas Svetimšaliu. Truputį sutriko ir stabtelėjo, daugiau jis negu ji, o paskui beveik vienu metu abu peržengė slenkstį.

Pirmą sekmadienį po Trijų karalių jie vėl susitiko prie tų pačių durų, bet ne atsitiktinai. Michailas laukė Anikos ir priėjo prie jos. Žmonės, apstulbinti netikėto ir neįprasto Anikos pasikeitimo, dabar lygiai taip pat stebėjosi Michailu: lig šiol jis nevaikščiodavo su savo amžiaus merginomis, o dabar štai laukia jos ir lydi. Miestelis nesiliovė kalbėjęs apie Krnojelaco dukrą, kuri taip staiga įžengė į mergystės metus ir skyrėsi nuo kitų merginų savo išvaizda ir netgi apsirengimu.

Tasai pirmasis pasirodymas žmonėse išmušė iš vėžių ne tik miestelio gyventojus, bet ir ją pačią. Dabar ji kitomis akimis ėmė žiūrėti į visą ją supančią aplinką. Ir tarsi pirmą kartą pamatė savo kūną, ėmė jį žiūrėti ir puoselėti.

Pavasaris tais metais artėjo labai iš lėto, tartum nenoromis. Kai oras gražus, Anika išeina į kiemą, giliai alsuoja, jai virpčioja vokai; pavargusi eina į kambarį, bet kai įžengia vidun, pradeda krėsti drebulys, kambarys atrodo šaltas ir niūrus, ir ji vėl išeina. O kai saulė pasislepia už kiemo sienos, ji pašiurpusi bėga nuo ilgėjančio šešėlio ir ropščiasi kiek galėdama aukščiau, kad tik dar kartą pamatytų saulę. Šaltomis dienomis, kada lauke šlapdriba ir dangus apsiniaukęs, Anika pasilieka kambaryje, užsikuria krosnį, sėdi priešais ją ir žiūri į ugnį. Prasisega palaidinukę, įsikiša ranką užantin, truputį žemiau, ten, kur nuo liesų mergaitės šonkaulių pakyla krūtys. Ten oda įtempta ir labai lygi. Šitaip ji sėdi ištisas valandas, laikydama ranką prie šitos vietos, žiūri į ugnį, į kaistuvius krosnyje, primenančius akis, ir jai

atrodo, kad jie kažką sako, šnekučiuoja su ja. O kai ją pašaukia kas nors, krūpteli, ištraukia ranką ir atsipeikėjusi išeina. Paskui sugrįžusi vėl sėdasi prie krosnies, bet ilgai neatitinka patogios pozos, jai vis atrodo, jog nesuranda tos vietos, kur laikė ranką, tarsi būtų tik ką išmetusi į vandenį kokią brangenybę.

Taip gyveno Krnojelaco duktė, nuolatos paskendusi mintyse apie save, nešneki, abejinga visiems, ir kasdien darėsi vis brandesnė ir dailesnė. Taip ėjo spartus ir paslaptingas jos mergiškas laikas — vasara, ruduo ir vėl žiema. Sekmadieniais ir šventadieniais Anika eidavo į cerkvę, lydima kažkokios silpnos kaimynės. Iš pradžių jos laukdavo šventoriuje Michailas, ir jie persimesdavo vienu kitu žodžiu. Tačiau po truputį ir kiti jaunuoliai pradėjo apie ją rėžti sparną. Graži, dailios figūros panelė — tokia dabar išaugo ana baikšti ir smulki mergytė — tą žiemą buvo vyrų geismų ir moterų kalbų objektas.

Tą pačią žiemą pasimirė Marinka. Sūnus Lalė perėmė kepyklą. Nors buvo jaunas ir silpnaprotis, pasirodė esąs geras amatininkas ir sugebėjo išlaikyti tėvo klientūrą.

Andža, ir anksčiau jau buvusi kaip šešėlis, dabar visiškai sulinko ir išdžiūvo. Duktė, kurios ji niekada nemylėjo ir nesuprato, dabar buvo tokio amžiaus, kada mergaitės pasidaro savimeilės, užsidariusios ir negailestingos nei tėvams, nei aplinkiniams. Vidinka neteko vienintelio žmogaus, kuris ją siejo su šiuo miestu. Ji visiškai liovėsi kalbėjusi. Neverkė. Tik kažkokiomis paklaikusiomis akimis dairėsi aplin-

kui. Nereikėjo nė kokios ypatingos ligos, kad visiškai užgestų. Tų pačių metų vasarą ji mirė. Anika dar tebenešiojo gedulą po tėvo mirties.

Kad mergina neliktų viena, į jos namus persikėlė Anikos teta, velionio Marinkos pusseserė, nukaršusi ir pusaklė našlė, kuri turėjo neramią ir nelaimingą jaunystę, bet tai buvo taip seniai, jog niekas, net ji pati, negalėjo tiksliai atsiminti, kokios nelaimės ją tada ištiko ir dėl ko kentėjo. Taigi dabar Anika gyveno su puskvaišiu broliu ir teta. Tėvų mirtis, atsiradusi aplinkui tuštuma, juodi drabužiai dar labiau išryškino jos grožį ir nepaprastą charakterį.

Ji buvo visa galva aukštesnė už brolį. Ir dar vis augo ir brendo, nuolatos keitėsi. Žvilgsnis pasidarė laisvesnis, tamsios akys įgavo violetinio atspalvio, oda pašviesėjo, eisena tapo spartesnė ir natūralesnė. Žmonės kalbėjo, kad Anikai laikas tekėti. Apie tai jai užsimindavo ir vaikinai prie cerkvės. Ji žiūrėjo į juos visus vienodai, ramiai klausėsi jų, dažniausiai ir ilgiausiai Michailo, bet pati nieko aiškaus jiems nesakė. Kalbėjo prikimusiu, dusliu balsu, beveik nepraverdama putlių, bet vis dar kiek blyškių lūpų. Jos pasakyti žodžiai, dažniausiai vienskiemeniai, ištirpdavo ore, nepadarę klausytojui jokio įspūdžio. Todėl daugeliui labiau įstrigdavo jos išvaizda negu balsas ir tai, ką ji pasakydavo.

Kuo keistesnė ir paslaptingesnė darėsi mergina, tuo daugiau miestelis kalbėjo apie jos tekybą, ir ta proga visada būdavo minimas Michailo vardas.

Michailas prieš šešerius metus atvyko į miestelį ir dirbo pas pirklį Nikolą Subotičių pardavėju, o prieš

tai porą metų buvo ištarnavęs Subotičiaus parduotuvėje Sarajeve. Nikola prekiavo galvijais ir oda, ir kadangi jam sekėsi, jis būtų buvęs pirmas tarp pirmųjų, jeigu ne dvi pražūtingos aistros: amžinos klajonės ir kortos. Niekur jis negalėdavo ramiai įsikurti. Dar jaunas tapo našliu ir antros žmonos nevedė. Subotičius buvo nepaprastai drąsus, nuostabiai stiprus ir protingas žmogus, turėjo laimę ir prekyboje, ir prie kortų stalo. Jam labai pasisekė ir tas, kad prieš aštuonerius metus Sarajeve gavo šitą Michailą — iš pradžių pasisamdė, o paskui ėmė jam mokėti trečdalį savo pajamų. Kol šeimininkas Nikola važinėjo, vaikydamasis lošimo laimės, nuo kurios dažniausiai žmogus lieka tuščiomis rankomis, Michailas saugojo namus ir parduotuvę Vyšegrade, prekiavo nedaug, bet griežtai ir sąžiningai dalijo pajamas. Tuo jis mieste įgijo gerą vardą, nors iš pradžių, kaip į kiekvieną atvykėlį, žmonės žiūrėjo nepalankiai ir su nepasitikėjimu. Michailas pasiekė tai, kuo miestelyje ir teįmanoma išsilaikyti: prasigyveno turto ir susikūrė tvirtą padėtį.

Gyveno jis vienas savo šeimininko namuose, kur visą ūkį tvarkė senutė, pasilikusi dar nuo tų laikų, kai Nikola turėjo žmoną. Būdamas raštingas, apsukrus ir atsidavęs darbui, Michailas laikė ant savo pečių visą prekybą ir atsakomybę. Jis stengėsi niekuo neišsiskirti iš kitų miestelio gyventojų. Darė tą, ką ir kiti jo amžiaus nevedę vyrai: vaikščiojo po smukles, gėrė, dainavo. Daugelis jį vesdino, bet jis atsikirsdavo juokais arba tiesiog tylėdavo. Todėl visi taip nustebo, kai jis užpereitą žiemą pradėjo susitikinėti

su Anika ir ją šnekinti, ir dar didesnė staigmena buvo, kai šį pavasarį jis netikėtai liovėsi su ja matytis. Žmonės klausinėjo vienas kitą, kas galėjo atsitikti tarp nepaprastos Krnojelaco dukters ir Michailo, apie kurį irgi niekas nieko tikro nežinojo, todėl beliko tik spėlioti. (Tuo tarpu Anikos gerbėjų vis daugėjo, ir jie vis labiau nekantravo, todėl Michailas netrukus buvo užmirštas.) Ir niekas šiame atkampiame miestelyje negalėjo atspėti, kodėl išsiskyrė Michailas su Anika, kadangi niekas nenujautė, ką slepia savo širdyje iš pažiūros ramus ir darbštus pirklio Nikolos bendrininkas.

Michailas buvo kilęs iš Sandžako. Dar jo senelis paliko Novi Varošą ir apsigyveno Prizrene. Nuo seno jie visi buvo ginklininkai. Prizrene Michailo tėvas, versdamasis šiuo amatu, užsigyveno nemažą turtą, o vienas tėvo brolis buvo šventikas. Tėvai norėjo, kad ir Michailas eitų į popus, kadangi jis buvo raštingas ir mėgo skaityti. Tai buvo silpnas vaikas, gimęs iš ketvirtos ginklininkų kartos, kuri, pasiturinčiai gyvendama ir visą laiką versdamasi tuo pačiu amatu, išponėjo ir gerokai išlepo. Tačiau jo tėvas anksti numirė ir Michailui teko su vyresniuoju broliu toliau verstis ginklininkyste.

Po tėvo mirties broliai dirbo ir gyveno drauge. Michailo brolis turėjo dvidešimt trejus metus, bet nei jis pats nenorėjo pasiieškoti merginos, nei broliui neleido vesti pirmam. Michailas geidė moterų ir nemažai kentėjo, bet jam buvo gėda dėl to vaidy-

tis su broliu. Kamuojamas geidulių, Michailas kartą, grįždamas iš nedidelio savo ūkio Liubiždoje, užsuko į Krstinicos užeigos namus prie didžiosios kryžkelės.

Dar tebešutino saulė ir traktieriuje nieko nebuvo, vien tik Krstinica, rusvaplaukė, apkūni trisdešimties su viršum metų moteris. Šnekėdamasi ji pernelyg arti prisišliejo prie Michailo, ir jis, visas drebėdamas, pradėjo ją glamonėti. Moteriškė nesipriešino. Tuo metu iš kažkur sugrįžo Krsta, ligotas murmeklis, kuris, kaip atrodė, buvo po valdingos, sveikata trykštančios savo pačios padu. Krstinica šnibždtelėjo Michailui, kad ateitų rytoj po vakarienės. Tą naktį Michailas iš džiaugsmo ir susijaudinimo beveik nemiegojo. Kai rytojaus dienos vakare uždusęs ir smarkiai plakančia širdimi atėjo į traktierių, dar netikėjo, jog visa tai įmanoma ir iš tikrųjų įvyks. O kai pamatė, kad Krstinica jo laukia ir vedasi į kažkokį tuščią kambarį, Michailui buvo toks jausmas, kad štai nusimeta nepakeliamą naštą ir kad prieš jį atsiveria visas didžiulis ir gražus dievo pasaulis.

Tą mėnesį jis dar du kartus naktį slapta buvo atėjęs pas ją ir, niekieno nepastebėtas, grįždavo į miestelį. Jis buvo kupinas palaimingos meilės. Visai negalvojo apie Krstą, — juk tai ne žmogus, o tik šešėlis, — nekreipė dėmesio į Krstinicos kalbas apie ateitį, apie savo dalią: girdi, gal vieną kartą viešpats pasigailės ir ją išvaduos. O kai atėjo ketvirtą kartą, neberado Krstinicos prie tvoros. Truputį palaukęs, išgirdo besivaidijant, o paskui iš to kambario, kur jie susitikinėdavo, ėmė sklisti ir šauksmai.

Jį nukrėtė šiurpas, bet žengė vidun. Atidaręs duris, pamatė, kaip blaškosi po kambarį, žūtbūtinai susikibę, Krsta su Krstinica. Krsta dešinėje rankoje turi kirvį, bet žmona jį taip stipriai laiko apglėbusi, jog jis negali tos rankos pajudinti. Dusdami iš įniršio, jie plūdo vienas kitą, kartojo padrikus kaltinimus, iš kurių ir buvo kilęs šitas barnis. Tuo metu, kai Michailas, sutrikęs ir apstulbęs, sustojo duryse, Krstinicai pavyko partrenkti vyrą. Ir ji pati nugriuvo drauge, nė akimirką nepaleisdama rankos, kurioje jis laikė kirvį. Užgriuvo jį kaip žvėris, kaip sniego lavina, kaip potvynio vanduo, kaip krintantys akmenys, prispaudė rankomis, krūtine, keliais, visa savo jėga ir svoriu. Kai Krsta iš paskutiniųjų bandė spardytis ir keltis, žmona dar stipriau primygo jį smakru. Bijodama net dalį sekundės atleisti raumenis, ji tik žvilgtelėjo į Michailą ir šūktelėjo prislopintu balsu, tarsi taupydama jėgas:

— Kojas! Laikyk jo kojas!

Ar jis tada užsėdo Krstai kojas, ar leido Krstinicai ištraukti jo peilį, užkištą už diržo? Ar jis tą padarė? Jau aštunti metai kasdien, kasnakt, dažniau, nei valgo ir geria, jis klausia šito savęs, ir kiekvieną kartą iš pradžių atsako, jog ne, tai neįtikėtina, jis negalėjo, nedrįso to padaryti; tačiau po to jam aptemsta akys, ir toje tamsoje pasako jis sau teisybę: taip, jis tą padarė, atsisėdo Krstai ant kojų, pajuto, kaip Krstinica ištraukė jo peilį, ir girdėjo, kaip ji dūrė Krstai tris, keturis, penkis kartus, aklai, moteriškai, tarp šonkaulių, į šoną, į šlaunį. Taip, jis padarė, kas neįtikėtina, kas neįmanoma padaryti. Ir

tasai baisus ir gėdingas darbas amžinai stovi jam akyse kaip neatitaisoma, neišdildoma kaltė.

Paskui jis išbėgo į kiemą, atsisėdo ant lovelio, kuriuo tekėjo vanduo iš versmės ir čiurleno nakties tyloje (jam atrodė, kad ūžė), ir panardino abi rankas į šaltą vandenį. Nors dar visas drebėjo, bet sąmonė po truputį šviesėjo. Galvoje žaibiškai švystelėjo mintis apie tai, ką neseniai matė ir girdėjo. Štai kuo pavirto tas mėnuo palaimos, toji bekraštė laimė, kuri kunkuliavo jame, liejosi per kraštus be jokio šešėlio ir abejonės, be jokios minties, kad tas negerai. Ir keistas daiktas, užuot galvojęs apie siaubą ir nelaimę, kuri ką tik įvyko jo akyse ir jam padedant, jis beprotiškai vis grįždavo mintimis prie tos mėnesį trukusios laimės, stengdamasis ją apnuoginti ir sugėdinti, nes jam, tarsi brėkštanti diena, tarsi prablaivėjimas, vis labiau stiprėjo įsitikinimas, jog visa, kas vyko tarp jo ir Krstinicos, nuo pat pradžios ligi pabaigos buvo taip pat baisu, gėdinga ir negailestinga. Nė pėdsakų neliko jo meilės troškimų ir laimės, kuria jis visą mėnesį gyveno. Ir jis pats pasijuto esąs tik menka dingstis, niekingas įnagis. Čia būta didelio raizginio, kurio jis nematė ir kurį seniai narpliojo Krsta su Krstinica ir dabar galutinai perkirto. Pasijuto išduotas, išgėdintas, apvogtas, visiškai sugniuždytas, pakliuvęs į kilpą, kurią vienas kitam stengėsi užveržti vyras ir žmona, graužiami senos neapykantos, didesnės ir stipresnės negu jie ir jis. Štai kokia buvo jo laimė.

Michailas atsitokėjo, išgirdęs Krstinicos balsą: pravėrusi duris, jinai šaukė jį prislopintu balsu, ko-

ne pašnibždomis. Jis atsistojo ir nuėjo prie jos. Kairiąja ranka ji prilaikė duris, o dešine atkišo jo peilį, sakydama blaiviai, sausai ir patylomis:

— Aš jį nuploviau.

Jis iškart suprato, kas bus, jeigu paims peilį, todėl staiga atšoko į šalį ir užsimojęs dešiniąja ranka taip stipriai kirto Krstinicai, jog ji, paleidusi duris, dusliai žnektelėjo ant grindų. Tai buvo truputį kitoks smūgis negu jos baksnojimas peiliu į pusgyvį vyrą.

Palikęs atlapą kambarį, kur ramiai mirksėjo vaškinės žvakės liepsnelė ir kur šalia dembliu apkloto vyro lavono be sąmonės gulėjo Krstinica, Michailas skubiai išėjo į vieškelį. Garsiai gurgėjo šaltinio vanduo, liedamasis per lovelio kraštus.

Niekieno nepastebėtas, prieš švintant Michailas sugrįžo į miestelį, ketindamas persirengti, sulaukti ryto ir prisistatyti teismui. Tačiau kai perėjo per savo kiemą, kai pamatė namus, savo kambarį, nuo seno pažįstamus daiktus, kurie atrodė lygiai taip pat kaip ir anksčiau, kaip ir prieš tą naktį, kaip ir prieš tą meilės palaimos sklidiną mėnesį, jam staiga šovė mintis, jog nereikia eiti į teismą, nes žandarai, suimdami jį, suims nekaltą žmogų ir apkaltins jį tuo, kuo jis nekaltas! Jo kaltė yra kitokia, sunkesnė, bet areštą ir teismą jis laikytų neteisėtu ir ryžtųsi bėgti nuo jo, gintis ir, jeigu prireiktų, vėl žudyti. Staiga užėjęs karštis supurtė jį visą, aptemdė protą ir viską apvertė aukštyn kojom, liko tik viena aiški mintis,

kad nereikia pačiam pasiduoti ir leistis suimamam. Nusprendė bėgti.

Tasai nelaimingas ginklininko sūnus, šventiku netapęs jaunuolis tą rytą teisė pats save ir kitus; jis buvo didis savo nelaime, jo teismas buvo teisingas ir neklystantis. Tik laiką jis suvokė klaidingai. Michailas matavo jį tuo, kas dėjosi jo viduje, ir jam atrodė, kad laikas slenka daug lėčiau negu iš tikrųjų.

Michailas persirengė ir pasiruošė viską, ko reikia bėgimui, bet tuo metu į kambarį įėjo jų tarnaitė Jevra ir pradėjo pasakoti, ką girdėjusi iš kaimynių. Visoje čaršijoje, kur tik atidarytos krautuvės, žmonės pasakoja, jog šią naktį plėšikai užpuolė Krstinicos užeigos namus, Krstą nužudė, o ją sužeidė. Girdi, nors ir sunkiai sužeista, Krstinica pati viską papasakojo ir smulkiai apsakė, kaip atrodė juos užpuolusi „galvažudžių gauja".

Kadangi nespėjo palikti miestelį prieš atsidarant krautuvėms, Michailas, klausydamasis Jevros pasakojimų, nusprendė kurį laiką pabūti troboje ir palaukti, ar pasitvirtins tos į keisčiausią stebuklą panašios žinios, o jeigu pamatys pro vartus ateinant žandarus, pabėgs per sodą į karklyną.

Vėliau jis apdairiai išėjo į miestelį, tvirtai pasiryžęs nepasiduoti: arba jis užmuš, arba jį, jeigu kils pavojus būti suimtam.

Kišenėje laikydamas paruoštą peilį, sukandęs dantis ir užgniaužęs kvapą, Michailas ėjo gatvėmis, stebėdamasis, kaip žmonės negirdi jo įsišėlusios širdies tvinksnių. Iš pažiūros ramus, jis klausėsi, ką

žmonės pasakoja apie Krstinicos užeigos namų užpuolimą ir kitus su tuo susijusius dalykus. Retkarčiais netgi pats ryždavosi įterpti vieną kitą žodelį. Ištisom parom nieko nevalgė ir nemiegojo, minutę po minutės tęsdamas savo egzistavimą.

Po kelių dienų jau buvo aišku, kad Krstinica laikosi savo istorijos apie nepažįstamus plėšikus ir niekas neabejoja jos parodymais; ji pasveiko ir toliau šeimininkavo traktieriuje, tiktai atkraustė į savo namus seserį našlę su sūnum, kad nereikėtų gyventi vienai. Praėjus pavojui, Michailas pajuto, jog visiškai nebeturi jėgų, ir staiga atgulė.

Neišsidavė nei klejodamas. Kai po trijų savaičių atsikėlė ir išėjo į miestelį, įsitikino, jog Krstinica tebesaugo paslaptį. Tada ramiai, vėliau ir pats tuo stebėjosi, iš lengvo, po truputį, kad nekristų į akis nei žmonėms, nei namiškiams, pradėjo ruoštis kelionėn. Jo brolis buvo linkęs į gobšumą. Michailas tuo pasinaudojo. Paliko jam dirbtuvę, o pats pasiėmė savo dalį grynais ir galėjo keliauti kur norėjo. Michailas taip sumaniai pasitvarkė, jog niekam nekilo jokio įtarimo, kai jis vieną dieną paliko miestelį.

Tačiau vos dingo už pirmosios kalvos jo laukas ir daržinė, nebeliko nei narsumo, nei ramybės. Pasijuto kaip visų prakeiktas, pjudomas žvėrelis. Klaidžiojo nuošaliais takais, ėjo aklai be kelio, vingiavo, ne visada sustodamas pernakvoti, mėtydamas pėdsakus, gelbėdamasis nuo nežinomų persekiotojų. Rimtas pavojus negrėsė, bet jį vis labiau ėmė baimė, kurstoma liguistos vaizduotės ir neramios sąžinės. Priartėjęs prie Novi Varašo, kur turėjo giminių,

jis apsuko ratą. Tiktai netoli Pribojaus pirmą kartą užėjo į smuklę ir nusipirko duonos bei tabako.

Iš prigimties santūrus ir griežtai auklėtas tėvo bei vyresniojo brolio, Michailas anksčiau retai rūkydavo; dabar pradėjo dažnai ir godžiai traukti dūmą. Pamatė, kaip gera regėti priešais žybsinčią ugnelę ir melsvus dūmus, kurie graužia gerklę bei akis ir leidžia žmogui be verksmo nubraukti ašarą, giliai įkvėpti ir iškvėpti orą, ir to niekas nevadina atodūsiu. Nuo to laiko metų metais toji ugnelė žybsėdavo jam prieš akis arba suliepsnodavo tarp pirštų. Tie dūmai, visada tokie patys ir visada kitokie, atitolindavo mintis, kurių jis bijodavo, o retomis laimės valandėlėmis nugramzdindavo į visišką užmirštį; tai buvo duona, kuria jis mito, draugas, kuris jį guodė. Jeigu kiti sapnuoja, kad susitinka su mylimu žmogumi, tai Michailas sapnuodavo, jog rūko. O kada sapnas virsdavo košmaru ir savo bangomis atplukdydavo Krstos lavoną ar Krstinicos akis, jis pabusdavo, skausmingai sudejavęs, ir griebdavosi tabako, kaip kitas griebiasi ginklo ar šalia miegančio draugo rankos. Ir vos tik tamsoje sužybsėdavo titnagas ir nuo kibirkšties užsidegdavo tabakas, jam palengvėdavo, bent truputį atlėgdavo krūtinė — nematomi dūmai nutraukdavo nuo neramios širdies sunkumą.

Be paliovos vis keliavo toliau, iš tolo aplenkė Vyšegradą, kuris jam pasirodė visiškai arti. Romanijoje, didelėje Obodžiašo smuklėje, susipažino su pirkliu Nikola Subotičium, nuolatos važinėjančiu

tarp Vyšegrado ir Sarajevo, ir pasisamdė jam jaučių supirkėju. Čia jis pirmą kartą po savo klajonių truputį atsikvėpė. Tiesa, buvo nepratęs prie sunkaus darbo ir storžieviškos aplinkos, todėl teko nemažai iškentėti, bet visa tai atrodė smulkmenos, palyginus su palaima užmiršti viską darbe tarp kitų jaunuolių, tarp galvijų turguose, kur amžinai spiečiasi žmonės, kiekvienas su savais interesais.

Sarajeve ir kelionėse jis praleido dvejus metus. Po to, kaip jau žinome, pirklys Nikola išskyrė jį iš kitų samdinių ir, padaręs bendrininku, apgyvendino savo namuose Vyšegrade. Iš pradžių sunku buvo Michailui šiame kalnų suspaustame miestelyje tarp dviejų upių, kur tiek pašaipių ir nepatiklių žmonių, bet laikui bėgant susigyveno ir apsiprato, netgi pamilo ir miestelį, ir jo gyventojus, tartum čia būtų gimęs. Nuo to ir slepiama jo kančia lyg sumažėjo, palengvėjo.

Kai pereitais metais įsižiūrėjo Krnojelaco dukterį Aniką, jam atsivėrė tokios perspektyvos, apie kokias ligi šiol nedrįso nė svajoti. Pirmą kartą po tiek metų jam dienų ir naktų ėmė nebetemdyti juodos košmariškos mintys apie Krstos nužudymą ir noras nusižudyti pačiam. Vien mintis, kad yra šiame pasaulyje būtybė, kuri gali sugrąžinti jam tą naktį prieš aušrą smuklėje nutrauktą gyvenimą, stiprino dvasią ir kėlė nuo žemės.

Tačiau kai reikėjo žengti toliau ir nuo vilčių ir svajonių pereiti prie jų įgyvendinimo, prieš Michailą iškilo neįveikiamos, tik jam vienam matomos kliūtys. Ankstyvoje jaunystėje pakirsta ir sužalota jo sie-

la negalėjo susirasti tikro kelio į šios mergaitės širdį; jis bandydavo eiti prie jos su nuoširdumu ir džiaugsmu, bet tuoj pat išsigandęs atsitraukdavo. Švytėdamas iš laimės šalia Anikos, tuo pat metu jis krūpčiojo iš baimės prieš Krstinicą, kurios dar nebuvo atsikratęs. Instinktyviai jis stebėjo merginos šypseną, judesius, kalbą ir paskui, likęs vienas, lygino su Krstinica, ieškojo panašumo ir drauge bijojo jį rasti. Tai nuodijo jam džiaugsmą, ir dėl to jis taip keistai elgėsi su Anika.

Taip jiems praėjo metai, kaip reikiant nesuartėjus ir galutinai neišsiskyrus. (O mergina per tą laiką darėsi vis gražesnė, vis nuostabesnė ir žavingesnė ir vis labiau traukė jaunuolių žvilgsnius.) Tokiais atvejais neišvengiamas lūžis įvyko kitą pavasarį dėl labai nereikšmingos priežasties.

Vieną dieną pas Michailą atėjo senė Plema ir pasakė, kad jį kviečia Anika. Nepatogu buvo Michailui eiti į merginos namus, bet sutiko.

Krnojelacų troba buvo prašmatnesnė negu kitų miestiečių. Tą prabangos įspūdį darė ne tiek baldų ir kilimų turtingumas, kiek neįprastos, į akis krintančios jų spalvos. Savo namuose Anika pasirodė jam dar aukštesnė ir nepaprastesnė. Pasikvietė jį norėdama paklausti, ką jis veiks per jurgines. Jos žemas krūtininis balsas, baltas veidas be jokios šypsenos taip nesiderino su tuo menku nieku, kurio ji teiravosi, jog Michailas dar labiau sutriko. Paskui, kai jie surado bendrą kalbą ir Michailas pažadėjo ateiti per jurgines į gegužinę, „jeigu būsiąs gyvas", Anika pridūrė:

— Ir aš ateisiu, jeigu būsiu gyva ir jeigu neištekėsiu.

— Tikriausiai neištekėsi per tas kelias dienas?

— Aš viską galiu padaryti.

— Neištekėsi, neištekėsi.

— Taip manai?

Tuos paskutinius žodžius ji ypač pabrėžė, ir Michailas nejučia pažvelgė jai į akis.

Paprastai užgesusios jos akys dabar buvo vaiskios, tartum apšviestos iš vidaus, ir drauge neįžvelgiamos; jose spindėjo pyktis ir ašaros, žvilgsnis atrodė griežtas, giedras ir tvirtas. Michailas žiūrėjo tiesiai į šitas akis, apakintas ir apstulbintas, laukdamas, kada tasai žvilgsnis pasikeis, dings kaip miražas. Tačiau Anikos žvilgsnis darėsi dar griežtesnis ir raiškesnis, akių spindesys dar gyvesnis ir skvarbesnis. Michailas gynėsi nuo minties, kuri tą akimirką blykstelėjo jam galvoje, tvardėsi, kad ji neišsprūstų garsiu šūksniu: juk tai pažįstamas žvilgsnis, sykį jau matytas smuklėje, paskui daugybę kartų persekiojęs jį sapnuose, kamavęs košmariškais reginiais. Į jį žiūrėjo Krstinica savo žvėrišku žvilgsniu, kuriame slypėjo baisūs, klastingi ketinimai, nuo jų reikia bėgti, nors visai pabėgti neįmanoma. Michailas iš paskutiniųjų, įtempęs jėgas, stengėsi atsitokėti, nukreipti nuo savęs tas akis, staiga pabusti su veriamu šauksmu, kaip ne kartą pabusdavo nakvodamas tvankiose ganyklų būdelėse ir pakelės smuklėse. Tačiau tos akys niekur nesitraukė, vis degino jį tuo pačiu skvarbiu žvilgsniu. Ir, šitaip blaškydamasis tarp sapno ir tikrovės, jis tarsi girdėjo Anikos balsą:

— Taip manai?

Tie žodžiai skambėjo jam ausyse kaip daugiabalsis aidas, nors ji ištarė juos tik vieną kartą.

Ilgą laiką jie žiūrėjo vienas į kitą neatitraukdami akių, kaip žiūrisi pirmom dienom įsimylėjėliai arba du žvėreliai, susitikę miško tamsoje, matydami vienas kito tik vyzdžius. Pagaliau ir pačiam ilgiausiam meilės žvilgsniui ateina galas. Atitraukęs akis nuo merginos akių, Michailas pamatė jos rankas, stiprias ir gražias, švelnia oda ir blyškiai rausvais nagais. Tada savo siaubą galutinai pripažino tikrove ir atsisakė ateities vilčių. Ir iš karto pradėjo trauktis kaip žvėrelis, patekęs į spąstus.

Vargais negalais įstengė šyptelėti, kad apgautų priešininką — spėtų susitvardyti ir neišlėktų iš kambario trenkdamas durimis; ir atsisveikinęs išėjo įprastu žingsniu, nors jautė, kaip nugarą varsto mirtina baimė. Pagaliau uždarė duris, šiaip taip perėjo kiemą ir dalį gatvės ligi sankryžos, kuri šiuo dienos metu buvo tuščia. Prie sankryžoje gurgančio šaltinio irgi nebuvo nė gyvos dvasios. Lyg būtų daręs tai, kas įprasta ir iš anksto numatyta, Michailas priėjo prie akmeninio lovio, atsisėdo ant krašto ir pakišo abi rankas po krintančiu vandeniu, o tas jį gaivino ir ramino, po truputį grąžino į tikrovę, dabar jau be jokių abejonių nesiskiriančią nuo košmariškų sapnų.

Michailas keletą dienų sunkiai kovojo su savo paties mintimis tartum su šešėliais ir šmėklomis. Ištisus metus jį palaikė svajonės apie Aniką. Dabar su tomis svajonėmis teko skirtis, ir jam atrodė, kad jis skiriasi su gyvenimu.

Kai Anika dar kartą atsiuntė Plemą jo kviesti, atsakė, jog negalįs. Jurginių išvakarėse ji dar sykį atėjo paklausti, ar jis būsiąs gegužinėje,— pasakė neisiąs. Ir kitą dieną po jurginių Anika liepė paklausti, „ar jis nori pas ją ateiti, ar ne". Jis atsakė: „Negaliu",— ir tarsi smūgio laukė tolesnių įvykių. (Kaip sunkus ligonis, įstengė galvoti tik apie save ir nenujautė, visai jam buvo ne galvoj, kas tuo metu darosi Anikai.)

O įvykiai tuo tarpu brendo greitai, skaudesni ir piktesni, negu galima buvo tikėtis.

Jurginių diena įsiminė vyšegradiečiams kaip Anikos siautėjimo pradžia. Nuo jurginių iki Iljos mugės ji laikė plačiai išskleidusi savo vėliavą. Atidarė namus visiems vyrams; susirado kažkur dvi laisvo elgesio kaimo merginas, Jelenką ir Savetą, ir laikė jas kaip savo tarnaites. Nuo tada ji pusantrų metų dieną ir naktį rūpinosi skleisti blogį ir nelaimes, kaip kiti rūpinasi namais, vaikais ir duona; savo siautėjimu ir šėlimu ji garsėjo ne tik miestelyje, bet ir visoje Vyšegrado apskrity, ir dar toliau. Daug kas nuėjo į užmirštį, daugelis kančių liko neišsakytų ir niekam nežinomų, bet tada žmonės pamatė, ką gali padaryti maištaujanti moteris.

Po truputį aplink Anikos namus įsikūrė ištisa stovykla. Vienas dievas težino, kokie žmonės naktimis lankydavosi pas ją: jaunuoliai, vedę vyrai, seniai, atvykėliai iš Čainičo ir Fočos. O kai kurie, praradę protą ir sąžinę, ateidavo ir dieną, sėdėdavo kie-

me arba viduje, jeigu juos įleisdavo, arba tiesiog slampinėdavo, susikišę rankas į kišenes, ir žvilgčiodavo į Anikos langus.

Auksakalys Tanė, išdžiūvęs, amžinai išpūtęs bespalves akis, buvo vienas beviltiškiausių ir pavydulingiausių lankytojų. Būdavo, atsisėda ant kokios nors dėžės už durų, nieko nesako, spokso į Jelenką ir Savetą ir laukia, kada pasirodys Anika. O ji praeina pro šalį, visiškai jo nematydama, pasitinka priemenėje svečius ir vedasi į kambarį. Kai jį merginos išguja iš virtuvės, atsisėda kur kieme ir baikščiai šypsosi Jelenkai, varančiai jį ir iš čia:

— Leisk man čia pasėdėti. Ką aš tau darau?

Ir šitaip jis gali valandų valandas laukti rūškanu veidu, tarsi jam pačiam būtų sunku, jog turi čia sėdėti. Po kiek laiko jis keliasi ir nė neatsisveikinęs išeina, o rytoj vėl atsliūkina. Namie jį plūsta žmona Kosara, raudona ir nutukusi moteriškė suaugusiais antakiais.

— Vėl sėdėjai pas tas paleistuves, šlykštyne? Galėjai ten ir pasilikti.

— Ech, galėjau,— atsako Tanė liūdnai, ir matyti, kad jo mintys kažkur kitur.

Kosarą tai dar labiau įsiutina, ji pakelia baisų pragarą, bet Tanė tik mosteli ranka, lyg nuo musės gindamasis, ir tarpais burbteli kažką lyg per miegus.

Lankydavosi čia ir nepilnapročiai, kaip Nazifas, stambus ir ramus kurčnebylys bernas iš begų namų. Mažiausiai du kartus per dieną, būdavo, ateina Nazifas po langais ir šaukia ją, Aniką, neaiškiai kažką

murmėdamas. Kartą Anika sugalvojo pasijuokti iš jo. Pro pravirą langą Nazifas siūlė jai pilną saują smulkaus cukraus.

— Mažai, Nazifai, mažai!— šaukė Anika juokdamasi.

Nazifas suprato, ką jam sako, parėjo namo, pavogė iš brolio pinigų, nupirko dvi okas cukraus ir vėl sugrįžo po langais. Šaukė, kol pasirodė Anika. Vaipydamasis iš laimės, prašė paimti cukrų. Anika kvatojo. Ji ženklais jam rodė, kad vis tiek dar mažai, ir Nazifas nuėjo gailiai mykdamas.

Nuo to laiko Nazifas kasdien atvilkdavo maišelį cukraus, prisipylęs jo pilnas kišenes, užantin. Anikai nusibodo pokštas. Ją erzino kvailio užsispyrimas, ir ji siųsdavo Savetą su Jelenka jo nuvyti. Jis priešindavosi, paskui nueidavo murmėdamas, o rytojaus dieną po Anikos langais atbogindavo dar daugiau cukraus. Nuvarytas grįždavo į miestelį ir nešiodavo savo cukrų, niūniuodamas sau kažką panosėje. Jį sekiodavo vaikai, erzindavo ir vogdavo cukrų iš maišelio, kurį Nazifas laikė mėšlungiškai prispaudęs prie krūtinės.

Būdavo ir tokių, kurie dieną nedrįsdavo pasirodyti, laukdavo, kol sutems, ir tada ateidavo, nors neturėjo mažiausios vilties, jog Anika juos įsileis. Šitaip ne vienas jų prasėdėdavo ant akmens šalia šaltinio per visą naktį. Tamsoje niekas nepastebėdavo, kada jie ateina, kada nueina. Tik rytą toje vietoje galėdavai pamatyti pridrožtų skiedrų ir nuorūkų krūvą. Tikriausiai tai būta kokio nelaimingo jaunuolio — nei Anika jo nepažino, nei jis Anikos, gal vieną kar-

tą tematė. Tiesa, ne visi čia lankydavosi dėl Anikos. Dažnas ateidavo čia vien dėl to, kad apskritai jį traukė blogis, o kitas tiesiog buvo gimęs su pražūties ir nevilties ženklu. Šiaip ar taip, prie tų namų ir sankryžoje netoli jų rinkosi visi, kas gyveno ne taip, kaip dievo įsakyta. Tasai vyrų ratas aplink Anikos namus smarkiai plėtėsi ir apėmė ne tik silpnus ir patvirkusius vyrus, bet ir sveikus, protingus žmones.

Pagaliau miestelyje mažai liko jaunų vyrų, kurie nebūtų lankęsi pas Aniką ar bent bandę pas ją patekti. Iš pradžių jie ėjo paslapčiomis, naktį, aplinkiniais keliais ir pavieniui. Kalbėdavo apie ją kaip apie kažkokį gėdingą, baisų, tolimą, beveik neįtikimą dalyką. Tačiau kuo daugiau žmonės šnekėjo, pasakojo vieni kitiems apie jos gyvenimą, tuo suprantamesnė, artimesnė ir įprastesnė darėsi toji piktybė. Iš pradžių pirštais badydavo ir šnibždesiais palydėdavo tuos, kurie lankėsi tuose namuose, o paskui pradėta šaipytis iš tų, kurie ten nėjo. Kadangi laimingųjų, kuriems iš karto pavyko prieiti prie Anikos, buvo mažuma, o daugumas turėjo tenkintis Jelenka ir Saveta, pavydas, vyriška savimeilė ir tuštybė darė savo. Atstumtieji veržsaid iš naujo, tikėdamiesi atpirkti savo dvigubą gėdą: vieną, kad čia atėjo, ir antrą — kad nebuvo priimti. O tie, kurie buvo vieną kartą patekę, nenurimo ir tarsi pakerėti vėl beldėsi į jos duris.

Tiktai moterys išvien laikėsi prieš negandus, einančius iš Meidano, ir kovojo atkakliai, be atodairos, moteriškai, be didelės nuovokos ir apgalvojimo. Ir

toji kova buvo nelengva ir ne be pavojų. Šitaip nukentėjo Rističių namai.

Senoji Ristička, našlė, turtinga, apsukri ir ryžtinga, vyriško būdo, ištekino visas dukteris ir apvesdino vienturį sūnų. Sūnus buvo smulkus, raudonskruostis, ramus ir gudrus prekijas, bendravo tik su vyresniais už save, taupė pinigus, rūpinosi namais. Motina jį apvesdino jauną su dailia, tykia ir turtinga mergina iš Fočos. Dabar jie turėjo jau antrą vaiką.

Šią žiemą per vienus atminus, kai visos moterys vienu balsu skundėsi Anika, savo vyrais ir sūnumis, Ristička, išgėrusi taurę už velionio sielą, garsiai ir išdidžiai pasakė:

— Viešpatie, taigi neleiskite jų. Ir aš turiu sūnų, bet kol esu gyva, jis neperžengs tos paleistuvės slenksčio.

Kaip ir viskas, kas buvo šnekama apie Aniką, taip ir Rističkos žodžiai buvo perduoti jai rytojaus dieną, ir ji tuoj pat pavedė atsakyti:

— Lygiai po mėnesio nuo šios dienos tavo gerasis sūnelis ateis pas mane su visom šeštadienio pajamom rankose; tada pamatysi, kas yra Anika.

Rističių namuose visi truputį sunerimo ir susirūpino, bet senoji ir toliau visu balsu koneveikė suvedžiotoją. Tai buvo didžiausio Anikos siautėjimo metu, kada visi, kas turėjo vyro vardą, šliaužte šliaužė į Meidaną ar bent žvilgčiojo į tą pusę. O kitą šeštadienį po tų nelaimingųjų atminų jaunasis Rističius, visiškai girtas, beveik nešte nešamas draugų, nuėjo pas Aniką su visom šeštadienio pajamom gilioje kelnių kišenėje. Jis gulėjo prie Anikos kambario durų,

spardėsi, mėtė pinigus ir beveik be sąmonės šaukėsi ir Anikos, ir motinos. Prie jo stovėjo Jelenka ir Saveta, ir kas norėjo, galėjo įeiti į priemenę ir jį pamatyti. Auštant Anika per Savetą įsakė dviem jauniems turkams parvesti jį namo.

Senoji Ristička su marčia, nesulaukusi sūnaus pareinant vakarienės, išieškojo jo po visą miestelį. Matydama, kad jis iš tiesų nuėjo pas Aniką, senė grįžo namo, nugriuvo su apsiputojusiom lūpom vidury kambario ir ilgai negalėjo atgauti sąmonės. O jos marti, gležna, pablyškusi, didelėmis akimis juodaplaukė, nuėjo į kitą kambarį, greitosiomis persižegnojo kelis kartus prieš lempelę ir pradėjo berti prakeikimo žodžius Anikai:

— Kad tu pasiutusi po pasaulį lakstytum, kad tave grandinėmis sukaustytą vedžiotų, kad tu raupsuota vaikščiotum, pati savęs bjaurėtumeis, mirties lauktum ir nesulauktum! Amen. Dieve visagali ir vienatini. Amen. Amen.

Staiga jai iš akių taip gausiai pasruvo ašaros, jog užtemdė visą pasaulį, ir ji brinktelėjo žemėn. Krisdama numetė ir užgesino lempelę. Vėlai naktį atsipeikėjo. Pamažu atsikėlusi, sutvarkė nukritusius daiktus. Nušluostė alyvuotas grindis ir kilimą, vėl pripylė alyvos į lempelę ir uždegė, po to tris kartus persižegnojo prieš ją ir tyliai nusilenkė. Pasižiūrėjo į lopšyje miegantį kūdikį. Visa tai padariusi, atsisėdo po lempele sukryžiuotom ant krūtinės rankom ir ėmė laukti vyro.

Miestelis greitai viską sužinodavo, nuo jo neišsaugosi nė didžiausios paslapties. Rytojaus dieną ir jau-

nojo Rističiaus žmonos prakeiksmas pasiekė Aniką. Tą pačią dieną po pietų pas Rističius atėjo Anikos tarnaitė, vienaakė čigonė. Ji išsikvietė Rističių marčią ir perdavė jai pilną skarą sidabrinių bei variokų. Paskui pasitraukė giliau į kiemą, norėdama persakyti, kas jai buvo liepta. Nors čigonė turėjo išmiklintą liežuvį, jai sunkiai sekėsi kalbėti.

— Anika tau siunčia. Tegu, pasakė, Ristička su sūnum ir marčia paskaičiuoja; čia visi jo pinigai, netrūksta nė skatiko. Ji tau grąžino vyrą ir pinigus grąžina. Kiek juo pasinaudojo, tiek ir sumoka. O tavo prakeiksmų, pasakė, nebijo. Nieko tavo prakeiksmai negali jai padaryti.

Viską persakiusi, čigonė nubėgo.

Be moterų, kurios visos vienodai neapkentė Anikos, didžiausias jos priešas buvo pirklys Petaras Filipovacas. Jo sūnus Andrija priklausė prie uoliausių Anikos lankytojų. Andrija buvo vyriausias Filipovaco sūnus, kažkoks nerangus, blyškus, amžinai apsiblausęs ir išsiblaškęs, bet jo aistra Anikai buvo nenumaldoma ir atkakli. Paskutiniu metu jis visai nepareidavo namo, ir vieną naktį tėvas norėjo jį užmušti, ir iš tikrųjų būtų užmušęs, jeigu motina nebūtų paslėpusi ir išgelbėjusi. Dabar Andrija nakvojo tvarte, o motina slapta nešiojo jam valgį. Ji meldėsi kasdien, verkė, ir vis paslapčiomis, nes Petaras jai uždraudė ir pagrasino, jog išvarysiąs ją po trisdešimties bendro gyvenimo metų, jeigu išgirsiąs dūsaujant ar pamatysiąs nubraukiant bent vieną ašarą dėl šito atskalūno.

Į Petaro Filipovaco krautuvę rinkosi visi, kas labiausiai neapkentė Anikos ir ją smerkė. Čia po kiekvienos surūkytos suktinės ir po kiekvieno pokalbio šneka vis grįždavo prie „Meidano mergos". Kalbėdami apie Aniką, Petaro klientai papasakodavo ir „Tijanos maišto" istoriją, kurios šiaip jau niekas neprisiminė, tik girdėjo iš senų žmonių pasakojimų.

Prieš septyniasdešimt su viršum metų savo grožiu labai pagarsėjo tokia Tijana, piemens duktė. Ji sutrypė savo garbę ir apvertė aukštyn kojom visą miestelį. Dėl jos, sako, per didžiąją metinę mugę sustojo visa prekyba, tarsi būtų užėjęs maras ar potvynis miestą ištikęs, — tokia sumaištis ir peštynės užvirė prie jos namų. Pas Tijaną atvykdavo Sarajevo auksakaliai, Skoplės vario indų pirkliai, palikdavo čia visus savo pinigus, prekes ir grįždavo pliki. Nebuvo nuo jos jokio išsigelbėjimo. Pagaliau vieną dieną ji taip pat staiga dingo, kaip ir buvo pasirodžiusi.

Tarp tų, kurie pirmieji pradėjo suktis apie Tijaną, buvo toksai Kosta, vadinamas Graiku, turtingas jaunuolis be tėvo ir motinos. Sako, jis ketino ją vesti, bet Tijana nė girdėti nenorėjo apie tai ir toliau savo namuose priiminėjo visokius bastūnus, turkus, visokius kitatikius. Tada jaunuolis išvyko iš miestelio. Žmonės kalbėjo, kad jis pasidavė į Banios vienuolyną, įsišventė vienuoliu ir ten serga. Netrukus visi jį pamiršo. Tačiau, praėjus lygiai metams, kada Tijanos šėlimas pasiekė viršūnę ir ji pakankamai jau buvo įkyrėjus ir žmonėms, ir dievui, netikėtai

pasirodė tasai Kosta. Apžėlęs barzda ir ilgais plaukais, sulysęs ir sulaukėjęs, pusiau vienuoliškais, pusiau valstietiškais drabužiais. Neturėjo nei lazdos, nei maišelio, tik už diržo buvo užsikišęs du nedidelius pistoletus. Įpuolė tiesiai į Tijanos namus. Išlaužė duris ir šovė į Tijaną, bet tik lengvai sužeidė. Ji išlėkė į lauką. Bėgdama iš Meidano, pametė batus, išbarstė dukatus iš vėrinio ant kaklo ir kaspinus iš plaukų. Norėjo pasislėpti miškelyje netoli Senosios pilies. Tačiau prie pat pilies griovio pristigo kvapo ir parkrito. Čia ją pasivijo vienuolis ir nušovė vietoje.

Taip ir išgulėjo ji visą dieną susirietusi, išsidraikiusiais plaukais, su didžiule juoda žaizda ant mėlynos šilkinės liemenės. Išsižioję iš nuostabos, su botagais rankose žiūrėjo į ją nuo aukšto pylimo piemenukai. Tik temstant atėjo iš miesto siųsti du čigonai ir užkasė ją toje pačioje vietoje. Žudikas pasislėpė miške. Niekas jo ir neieškojo. Trečią dieną rado jį ant Tijanos kapo nusidūrusį peiliu. Toji vieta ir dabar vadinama Tijanos kapu.

Kol šeimose dėjosi tokie ir panašūs dalykai ir žmonės parduotuvėse pasakojo įvairias istorijas (visos tos kalbos, kaip ir visos šeimų nelaimės, buvo panašios vienos į kitas), Meidane tebeklestėjo nelemtų aplinkybių ir moters užgaidų žaismas. Tuo metu ir prasidėjo Anikos kova su Dobruno protopopu dėl jo sūnaus Jakšos, vadinamo Diakonu.

II

Nors Anikos vardas skambėjo toli už Vyšegrado, Jakša Porubovičius, Dobruno protopopo sūnus, nė nemanė vykti į miestą jos pasižiūrėti. Jis labiau mėgo rakiją negu moteris, o dar labiau už rakiją — laisvę ir klajones.

Būdamas dvidešimties metų, jau pagarsėjo kaip aukščiausias ir stipriausias vyras dviejose apskrityse. Nukeliavo net į Čainičą ir ten paguldė ant menčių stipruolį Nedžą, pravarde Vilką.

Jakša buvo balto gymio, rusvaplaukis, drąsių ir žalių akių, tikra priešingybė savo tėvui. Protopopas — liesas, aukštas, pražilęs dar jaunystėje, pilko veido, su tamsia raukšle tarp antakių — priklausė prie tų žmonių, kurie yra sunki našta sau ir kitiems ir kurie nuo pat gimimo ligi mirties nešiojasi kažkokią niaurią mintį. Jakša buvo atsigimęs į senelį iš motinos pusės, Milisavą iš Trnavaco, linksmo būdo, geraširdį turtuolį.

Protopopas be galo mylėjo savo vienturtį sūnų ir labai nerimastavo, kad jis toks lengvabūdis ir nepasėda. Jau prieš metus Jakša tapo diakonu. Dabar tėvas stengėsi jį apvesdinti ir įšventinti į popus. Tačiau Jakšą nelabai traukė kunigystė, o apie vedybas nenorėjo nė girdėti. Protopopo žmona, gera, labai taupi juodaplaukė išdžiūvusi senutė, tarpais gindavo sūnų, tarpais paremdavo tėvą. Ir verkdavo dėl abiejų.

Šią žiemą Jakša lyg ir aprimo. Dažniau pasilikdavo namie, leisdavo kalbėti apie vedybas, nors

pats nieko nesakė. Po jurginių į Dobruną turėjo atvažiuoti iš Sarajevo archijerejus Josifas. Protopopas tikėjosi, jog suspės apvesdinti sūnų ir archijerejus galės jį įšventinti į popus. Tačiau, baigiantis žiemai, Jakšai kažko prireikė važiuoti į Vyšegradą.

Buvo žuvų nerštas. Vasario pabaigoje — kovo pradžioje į Rzavo žemupį suplūsta gausybė žuvų. Paprastai didieji guotai plaukia tris kartus kas kelios dienos. Pirmosios žuvų „vestuvės" pasirodo dažniausiai naktį, prieš aušrą, ir tęsiasi iki pietų. Tada visi eina žuvauti, ir tikri žvejai, ir tie, kurie gaudo kartą metuose — per nerštą. Visi, kas turi kokį nors tinklą, eina prie Rzavo ir meta. Vaikai braido seklumose ir kaušais ar plikomis rankomis čiumpa žuvis, kurios tarsi apakusios ir apmirusios meta ikrus ir pienius.

Tos trys dienos, tarsi kokia šventė, kasmet reguliariai kartojasi prieš prasidedant pavasariui. Tada visur pakvimpa aliejumi, žmonės tiek prisivalgo žuvies, jog pagalvoti apie ją nenori, krenta jos kaina. Paskutinio gaudymo žuvį paprastai išperka aplinkinių kaimų valstiečiai, jie vežimais gabenasi jas namo, doroja ir džiovina.

Važiuodamas tą rytą Dobruno vieškeliu, Jakša dairėsi į Rzavą, prie kurio būrėsi žvejai ir tarsi skruzdės kirbėjo vaikai. Kaitino saulė, garavo žemė, baltavo žuvys.

Jakša greitai sutvarkė reikalus ir jau buvo begrįžtąs į Dobruną, bet jį pakvietė į vieną krautuvę, kur pirklių sūnūs gėrė nestiprią rakiją, užsikąsdami žuvim. Jaunuoliai šaipėsi iš Gazijos, pagarsėjusio

žvejo, kuris, kaip ir visi žvejai, mėgdavo gerokai išgerti. Gazija stovėjo, laikydamas sunkų šlapią tinklą, iš kurio varvėjo vanduo ir rinkosi prie jo basų kojų. Jis pardavė visą laimikį ir dabar, šlapias ligi pusės, tirtėdamas visas, vienu mauku išlenkė taurelę. Jaunuoliai klausinėjo, kaip šiais metais nerštas, kiek jis sugavo ir pardavė, o Gazija, kaip ir visi žvejai, prietaringai slėpė teisybę, vengė tiksliai atsakyti.

— Girdėjau, kad tu kaupi pinigus ir pirksi dovaną Anikai, — užkabina jį vienas iš jaunuolių.

— Aš Anikai? Jeigu ir norėčiau, nepatekčiau pas ją per jus, ponaičius, — ginasi jis, riesdamas suktinę ir trypinėdamas.

Teisybė, Gazija yra vienas iš daugelio, kurie tuščiai prastovėjo per naktį, trokšdami patekti pas Aniką, bet jaunikaičiai jį erzina tik todėl, kad patys nori pradėti kalbą apie ją.

Gazija užsimoka ir pasipurtęs išeina iš krautuvės, sakydamas:

— Tai jums, jums, ponaičiai. Šita prekė ne man; aš vandeniu gyvas.

O jie toliau kalbasi apie Aniką.

Jau tą pačią naktį Jakša pamatė Aniką. Ir į Dobruną nebegrįžo, ištisas naktis leido pas ją. Ir ji, atrodė, nieko daugiau nepriiminėjo, tik jį vieną. Dabar visas miestelis kalbėjo apie protopopo sūnų. Moterys, sutikusios jį gatvėje, nusigręždavo, o vyrai jam patarinėjo, smerkė arba pavydėjo.

Protopopas veltui siuntė savo žmones su įsakymais, grasino, keikė. Matydamas, kad niekas negel-

bsti, nusprendė pats nuvykti ir parsivesti sūnų namo. Ir iš to nieko neišėjo. Tada jis kreipėsi į Vyšegrado kaimakamą [1].

Turtingo ir garbingo Dževado-pašos iš Plevlios sūnus, Vyšegrado kaimakamas Alibegas seniai galėjo užimti aukštesnį postą ir turėti geresnę padėtį, bet iš savo motinos, garsios Sokolovičių giminės palikuonės, buvo paveldėjęs ponišką panieką praktiškiems dalykams, ypač visokiems išskaičiavimams ir gobšumui. Prieš dvidešimt penkerius metus, kai miestelis netikėtai buvo trumpai suklestėjęs, jis, dvidešimt vienerių metų jaunuolis, buvo paskirtas policijos viršininku. Tuo metu Vyšegrade tilto dėka vyko didelė prekyba, miestelyje buvo gausybė prekių, turtingų pirklių ir pinigų; todėl reikėjo ir daugiau žandarų, ir sumanaus, nepaperkamo viršininko. Tačiau ilgainiui prekyba pasuko kita linkme. Vyšegrado kelias ištuštėjo. Rečiau pasirodydavo pirklių iš svetur. Mažiau reikėjo ir žandarų. Tačiau Alibegas nepanorėjo niekur keltis iš Vyšegrado ir liko čia kaimakamu. Du kartus jis su tėvu buvo išvykęs kariauti į Valachiją ir Serbiją, bet vis grįždavo į savo postą Vyšegrade.

Turėjo dvejus namus, gražiausius visame Vyšegrade; jie stovėjo ant paties Drinos kranto, tarp jų — didelis sodas. Buvo jis kelis kartus vedęs, bet visos žmonos pasimirė. Garsėjo savo silpnybe moterims. Antroje amžiaus pusėje vis daugiau gėrė, bet visada su saiku ir skoniu. Nors buvo nebejaunas

[1] *Kaimakamas* — miesto viršininkas *(turk.)*.

ir gyveno anaiptol ne puritoniškai, išliko lieknas. Griežti neramaus jo veido bruožai pamažu įgavo ironiškai nuolankią išraišką. Tarp visiškai baltų ūsų ir gerokai pražilusios barzdos ryškėjo jaunatviškai raudonos lūpos. Kalbėdavo negestikuliuodamas, su šilta intonacija ir atviru žvilgsniu. Aistringai mėgo šiltas versmes. Ieškojo jų visur, apvažinėjo visas vietas, kur išgirsdavo jų esant; ir, aptikęs versmę, savo lėšomis įrengdavo pirtį ar fontaną.

Miestelyje sumažėjus gyventojų ir sunykus prekybai, kaimakamas seniai neturėjo jokio darbo ir rūpesčių. Būdamas aristokratiškos natūros, nešnekus, jis palengva ėjo senyn, gyveno su šypsenėle savo ir kitų malonumui. Tarpais nuvažiuodavo į savo dvarą Plevlioje, svečiuodavosi pas savo bičiulius — Rudžano ir Glasinaco begus.

Kaimakamui visą laiką nepatiko tasai Dobruno protopopas: ilgas kaip kartis, kalba giliu, iškilmingu balsu, žvilgsnis sustingęs, veidas pilkas ir drabužiai pilki — tarsi iš malūno atėjęs. Ir dabar Alibegas priėmė jį šaltai, bet išklausė ir pažadėjo viską ištirti. Jis ir pats girdėjęs apie tą velionio Krnojelaco dukterį, daugelis jau skundėsi, kad ji pernelyg įsismaginusi. Pasiųsiąs ten žandarus, ir jie grąžinsią Jakšą į Dobruną, o merginą sutramdysią.

Degdamas iš gėdos, protopopas dvi dienas praleido pas Vyšegrado šventiką Josę, bailų, pusaklį senuką, ir, nesulaukdamas nei sūnaus, nei žinios iš kaimakamo, sėdo ant savo romaus bėrio ir kartėlio kupina širdim grįžo į Dobruną.

Protopopui išvykus, kaimakamas pasišaukė Vyšegrado žandarų viršininką Salką Hedą, įsakė nuvykti pas tą krikščionę ir pagrasinti lazda, jeigu neapsiraminsianti, o Jakšą tuoj pat išsiųsti į Dobruną.

Hedas padarė, kaip jam buvo įsakyta. Raitas, kaip visados rimtais ir iškilmingais atvejais, jis iš tolo apjojo Anikos kiemą ir, pamatęs ten kažką veikiančią Jelenką, griežtai šūktelėjo, kad daugiau nepakęsiąs netvarkos prie jų namų ir kad tam netikšai popo sūneliui iš Dobruno įsakyta tuoj pat drožti namo, o jeigu nepaklausysiąs — kitaip su juo pakalbėsiąs. Jelenka iškart nudūmė pas Aniką ir viską jai išklojo; Anika tuoj pat išėjo į priebutį, bet apdairusis Hedas jau buvo nušuoliavęs su savo ilgakoju ristūnu.

Rambus, niekada neskubantis kaip žmonių teismas ir žemiškoji teisybė, Hedas jau daugiau kaip trisdešimt metų ėjo savo pareigas. Jo veidas, kaip niekieno kito, buvo išvagotas keistų raukšlių, kurios šakojosi netikėtomis kryptimis, ėjo per kaktą, nosį, smakrą, užgriebdamos retus ūsus, ir leidosi ant įdegusio sprando. Iš to raukšlių labirinto žiūrėjo nuvaryto kuino žvilgsniu didžiulės apvalios akys be blakstienų. Toks jis pasidarė, tris dešimtis metų ištarnavęs žandaru miestelyje.

Kaimakamas nemėgo nemalonių dalykų ne tik savo apskrityje, bet ir gretimoje, todėl Hedas niekada nedrįsdavo jam apie tokius dalykus pasakoti, kol jie nebūdavo sėkmingai išspręsti. Žandarai dažnai keitėsi, nes daugumas jų buvo paperkami arba pernelyg uolūs. Taip per paskutiniuosius dvidešimt

penkerius metus visa, kas tik dėjosi miestelyje, — nuo pievų nuganymo, girtų vyrų muštynių ir kaimynų kivirčų iki baisiausių žmogžudysčių ir didžiausių vagysčių, — viskas griuvo ant Hedo galvos. Iš pradžių, kol buvo jaunas žandaras, jis stropiai ėjo savo pareigas. Ir taip tapo viršininku. Tačiau greitai suprato, kad visokie vaidai, nužudymai ir nelaimės yra natūrali ir neišvengiama blogybė ir kad jo, Hedo, rankos ir akys per silpnos sučiupti nusikaltėlius, viską išnarplioti ir juos pelnytai nubausti. Eidamas šias pareigas, Heda, užuot vis stipriau jautęs savo valdžią ir galią, ėmė prietaringai bijoti piktadarybių ir rodyti netgi pagarbą žmogui, kuris ryžtasi piktadarybėms. Jis mechaniškai tiksliai atvykdavo į vietą, kur šaukė jį pareigos, bet ne tam, kad suimtų nusikaltėlį, o tik kad išvarytų jį iš savo apskrities į kaimyninę. Per tiek metų nuolatos susidurdamas su nusikaltimais ir žmonių kančiomis, jis įgijo ypatingą patirtį, prie kurios nesąmoningai derino visus savo poelgius. Tą patirtį sudarė du iš pirmo žvilgsnio prieštaraujantys, bet abu vienodai tvirti įsitikinimai. Pirmas — blogis, nelaimės, žmonių nesantaika yra neišvengiami dalykai, ir nieko tu čia nepakeisi. Antras — kiekviena byla galų gale kaip nors savaime išsinarplios, išsispręs, nes pasaulyje nieko nėra amžino: kaimynai susitaikys, žudikas arba pats pasiduos, arba pabėgs į kitą apskritį, kur yra kiti žandarai ir kitas jų viršininkas; pavogtas daiktas anksčiau ar vėliau atsiras, nes žmonės ne tik vagia, bet ir išsiplepa ir įskundžia vieni kitus; girtas

išsiblaivys, o kol žmogus girtas, nereikia su juo prasidėti, nes jis nežino, ką daro.

Tais dviem įsitikinimais Hedas ir vadovavosi eidamas savo tarnybines pareigas. O kai į kivirčą ar piktadarybę būdavo įsimaišiusi moteris, tasai jo pasyvumas virsdavo visišku sustingimu. Tada Hedas būdavo panašus į žmogų, kuriam ant kaklo nutūpė vapsva, o jis nejuda, leidžia jai laisvai vaikštinėti ir laukia, kol pati nuskris. Jeigu Hedas, tirdamas kokį nors nusikaltimą, susidurs su moterim, jis sustos ir, jei nebus tikro būtinumo, toliau nežengs nė žingsnio. Ir, suprantama, taip darys ne pikta valia. Taip jį mokė patirtis ir diktavo instinktas: lįsti į ginčą, kur įsipainiojusi moteris, — lygiai tas pat, kaip kišti pirštus tarp durų.

Kai tos dienos pavakare Jakša atėjo pas Aniką, ji nenorėjo jo nė matyti. Nieko nepaveikė jo maldavimai ir įtikinėjimai. Ji nusprendė nepriimti Jakšos ir nieko daugiau nenorėjo girdėti. Į visas karštas jo kalbas ji atsakinėjo su panieka.

— Ko tu negrįžti į Dobruną? Tave tėvas šaukia.

— Aš neturiu tėvo. Tu gerai žinai.

— Ką žinau? — klausia ji ramiai.

— Gerai žinai, ką tau kalbėjau kasnakt, o aš prisimenu, ką tu sakei man.

Jis priminė jai praėjusių naktų meilės prisipažinimus, suprantamus tik jai ir jam. Anika atkakliai tylėjo. Silpnu, tartum ne savo balsu Jakša skiemenavo:

— Aš sakiau: „Anika, švinta", o tu ranka man uždengei akis. . .

Šitaip jis iš eilės dėstė praėjusių naktų smulkmenas. Buvo juokinga ir graudu žiūrėti į šį milžiną, dejuojantį lyg sena boba. Tačiau šie žodžiai svaigino Jakšą kaip ir pati meilė, jis nežinojo, nei ką sako, nei ką daro. Anika jo klausėsi ramiai, tylėdama, neužjausdama, bet ir nesišaipydama. Atsisveikindama į jo prašymą atsakyti, kada jie vėl galės pasimatyti, ji atkirto su pašaipa:

— Gal Dobrune per panelės Marijos gimimą.

Jakša apsistojo Zarijos smuklėje. Dar tiek turėjo gėdos, kad nebrūžino Anikos namų slenksčio ir nesėdėjo kieme su Jelenka ir Saveta. Kiekvieną dieną gėrė ir girdė kitus, sėdėdamas toje pačioje vietoje, padėjęs didžiulį kumštį ant stalo, užvertęs ir atrėmęs į sieną gražią galvą, įbedęs žvilgsnį į smuklės lubas, tarsi ten ką skaitytų. Niekas nedrįso priminti Anikos, nes visi žinojo, dėl ko jis taip geria.

Sėdi šitaip ištisas valandas, žiūri į lubas ir mena — bet ne tiek Anikos pasakytus žodžius, kiek jos tylėjimą. Tuo tylėjimu jis visas persiėmęs. Netgi neužsimerkęs mato, kaip ji sėdi ant sofos, balta skarele taip standžiai apsirišusi galvą, jog nė kiek nematyti plaukų. Rankas pasidėjusi ant kelių; delnai suspausti, tarsi burtų. Veidas didelis ir baltas, skruostai atsikišę, užgesusiose akyse blyksi kažkokia šypsenėlė, kuri tolydžio nusileidžia ant skruostų ir juos nušviečia. Nuo to tylėjimo Jakša netenka žado, jam raibsta akys. O, kad galėtų dar kartą atsisėsti šalia jos! Tada niekas, atrodo, nesukliudytų jam abiem rankom stipriai suimti tą galvą ir atversti ant pagalvių, ant grindų, ant žolės. Tačiau tada jam

prieš akis iškyla šaltas jos atkaklumas, dėl kurio jis tiek prisikamavo, ir ne todėl, kad neįstengė jo palaužti, o todėl, kad nebuvo prasmės laužti. Jis staiga krūpteli, tarsi atsitrenkęs galva į sieną, didžiulis kumštis ant stalo bejėgiškai susigniaužia.

Kol Jakša gėrė Zarijos smuklėje ir Salka Hedas dėjosi nieko apie tai nežinąs, prie Anikos namų vyko naujos grumtynės ir susirėmimai. Kadangi Anika nenorėjo nieko daugiau priimti, girti vyrai laužėsi pro vartus, o kiti, kiek blaivesni, norėdami įsiteikti Anikai, neleido jų.

Gerai pažinodamas Hedą, kaimakamas nusprendė pats nuvykti į Anikos namus ir pasižiūrėti, ką toji mergina išdarinėja. Vieną popietę jis ir nujojo su žandaru. Žandaras grįžo vienas. Kaimakamas išbuvo pas ją ligi vakaro. Rytojaus dieną vėl nuvyko.

Kitaip ir būti negalėjo. Kaimakamas, kuris gyvenime per savo rankas buvo nemaža praleidęs moterų ir per daug jų nesirinko, iškart pamatė, kad čia visai kas kita. Nuo tų laikų, kai įsikūrė šis miestas, kiek jame yra gimę ir vedę žmonių, dar nebuvo tokio kūno, tokios eisenos ir žvilgsnio. Toji moteris negalėjo gimti ir augti šitoje aplinkoje. Ji atsirado kaip stebuklas.

Kaimakamas stovėjo apstulbintas jos grožio, tarsi būtų pamatęs ir pažinęs kažką seniai prarasta.

Matinis odos baltumas visiškai slėpė smarkiai pulsuojančią kraujo apytaką ir staigiai, be mažiausio perėjimo virto tamsiu purpuru ant lūpų ir vos pastebimu raudoniu apie ausis ir nagus. Tasai didingas ir harmoningas kūnas, iškilnus ir ramus, lėtų ju-

desių, tartum susimąstęs dėl savo likimo, nerodantis nė mažiausio noro būti panašus į kitus, priminė turtingą karalystę: jis patenkintas viskuo, ką turi, nėra jam reikalo nei nieko slėpti, nei tyčia rodyti, gyvena tyliai, niekindamas tuos, kuriems reikia kalbėti. Visa tai dabar kaimakamas turėjo prieš akis ir žiūrėjo kaip subrendusio amžiaus žmogus, kuris mano, jog pažįsta tikrąją gyvenimo vertę ir drauge jaučia ir mato, kad tas gyvenimas nyksta, kasdien eina trumpyn. Kas galėjo sutramdyti turką, jeigu ne pati Anika? Ji netramdė jo.

Kitą dieną, kai vėl apsilankė kaimakamas, Anika pasišaukė Tanę, auksakalį.

— Ar moki rašyti?

— Moku, — atsakė Tanė spindinčiomis iš laimės akimis ir tam įrodyti išskėtė dešinės rankos pirštus. Tanė atsinešė iš krautuvės rašalo, popieriaus ir rašiklį. Ir štai dabar jis sėdi ant sofos šalia Anikos.

— Ar galėsi parašyti, ką aš sakysiu?

— Taip, manau, kad galėsiu.

Kiekvienoje dykinėjančioje moteryje tūnantis kipšas šnibžda Anikai žodžius, o ji — Tanei, kad užrašytų juos popieriuje. Tanė iš stropumo pasviro į vieną pusę, rūpestingai vedžioja raides, o jo raukšlėtus skruostus pučia slankiojantis gumulas — pagal rašiklio judėjimą stumdomas liežuvis. Anika diktuoja:

„Tu esi Dobruno protopopas, o aš Vyšegrado paleistuvė. Tu turi savo parapiją, ir bus geriau, jeigu nesikiši ne į savo reikalus.“

Tanė, kuris ir anksčiau svyravo prieš rašydamas kai kuriuos žodžius, dabar visai nustojo rašęs ir žiūrėjo į Aniką juokingai susirūpinusiu žvilgsniu, tartum tikėdamasis išgirsti, jog tai pokštas ir ji visai nemananti šio laiško pasiųsti į Dobruną. Anika, nežiūrėdama į jį, griežtai primena:

— Rašyk!

Ir jis toliau rašo juokingai susirūpinusiu veidu.

„Aš dar nebuvau gimusi, kai tu per tvorą laipiojai pas Nedelkos žmoną ir Nedelka vos neužmušė tavęs, palaikęs barsuku kukurūzuose. Ir iki šiai dienai našlės tau sutaną ado. Aš į tavo reikalus nesikišu ir tavo pėdomis nesekioju. O tu štai koks žmogus — pasiuntei pas mane kaimakamą ir žandarus. Geriau būtų buvę, jeigu būtum gyvatę užmynęs. Tai žinok, dvasiškas tėveli, kad kaimakamas pats du kartus lankėsi mano namuose, ir aš jam kaip mažam vaikui nusegiau kardą, o jis, būdamas tokio amžiaus, padavė man praustuvą ir laikė rankšluostį, jeigu tau taip malonu girdėti. O tavo gražuolis sūnelis, kuriuo taip susirūpinai, yra Zarijos smuklėje, tiesa, nusiskutęs lyg jaunavedys ir girtas kaip pėdas, bet nieko tokio, veskis jį namo, išsipagirios, barzda atžels, ir, aš manau, galės būti net archijerejum."

Čia Anika sustojo. Atsikvėpė ir Tanė — jis vos spėjo rašyti, nors praleidinėjo raides ir ištisus skiemenis.

Kitą dieną miestelis jau žinojo, kokį laišką Anika parašė į Dobruną. Kai ją pradėjo lankyti kaimakamas, vyšegradiečiai jau niekuo nesistebėjo. Žmonės kalbėjo, kad protopopas, sužinojęs, kas darosi mieste-

lyje, Dobruno cerkvėje vakarines pamaldas laikė išvirkščiais liturginiais rūbais bei apverstomis žvakėmis ir prakeikė nusidėjėlius.

Vyšegrade jau niekas netikėjo, kad čia ką nors galėtų padaryti žmogus: reikėjo dievo rankos. O tuo tarpu Anika suspėjo dar kartą sukelti sambrūzdį ir įvaryti siaubą miestelio gyventojams.

Per Marijos gimimą Dobruno cerkvėje laikomos iškilmingos pamaldos, į kurias paprastai renkasi miestiečiai ir ypač daug sodiečių iš pačių tolimiausių kaimų.

Šventės išvakarėse Anika patraukė į Dobruną. Ji ir Jelenka jojo ant ramių, gerai nušertų arklių; paskui jas jojo tarnas. Jojo nuošaliais skersgatviais, bet čaršijoje vis dėlto pasklido gandas, kad Anika keliauja į Dobruną. Visa čaršija ieškojo patogios vietos stebėti, tiesė kaklus, troško bent iš tolo pasižiūrėti į ją, kai jos stačia įkalne ties Stražište. Pardavėjai ir mokiniai, prasimanę kokio nors darbo, ropštėsi į palėpes ir žvelgė pro langelius, kaip Anika dingsta už kalvos.

Kone lipdamas Anikai ant kulnų, išjojo ir auksakalys Tanė, skubiai išsinuomojęs iš čigono šlubą kuiną. Blyškesnis negu paprastai, įkritusiais skruostais, jis be jokios gėdos ir sąžinės jojo per pačią čaršiją. Tanė nekreipė dėmesio į juoką ir pašaipius sveikinimus, o gal jų ir negirdėjo. Tačiau kai jis dingo už kalvos, čaršijoje visi lyg ir sutriko, stojo nejauki tyla. Prekijai sulindo į savo krautuves, ten kažko ieškojo, skaičiavo. Daugelis, kurie neseniai juokėsi iš Tanės, nejučiomis pagalvojo, kad ir patys

slapta leisis paskui Aniką, prasimetę kokiu nors reikalu. Vienam prireikė į kaimą nusipirkti odos, kitam į Dobruną, trečiam į Pribojaus turgų. O kai sutemo, ir jaunuoliai vogčiomis patraukė tuo pačiu keliu kaip ir vyresnieji. Daugumas iš jų buvo dar paaugliai ir nieko nesitikėjo Dobrune, bet džiaugėsi gavę progą dėl Anikos nemiegoti naktį ir kapanotis per akmenuotus Rzavo skardžius.

Prie geležinkelio tilto Tanė pavijo abi moteris. Jelenka puolė jį barti. Tanė tik šypsojosi ir žvilgčiojo į Anikos nugarą, tarsi laukdamas, ką ji pasakys.

— Kuo aš tau kliūvu?

Jelenka supykusi sustabdė arklį.

— Kliūvi. Įkyrėjai. Vyšegrade pakankamai prisižiūrim į tave. Ko iš paskos velkiesi? Grįžk namo ir supk savo vaikus!

Ginčydamiesi jie abu žiūri į Aniką, bet ši joja nepasukdama galvos, tartum visai jų negirdėtų. Jelenka piktai paragina arklį ir pasiveja Aniką. O Tanė, panarinęs galvą, atleidęs pavadžius, varosi iš paskos.

Šitaip jie nujojo kokį šimtą metrų, ir tada Anika staiga sustojo ir apgręžė arklį. Tanė netikėtai atsidūrė prieš ją akis į akį. Jų arkliai susigretino. Raudonus jos skruostus gaubė plona balta skara, kurios kraštai krito ant pečių. Ji nusišypsojo jam meiliai, vaikiškai. Tanė sutrikęs išsiviepė, parodė retus dantis ir bekraujes dantenas, pilkos akys sudrėko nuo ašarų.

— Tane, aš nusipirkau pas Medžuselacą citrinų ir užmiršau ant prekystalio. Būk geras, sugrįžk į Vy-

šegradą ir paimk jas. Dar pavysi mus iki Dobruno.

Apdujęs iš laimės, Tanė vos suvokė, ko iš jo norima, ir šypsodamasis lemeno.

— Citrinos... pas Medžuselacą... Aš tuoj pat...

Jis iš karto apsigręžė ir nurisnojo atgal į Vyšegradą, bergždžiai ragindamas rambų čigono kuiną. Vis atsisukinėjo ir žiūrėjo, kaip pamažu dingsta iš akių balta Anikos skarelė.

Perpratusi Anikos apgaulę, Jelenka netvėrė juokais. Vos tik Tanė apsigręžė, ji pratrūko kvatoti, o Anika tik šypsojosi ir nieko nesakė. Tarnas, kuris buvo pajojęs į priekį, laukė pavėsyje.

Dobrune buvo pats mugės įkarštis. Žmonės kalbėjo, kad kažkur esanti ir Anika, bet jos niekas nepastebėjo nei pamaldų metu, nei popiet prie cerkvės, nors visi ją tikėjosi pamatyti ir laukė. Po įsilinksminusią ir dainuojančią minią, liūdnai žvalgydamasis, slampinėjo auksakalys Tanė. Girti sodiečiai stumdė jį, mindžiojo kojas, bet jis atkakliai yrėsi į priekį ir kažko ieškojo, nešdamasis pilną maišelį citrinų, kurias pats nupirko, supratęs, kad Anika krautuvėje nieko nepamiršo. Tik į vakarą pasirodė Anika su Jelenka. Jos susėdo didžiulėje pavėsinėje, pačiame šventoriaus viduryje.

Išgirdęs, kad į mugę atvyko Anika, protopopas labai pasipiktino ir buvo beeinąs varyti jos iš šventoriaus. Jį sulaikė svečiai ir miesto seniūnai. Du iš jų nuėjo ir įsakė nedorėlėms tuoj pat dingti iš šventoriaus.

Tuo tarpu aplink Aniką jau spietėsi ištisa minia vyrų. Protopopo žmones jie iš pradžių pasitiko juo-

kais, o paskui keiksmais. Anika dėjosi jų nematanti ir negirdinti. Seniūnai pabandė jėga įsiveržti ir jas išmesti, bet tuoj pat tarp jų ir moterų susidarė įkaušusių miestiečių ir sodiečių siena. Jie nustūmė seniūnus ligi pat protopopo namų, ir tie vos spėjo įsmukti į kiemą.

Sutemus seniūnai ir pats protopopas išėjo į priebutį. Tačiau priešais vartus stovėjo didžiulė minia, ir patekti į šventorių buvo neįmanoma.

Žmonės, kurie subruzdę paprastai mažiausiai težino, ko nori, nuo tų dviejų moterų pavėsinės siūbtelėjo prie protopopo namų vartų. Tiesa, į priekį pasidavė tik keletas girtų jaunuolių, o kiti dvejojo. Daugiausia šūkavo ir grasino liještaniečiai, kurie visada per muges ieškodavo dingsties susipešti. Pradžiugę, kad šiais metais atsirado toks svarbus tikslas, jie ypač garsiai šaukė:

— Neleisim!

— Neduosim!

Broliai Limičiai, labiausiai pagarsėję tarp liještaniečių, apsiputoję, atsilapoję, griežia dantimis, mosikuoja peiliais ir be jokio reikalo įtikinėja vienas kitą:

— Broleli, aš už tave...

Visiškai sutemo. Ką tik iš Vyšegrado atvyko Jakša. Jis visą dieną kovojo su savimi ir tik į vakarą, kai jau nebegalėjo ilgiau tverti, iškeliavo į Dobruną. Prie apšviestų pavėsinių ir laužų, degančių lygiose vietose, telkiasi žmonės. Tiktai patys girčiausi šlitinėja pašaliais, vemia, aimanuoja tamsoje ir kalbasi patys su savimi. Prie protopopo namų susigrū-

dusi minia tebešūkauja, tik niekas negali suprasti, ko reikalauja. Tarpdury stovi pats protopopas, juodas ir išblyškęs, apšviestas skalos, kurią kažkas laiko koridoriuje. Jis veržiasi kalbėti, nori ištrūkti iš stipriai jį laikančių seniūnų rankų; aplinkui toks triukšmas, jog jis pats negirdi savo balso. Jo veide — nė pėdsako baimės ir sutrikimo, vien įniršis, panašus į nustebimą. Ilgai ir bergždžiai jis mėgina kažką pasakyti, prieiti prie kažkurio iš tų girtų rėksnių. Vienu metu, šitaip besistaipant ant slenksčio, jo žvilgsnis užkliuvo už labiausiai apšviestos pavėsinės vidury šventoriaus. Raudonuose laužo atšvaituose jis pamatė tiesią ir išdidžią Anikos figūrą. Šalia jos iš vienos pusės stovėjo Jelenka, o iš kitos Jakša, jis buvo tik ką įžengęs, lenkėsi prieš Aniką ir tiesė rankas su begaline meile ir nuolankumu, tokiu gėdingu ir neįtikėtinu, tėvo akimis žiūrint.

Nustūmęs už nugaros stovinčius žmones, protopopas iš tamsaus priebučio įpuolė į kambarius. Jo žmona, kuri visą laiką drebėjo, verkė terasoje ir daužė kumščiais sau galvą iš bejėgiškos gėdos ir meilės bei gailesčio jiems abiem, nuskubėjo įkandin vyro, tempdamasi ją laikančias moteris. Joms iš paskos leidosi ir kai kurie giminaičiai, seniūnai, o kiti pasiliko, kad minia neįsiveržtų į priebutį. Protopopą jie užtiko kambaryje, kabinantį patamsyje nuo sienos ilgą šautuvą. Jis stovėjo prie lango, pro kurį matė ryškiai apšviestą pavėsinę, aplinkui susibūrusią minią, Jakšą, stovintį ta pačia maldaujama poza, ir Aniką, sėdinčią viduryje tarsi sustingusią skulptūrą. Vyrai stvėrė protopopą per juosmenį, o

žmona pakibo ant šautuvo. Jis tylomis, bet smarkiai priešinosi. Vyrai grūmėsi, šnopuodami ramino jį:

— Dvasiškas tėve! Tėve! Atsipeikėkit!

Protopopo žmona tyliai cypė, siaubo pagauta:

— Ne, maldauju tave vardan mūsų bendro gyvenimo ir meilės. Ne-e-e!

Šitaip galynėdamiesi, vyrai nutempė protopopą truputį toliau, į tamsesnį kampą, iš kur nebuvo matyti šventoriaus. Pagaliau nusviro protopopo iškelta ranka su šautuvu, ir tuo pat metu krito be sąmonės jo žmona. Vieni puolė padėti apalpusiai moteriai, o kiti išvedė protopopą į kitą kambarį, kurio langai buvo į priešingą pusę.

Lauke pamažu nurimo šauksmai ir klegesys. Paprastai girti žmonės greitai užmiršta vaidų pretekstus arba ieško naujų, tad ir dabar lėbautojai lindo aiškintis vieni prie kitų arba prie giminaičių, o šie vertė juos kaip maišus ant arklių arba vedė vieškeliu žemyn. Tik keletas stovėjo priešais pavėsinę su laužo atspindžiais ant girtų veidų ir mirksėdami spoksojo į Aniką. Tačiau ir Anika ruošėsi kelionėn. Ryžtingai uždraudė Jakšai lydėti jas į Vyšegradą. Sutrikęs ir bejėgis, jis kalba kartėlio kupinu balsu:

— O kaimakamas pas tave ateina?

Anika klausosi ir atsakinėja išsiblaškiusi, tarsi galvodama apie kažką kitą.

— Kiekvieną vakarą, Jakša. Negi tu jo nesutinki? Gal kaimakamas suka tau iš kelio?

Jakša krūpteli įsižeidęs, o Anika kalba toliau ramiu, tyliu balsu:

— O gal tu jo vengi?

Tartum negalvodama, ką sako, dar priduria:

— Rytoj irgi ateis, tuoj po vakarienės.

Žmonės skirstėsi nepaprastai greit, ir tai atrodė juo keisčiau, kad neseniai dar čia buvo tokia spūstis ir sambrūzdis. Tik kavos, saldumynų ir šerbeto pardavėjai krovėsi savo prekes ir reikmenis į skrynias, ant kurių lig šiol prekiavo. Blėso užlieti ar šiaip palikti laužai. Iš tamsos sklido girtų šūkavimai. Bet po truputį ir jie tolo. Tik vienas kitas iš nusigėrusių, kurie neturėjo artimųjų, gulėjo grioviuose ar patvoriuose kaip negyvi.

Protopopo namuose dar ilgai mirksėjo skalų ir žvakių liepsnelės, šnibždėjosi moterys, triūsiančios prie šeimininkės arba nešiojančios kavą ir rakiją protopopo kambaryje sėdintiems vyrams. Protopopas jau buvo nurimęs ir kalbėjosi su svečiais, bet tartum įsitempęs ir nesavas, lyg būtų po laidotuvių. Pagaliau susižvalgę pakilo paskutinieji svečiai ir atsisveikino su protopopu, kuris stengėsi laikytis šaltakraujiškai ir ramiai. Tik prie protopopo žmonos liko nakvoti dvi moterys.

Kai namai ištuštėjo, protopopas dar kiek laiko pasėdėjo savo kambaryje, o paskui perėjo į aną didįjį, kur langai į šventorių ir Tasičiaus namus. Išgirdusios žingsnius, žmona ir moterys prie jos sunerimo. Bet daugiau jos neišgirdo jokio garso. Moterys manė, kad jis trumpam bus atsigulęs didžiajame kambaryje, kur vėsesnis ir grynesnis oras negu jo kabinete.

Įėjęs į didįjį kambarį, protopopas užsidegė vaškinę žvakę, pasuko raktą ir atsisėdo prie degančios

žvakės. Jos šviesa krito ant jo krūtinės, barzdos ir plataus pilko veido, kuriame akys atrodė lyg tamsios duobės. Lauke lojo šunys. Šventorius skendėjo visiškoje tamsoje; tik kitoje upelio pusėje, prie Tasičiaus namų, virpčiojo skalų liepsnelės. Taip jis ir sėdėjo ant kažkokios skrynios, sukryžiavęs rankas, tarsi budėdamas prie numirėlio.

Pyktis atslūgo ir galva prablaivėjo, bet skausmas krūtinėje stiprėjo. Negalėdamas rasti atspirties šioje valandoje, ieškojo jos praeityje, kai dar nebuvo „to". Netrukus sukaks trisdešimt vieneri metai, kai jis tarnauja šventiku Dobrune. Gyvendamas prie cerkvės ir bendraudamas su žmonėmis, daug matė ir įsiminė blogio, bet niekada jam į galvą neatėjo, kad jo namams jo paties kraujas gali užtraukti tokią nelaimę; nelaimę, kuri ateina nematoma ir netikėtai sudrasko tėvams širdį, nuplėšia šlovę ir kurios neatremsi, nenukreipsi, kad ir kaip grumsiesi, kad ir mirsi.

Nykią ir visiškai tuščią jo krūtinę staiga užplūdo ligi šiol nepatirtas jausmas — skaudus, begalinis gailesys. Jam pasidarė gaila visos žmonių giminės, oro, kuriuo žmonės kvėpuoja, duonos, kurią jie valgo. Ypač buvo gaila to nelaimingo, didelio ir kvailo vaiko Jakšos, kurį ištiko tokia baisi gėda. Sėdėdamas šitaip ant skrynios, vienišas tartum našlaitis, užsidengęs rankomis veidą, jis pirmą kartą gyvenime pravirko garsiu ir nenumaldomu verksmu. Bejėgis ir beginklis prieš tokią nelaimę, gėdą ir neteisybę, kūkčiojo sukandęs dantis, veltui stengdamasis sutramdyti verksmą ir nusiraminti. Ašaros tarsi vis-

ką iš naujo atgaivino ir įsiūbavo. Draskomas skausmo, palinko ligi pat žemės, o paskui staiga krūptelėjo, atsitiesė ir visa širdimi bei protu prakeikė moterį ištvirkėlę, baisų sutvėrimą be jokios gėdos ir sąžinės.

III

Tą naktį, šviečiant mėnuliui, Anika sugrįžo į Vyšegradą. Jos pėdomis atsekė ir Jakša. Kitos dienos vakare, kada kaimakamas ėjo pas Aniką, kažkas šovė į jį iš anapus vijokliais apaugusios tvoros. Alibegas buvo lengvai sužeistas į dešinį petį. Tą patį vakarą Jakša dingo iš miestelio.

Anika pasiuntė savo čigonę pasiteirauti, kaip jaučiasi Alibegas, bet jo žmonės apdaužė ją lazdomis. Anika dėl to nelabai nusiminė. Žinojo, kad kaimakamas, kai tik pasveiks, ateis pas ją, nelaukdamas kvietimo. Po išvykos į Dobruną buvo tvirtai įsitikinusi, kad gali daryti, kas tik šauna į galvą. Tą žinojo ir jautė įsibaiminę, suglumę gyventojai; jie matė, kad miestas liko be valdžios, visur viešpatauja chaosas ir suirutė.

Rugsėjis. Tamsiame miške prie Bampolės kiekvieną vakarą Jakša kūrena laužą; jis slapstosi miške, nes į Dobruną grįžti nepatogu, o į Vyšegradą bijo. Jo suimti pasiųsti žandarai kiekvieną kartą grįžta tuščiomis. Netrukus jie liovėsi persekioję bėglį, ir dabar jo laužas šviečia kiekvieną vakarą ties

Borovecu, nuo kurio ligi miesto pusvalandis kelio. Visi žino, jog tai Jakšos laužas dega kalnuose. Kartais ir Anika išeina iš kiemo ir žiūri, kaip drauge su pirmomis žvaigždėmis sušvinta tasai laužas, kaip, temstant dangui ir kalnams, jis vis skaisčiau liepsnoja ir raudonuoja.

Kada Jakša slapstosi miškuose, Dobruno protopopas guli namie išblyškęs ir sustingęs tarsi numirėlis. Šalia dieną ir naktį sėdi apsiverkusi žmona. Maldauja jį žvilgsniu, kad ištartų bent vieną žodį, bent pareikalautų ko nors, bet jis tik kramto nematomas lūpas, paskendusias žiloje barzdoje ir ūsuose, žvilgsnis pilkas, padėręs, be gyvybės ženklo.

Kaimakamas leidžia vakarus savo soduose prie Drinos, geria su bičiuliais. Įsakė žandarams, kad sučiuptų Jakšą, o paskui užmiršo ir juos, ir diakoną. Žaizda užgijo greitai.

Iš Sarajevo atvyko svečių — du nutukę osmanai. Dieną jie sėdi kaimakamo sode, kortuoja, liepia kareiviams leisti į upę geltonus moliūgus ir šaudo į juos kaip į taikinius. O kai sutemsta, pasišaukia muzikantus čigonus. Atsivežė Austrijoje pirktų raketų ir naktį leidžia jas į dangų. Visas miestas bruzda nuo tokių neregėtų dalykų. Vaikai neina miegoti, laukia, žiūri pro langus, kada pakils raketos kaimakamo sode. Ir suaugę stebisi, žiūri, netikėdami savo akimis, į tuos raudonus ir žalius žiburius, kaip jie pabyra vasaros danguje, kaip krenta lyg ugnies lašai ir kaip po to naktis pasidaro dar tamsesnė — tik žvaigždės bemirksi ir dega atkakliai Jakšos laužas kalnuose.

Anikos tarsi nebūtų. Nieko nepriima. Artėjant vakarui, užsirakina kiemo vartus ir liepia Jelenkai dainuoti. Jelenkos balsas aukštas ir skardus, jį girdi visas miestelis nuo vieno krašto ligi kito. Anika sėdi šalia ir klausosi, jos veidas nė nevirpteli, ji pati nejuda ir nieko nesako.

Miestelyje, kur sekamas kiekvienas Anikos žingsnis ir eina iš lūpų į lūpas kiekvienas jos ištartas žodis, žmonės sako, kad ji nėra patenkinta ir nurimusi, nors suniekino protopopą jo paties namuose ir pavergė visą miestelį. Su nesuprantama baime ir pagarba kartojami Anikos žodžiai, kuriuos ji pasakė vienam girtam turkui, paskutiniu metu nesitraukiančiam nuo jos namų.

Tai buvo kažkoks turtingas ir padūkęs turkas iš Rudovo. Kol blaivus, sėdi jis smuklėje arba slampinėja po miestą, bet kai pasigeria, — o pasigeria kasdien, — eina į Meidaną, tiesiai į Anikos kiemą. Kasdien darosi vis nekantresnis ir įžūlesnis. Užsipuola Jelenką ir Savetą arba vyrus, kurie čia ateina ir laukia kaip ir jis. Šaukia po Anikos langais, grasina, bado savo dideliu peiliu vartus. Vieną pavakarę, kai jis vėl švaistėsi su peiliu po kiemą ir visa gerkle šaukė, kad vakare ką nors papjausiąs, netikėtai pasirodė Anika. Lengva suknele, baltomis kojinėmis, be batelių stojo priešais turką.

— Kas yra? Ko plyšauji? Ko nori? — klausė savo niūriu, prikimusiu balsu. Jos veidas atrodė ramus, tik antakiai suraukti. — Ką nori papjauti? Na, pjauk! Manai, kad kas nors bijo tavo peilio, galvijau! Pjauk!

Turkas išpūtė girtas akis, pasitraukė atatupstas žiopčiodamas, tik ilgi, rudi ūsai krutėjo ir slankiojo apžėlęs aštrus Adomo obuolys. Užmiršęs, kad turi peilį, jis stovėjo be žado, tarsi laukdamas, kol jį patį Anika papjaus. Anika išgrūdo jį iš kiemo ir užrakino vartus.

Žmonės pasakojo, kad tada, grįždama į savo kambarį pro Jelenką, Tanę ir dar vieną jaunuolį, vis dar plūsdama turką, pasakė tarsi pati sau, bet balsu:

— Gerą darbą padarytų, kas nužudytų mane.

Tačiau tarp visų tų piktybių dėl Anikos pamišusiame miestelyje buvo ir du dėl jos kenčiantys žmonės, apie kuriuos niekas nežinojo ir negirdėjo, nors čia viskas buvo žinoma ir pasakojama. Tie žmonės kentėjo kiekvienas savaip, slapta, bet labiau ir sunkiau negu visi kiti. Vienas iš jų — Lalė, Anikos brolis, o kitas — Michailas.

Jau nuo pat pirmųjų Anikos negeros šlovės dienų Lalė nebepareidavo namo. Niekas jo nematydavo ir čaršijoje. Jis gyveno ir miegojo kepykloje. Nenorėjo nieko žinoti apie seserį. Kai tik kas nors, būdavo, netyčia pamini jos vardą, jo šviesus, vaikiškas žvilgsnis aptemsta, ir jis įbeda akis į vieną tašką. Po to staiga papurto miltuotą galvą, ir veidas vėl atgauna įprastą nevisapročio šypseną. Ir dainuodamas jis vėl vikriai spaudžia ant kepalų vienodus raštus, kaip jį dar vaikystėje buvo išmokęs tėvas.

Tai viskas, ką žmonės žinojo apie Lalę. Ką galvojo, kokias kančias kentė savo tamsiame kamba-

rėlyje už didžiulės krosnies šis uždaro būdo ir mažo proto jaunuolis — niekas negalėjo numanyti.

Netoli Krnojelaco kepyklos, kiek atokiau nuo čaršijos, stovėjo pirklio Nikolos namai, kuriuose gyveno Michailas. Nuo to laiko, kai Anika pradėjo palaidą gyvenimą, jis stengėsi kuo daugiau keliauti, bet kai būdavo miestelyje, negalėjo negirdėti kalbų parduotuvėse — čia sužinodavo viską, ką daro Anika ir ką žmonės apie ją mano ir šneka.

Petaras Filipovacas, išvaręs sūnų iš namų ir vengiąs kalbėti apie jį su žmona bei dukterimis, ypač pamilo Michailą, dažnai ir ilgai šnekėdavosi su juo kaip su artimiausiu bičiuliu, nors juos ir skyrė nemažas amžiaus tarpas. Dažnai ankstų rytą galėdavai pamatyti juos sėdinčius Petaro parduotuvėje. Dar nė pusės parduotuvių čaršijoje neatidaryta. Tylu ir vėsu. Petaras, niūrus, papurtusiu veidu, sako sunkiu savo balsu:

— Matai, tu esi jaunas, bet aš tau pasakysiu, jog seni žmonės teisybę kalbėjo. Kiekvienoje moteryje tūno velnias, kurį reikia užmušti darbu arba gimdymu, arba ir vienu, ir kitu; o jeigu moteris atsisako vieno ir kito — ją pačią reikia užmušti.

Ir, tartum apie tai jie niekada nebūtų kalbėję, pakelia balsą ir kreipiasi į Michailą vis tais pačiais žodžiais:

— Žmonės tą užmiršo, broli Michailai.

O kai Michailas užsimena apie Tijaną ar Savetą, kurios dar prieš Aniką garsėjo nešlove, Petaras jį pertraukia:

— Tijana buvo šventoji, palyginus su šita. O Saveta? Dėl Savetos miestas ramiai miegotų. Kiek siekia žmonių atmintis, visada atsirasdavo kokia nors čigonė ar patvirkusi merga, bet jos žinodavo savo vietą: su kareiviu griovyje. Niekas į jas nekreipdavo dėmesio ir nekvaršindavo sau galvos dėl to. O šitoji! Matai, kas darosi? Cerkvę išniekino, valdžią į savo pusę patraukė, visus nori mus į aną pasaulį nuvaryti. Ir niekas jai negali nieko padaryti.

— Niekas?

— Niekas, dievaži. Dabar ji šio miesto paša ir archijerejus. Mus reikia padegti iš visų keturių šonų, jeigu neatsiranda, kas tą paleistuvę užmuštų. Netgi tie, kurie iš pakelės žmones užpuldinėja, mažiau pridaro žalos negu ji.

Ir jis pradeda pasakoti iš eilės visas Anikos užtrauktas nelaimes, kol prieina ligi savosios. Tada tik mosteli ranka ir nuryja kartėlį. Michailas jį guodžia: vieną kartą ateis galas ir jai.

— Ne. Neateis. Siautės, kol norės. Tu nepažįsti mūsų ir mūsų miestelio. Prieš didžiausius negandus galime atsispirti, o prieš šitą — ne. Atsisėdo ant sprando ir nenusipurtysi.

Taip visada pirklys Petaras užbaigia savo kalbą, o Michailas tik klauso susimąstęs, nuleidęs galvą.

Jeigu tasai įskaudintas senukas būtų žinojęs, kokias kančias kelia Michailui tos kalbos, be abejonės, būtų pasiieškojęs kito pašnekovo arba pats vienas mintyse narstęs savo nelaimę.

Michailas kartais ir pats stebėdavosi, iš kur jis gauna jėgų gyventi tarp žmonių, dirbti ir šnekė-

tis, tvardytis, kad niekuo neišsiduotų, kas dedasi jo viduje.

Matydamas, kaip greitai keičiasi Anika, Michailas įsitikino, kad jos meilės sužadinta viltis buvo trumpalaikė ir apgaulinga. Pats ant savęs pykdamas, jis klausė save, kaip galėjo bent akimirką pagalvoti, kad tai, kas įvyko užeigos namuose prie kryžkelės, gali išdilti iš atminties, dingti užmirštyje. Kaip drįso to tikėtis? Kartą turguje Sarajeve matė, kaip vienas serbas nudūrė peiliu albaną. Peilis liko žaizdoje. Sužeistasis, nė nepasižiūrėjęs į žudiką, kurį nusivijo kiti, palengva, susikaupęs ir netgi iškilmingai nužingsniavo į artimiausias atviras duris. Ėjo tartum skaičiuodamas žingsnius, į nieką nesidairydamas, tik abiem rankom spausdamas žaizdą, aiškiai žinodamas, jog tol gyvens, kol bus ištrauktas peilis iš žaizdos.

Michailas kaip savo paties neišvengiamą ir netolimą mirtį jautė, kad „tas dalykas" neužsibaigė tada užeigos namuose ir kad jo neatpirko aštuonerių metų kančios. Tą naktį jis, Michailas, buvo mirtinai sužeistas. Tie aštuoneri metai — tai keli albano žingsniai į artimiausias duris žemyn nudelbtomis akimis ir prie žaizdos prispaustomis rankomis. Jis glūdojo pasislėpęs šiame miestelyje, puoselėdamas viltį, kad šitaip tęsis ilgai. O dabar persekiotojai aptiko jo pėdsakus.

Keistas daiktas, nuo tų minčių apie galutinį pralaimėjimą jo kančios mažėjo. Kažkoks liūdesio ir gailesio kupinas balsas šnibždėjo jam:

— Atėjo laikas ištraukti peilį iš žaizdos. Neapgaudinėk savęs.

Michailas dabar nebeprisiminė, kada pradėjo painioti, tapatinti Aniką su Krstinica; jo viduje, taip jam atrodė, tos abi moterys seniai virto viena būtybe. Ir ne tik Anika, bet ir kelios kitos skurdžios moterys, pasitaikiusios per tuos aštuonerius metus,— kokia nors bastūnė smuklėje ar kelyje sutikta čigonė, kurios, pagautas geismo, negalėjo apeiti,— visos jos dabar susiliejo į vieną moterį: aukštą, apkūnią, rusvaplaukę, tvirtų rankų ir ugningo žvilgsnio Krstinicą. Kad tai jinai, jis atpažindavo iš tos baimės, kuri apimdavo jį po susitikimų su jomis, iš neįveikiamo noro bėgti, pasislėpti, apsivalyti, apsiplauti ir viską užmiršti.

Tačiau dabar tai nebuvo akimirkos iliuzija, trumpalaikė baimė ar pasibjaurėjimas. Čia, visai netoli nuo jo namų, ant kalno, kur, jeigu jis šūkteltų, išgirstų jo balsą, gyvena moteris, kiekvieną dieną persekiojanti jį savo panašumu į Krstinicą, ir ją reikia nužudyti. Visos viltys, kurias jam kadaise sužadino Anika, dabar virto nauja kančia, skaudžiais priekaištais pačiam sau, ir ji pati, po trumpo ir varginančio žaidimo parodžiusi tikrąjį savo veidą, patvirtino slapčiausią ir baisiausią jo nuojautą.

Ginklininko sūnus, jautrus ir tvirtas iš prigimties, išauklėtas doro ir protingo tėvo, galėjo daug iškentėti, ir mokėjo nerodyti savo jausmų, bet tos kančios taip smarkiai didėjo, jog kaskart vis sunkiau buvo jas slėpti. Prieš akis tarsi šmėkla stovėjo slegianti, už mirtį baisesnė gėda. O skausmas nuodijo kiekvieną jo gyvenimo valandą, varė į beprotybę.

Kartais jis pradėdavo galvoti vaikiškai, be logikos ir rišlumo. Gal jam, girdi, būtų buvę lengviau, jeigu tą naktį nebūtų palikęs Krstinicos rankose savo peilio. Tasai peilis dabar jam atrodė kaip įkaitas, siejantis jį su tuo baisiu pasauliu, iš kurio tą naktį pabėgo. Ir kai girdėdavo ką nors atsitiktinai tariant žodį „peilis", tuoj pat atsiliepdavo vidinis balsas: „Mano peilis liko jos rankose."

Tas nevalingas sąžinės žaismas pamažu užvaldė visą Michailo gyvenimą.

Šalia tų daugialypių slogių kančių, kurios kamavo jį per ilgus vienatvės metus, jis patyrė dar vieną baisų dalyką: nuolat sapnuodavo tą patį sapną, puikiai suvokdamas, jog kartojasi praeitoji naktis. Tai buvo jo aiškinimasis su Anika. Michailas neatsiminė, kada pirmą kartą susapnavo šitą sapną, bet aiškiai matė, kaip jį kiekvieną sykį papildo kokia nauja tikrovės detalė. Ir po truputį tasai sapnas vis labiau ryškėjo, artėjo prie realybės, nepastebimai virto ja.

Štai koks buvo tasai sapnas, kai Michailas susapnavo jį pirmą kartą.

Šviesus rytas. Veidu, lūpomis, visu kūnu Michailas jaučia malonią vėsą. Jis eina iškėlęs galvą, pasiryžęs kažką nepaprasta padaryti. Negali suvokti visos to darbo apimties, tik jaučia, kad jis nepaprastai sunkus. Gatvėse ir sankryžose kažkas laisvina jam kelią, o jis, kupinas ryžto, vis žengia į priekį. Šitaip praeina pro Krnojelaco kepyklą, kur linksmu balsu dainuoja Lalė. Kyla į Meidaną. Anikos kiemas apšviestas, pilnas gėlių. Atvertos namo durys kviečia vidun.

Kokių nežmoniškų pastangų reikėjo Michailui, sapnuojant tokius sapnus ir iš tikrųjų vaikščiojant po miestą, kad neperžengtų šito slenksčio, apeitų tas duris! Jis imdavosi darbo, kurio nereikėjo, keliaudavo, kur nebuvo reikalo, kad tik nugintų tas mintis, užmirštų jas. Iš dalies jam tai pavykdavo, bet paskutiniu metu ėmė darytis atvirkščiai: jis užmiršdavo prekybinių sutarčių terminus, vėluodavo į susitikimus. Jis pats išsigando savo išsiblaškymo, tartum būtų pasijutęs sergąs kokia liga.

Buvo gal dar viena išeitis: palikti viską ir, nelaukiant, kol įvyks nelaimė, bėgti, kur akys mato, kaip bėga žmonės, praradę garbę ar padarę nusikaltimą. Jeigu turėtų materialinių sunkumų ar realių priešų, taip ir padarytų. O kurgi bėgsi dabar? Tai, nuo ko jis norėtų pabėgti, lauktų jo visuose keliuose, kiekviename mieste. Pagaliau mintis apie pabėgimą ar kitokius išsigelbėjimo būdus paskendo tarp daugybės kitų minčių ir vizijų, kurios tarsi šėlstantis viesulas sukosi jo galvoje.

Jaunystė, noras gyventi ir sveikas protas neleido jam žengti lemtingo žingsnio. Kartais užeidavo noras parašyti ar per ką pasakyti Anikai, kad atsikvošėtų, kad dingtų kur nors pačios savęs, žmonių, jo dėlei. Ir tuoj pat suvokdavo, jog tai bergždžias dalykas.

Michailas dažnai pagalvodavo ir apie Lalę. Jis visą laiką jautė palankumą šitam gražiam, geraširdiškam jaunuoliui. Tarp jo ir brolio tos moters, kuri įsipynė į jo likimą, seniai egzistavo kažkokia trauka, kažkoks meilės, nepasitikėjimo ir pavydo miši-

nys. Michailas nepraleisdavo progos aplankyti jį. Po anų pokalbių su pirkliu Petaru jis ypač dažnai mintimis grįždavo prie Lalės. Jam atrodė, kad Lalė, kaip Anikos brolis, turi visa tai suprasti ir pajusti, kad būtent jis privalo seserį sutramdyti, o jeigu reikia, ir pašalinti. Tomis dienomis, eidamas pro kepyklą anksti rytą, Michailas tyčia kelis kartus buvo užsukęs. Ir kiekvieną kartą matydavo, kaip Lalė, garsiai dainuodamas, didžiuliu juodu peiliu margina baltus išsipūtusius kepalus. Jie pasišnekėdavo, kiek apskritai buvo įmanoma su Lale šnekėtis. Michailas pradėdavo kalbą apie Aniką, bet iš to nieko neišeidavo. Lalė, idiotiškai šypsodamasis, atkakliai laikėsi savo temos — apie miltus, vandenį, duoną.

Šitaip Michailui užgeso ir toji paskutinė viltis. Viskas traukėsi į šalis ir stumte stūmė jį akistaton su ja; viskas jį akivaizdžiai ir nesulaikomai varė į aklavietę, o jis įstengė tik retkarčiais bejėgiškai apsidairyti ir išmatuoti akimis nueitą kelią.

Buvo gražus Vyšegrado ruduo. Michailas jautė, kad atėjo metas atsisveikinti ir išsiskirti. Ir tai prasidėjo nejučiomis. Jis pabudo, su didžiuliu skausmu balsiai tardamas žodį „sudie". Kam jis pasakė „sudie"? Sapnui, kurio neatsiminė, ar miegui apskritai? Nė pats nežinojo. Daugiau apie tai ir negalvojo. Tačiau truputį vėliau, prausdamasis kieme prie versmės, pasisėmęs pilnas rieškučias šalto gaivinančio vandens, staiga vėl pasakė „sudie" ir vėl tuoj pat tą žodį ištaškė drauge su vandeniu. Pamiršo jį.

Ir vis dėlto matė, kad atsisveikina su viskuo, kas jį supa. Vieną dieną jis lyg niekur nieko priėjo prie Anikos čigonės, kurią dažnai matydavo čaršijoje, ir tarė tyliai ir mąsliai:

— Paklausk Anikos, ar galiu ateiti pas ją rytoj rytą arba per pietus, kada pas ją nebūna žmonių. Noriu jai kai ką pasakyti.

Kai čigonė nuėjo, jis krūptelėjo ir apsidairė aplinkui, veltui ieškodamas, kas jam padėtų ar patartų. Tačiau paskui visą dieną buvo ramus ir rūpestingai tvarkė sąskaitas ir visus reikalus namuose. O prieš leidžiantis saulei nuėjo į Stražištę, į terasą kalnuose, kur tiek kartų draugų būryje ilgais vakarais gėrė, dainavo.

Kopė iš lėto. Atsisėdo lygioje aikštelėje prie turkų kapinių, pasistatė šalia savęs rakijos butelį, taurelę, užkandžio. Iš lengvo daužė skiltuvu titnagą, švelniai laikė tarp kairės rankos pirštų uždegtą kempinę. Ilgai negalėjo atitraukti žvilgsnio nuo tabako dūmų, kurie užstojo reginį ir sūkuriuodami pamažu sklaidėsi judančiame ore. Pro pušis dar žvelgė saulė. Apačioje, slėnyje, rūko dūmai iš baltų Vyšegrado namų juodais ir raudonais stogais. Vienoje išsiliejusioje Rzavo atšakoje atsispindėjo dangus ir pakrantėje augantys gluosniai.

Visa tai yra gyvenimas.

Michailas matė ir tai, ko negalima pamatyti iš šitos vietos paprasta akim: visus parduotuvių įėjimus, visas namų tarpuvartes su didžiulėmis nugludintomis plokštėmis, ant kurių žaidžia vaikai, visus miesto gyventojus, jų žvilgsnius ir pasisveikinimus. Visa tai yra gyvenimas.

Išgėrė tik vieną taurelę rakijos, o užkąsti pamiršo. Supdamiesi ore, pamažu nyko melsvi suktinės dūmai. Artėjančioje sutemoje kiekvienas daiktas stengėsi išlikti ir išlaikyti pirmykštį pavidalą. Michailas, traukdamas į plaučius dūmus ir orą, Vyšegrado orą, žiūrėjo į namus, į smailas kalnų viršūnes, į tarpukalnes, su kuriomis tiek metų siejosi jo mintys. Nesikeičiantys kalnų vaizdai, nesikeičiančios mintys. Vido kalnas, Kabernikas, Lijeska, Blažo skardis, Olujacai, Žlijebas, Janiacas, Gostilis, Češalis, Velji Lugas, o už nugaros nė neatsigręždamas aiškiai mato: Stolacas, Staniševacas, Golešas. Ir dabar tų kalnų viršūnės, lygiai kaip anais kartais, spindėjo paskutiniuose saulės spinduliuose ir geso, gaubdamosi vakaro mėlyne. Gaubėsi iš lėto ir nyko pamažėliais. Niekas nenori trauktis ir skirtis.

Visa tai yra gyvenimas.

Šiomis dienomis kaip tik sukanka šešeri metai, kai jis įsikūrė tarp šių kalnų, kai pradėjo dirbti ir gyventi tarp šitų žmonių. Čia įleido šaknis, čia jo gyvenimas. Ir, lygiai kaip viskas pasaulyje, kaip šitie dūmai, kaip šitas spindesys, šitas triukšmas, ir jis norėtų dar pagyventi, pabūti, nekeisdamas savo pavidalo, nesiliaudamas judėti.

Persmelkė širdį mintis, kad jis atsisveikina. Nieko konkrečiai neturėjo galvoje — nei bičiulių, nei pirklio Nikolos, nei linksmų pobūvių, nei darbo, skyrėsi su visu tuo, kas buvo aplinkui, skaudžiai apgailėdamas. Skirtis visiems tenka, bet šitaip atsisveikinti gali ne kiekvienas; tam reikia stiprios širdies.

Michailas pūtė dūmų kamuolius link miesto, kur jau degė pirmieji žiburiai. Neramia širdim išgerta rakija kėlė virpantį gaudesį krūtinėje, o jis vis pūtė dūmus virš savojo miesto. Toli horizonte suliepsnojo raudonas debesis. Už kalnų nusileidusios saulės spinduliai atsimušė nuo dangaus skliauto ir nušvietė dar vieną Janiaco aikštelę, kurios ligi šiol nebuvo matyti. Lyg tai būtų koks ženklas, Michailas atsikėlė ir patraukė jau prietemoj į miestą. Paskui jį pleveno sūkuriuodami tabako dūmai.

Ėjo tiesiai namo. Spūstelėjo medinę kiemo vartų rankeną. Tasai nugludintas medžio gabalas, kurį jis tiek metų lietė ir kurio visus trūkumus ir užgaidas žinojo, dar kartą priminė, kad gera gyventi vienoje vietoje be jokių permainų. Namų durys buvo praviros, ir jis matė, kaip viduje kūrenosi židinys. Žiūrėdamas į ugnį židinyje, ėjo per ilgą kiemą ir staiga krūptelėjo, tarsi būtų ant ko užstojęs. Prie klėties stovėjo vienaakė Anikos čigonė. Pasijutęs nejaukiai dėl savo išgąsčio, jis pats priėjo prie jos. Čigonė prašneko pirmoji:

— Anika liepė pranešti, kad gali ateiti rytoj rytą, ir kuo anksčiau.

Pasakė beveik pašnibždomis ir nuėjo negirdimais žingsniais.

Naktį Michailas sutvarkė viską, ką reikėjo palikti bendrininkui pirkliui Nikolai. Miego nenorėjo, bet prieš auštant jį apėmė kažkokia svajinga ramybė, kuri trumpino naktį ir slopino tikrovės pajautimą.

Kalnų apsuptame Vyšegrade saulė pateka vėlai. Tačiau miestelyje dar gerokai prieš saulės patekėjimą būna vaisku kaip dieną nuo šviesos, krentančios tiesiog iš vidurio dangaus skliauto. Eidamas per kiemą, skendintį toje ramioje šviesoje, Michailas užsimetė ant pečių kuprinę ir pasiėmė maišelį, kaip visados darydavo išvykdamas į kelionę.

Gatvės buvo tuščios ir atrodė platesnės ir šviesesnės negu paprastai. Praėjo pro Lalės kepyklą, bet šį kartą neišgirdo jo dainuojant. Kaip niekada šiuo paros metu, kepykla buvo uždaryta ir atrodė vieniša ir niūri tarsi sena kapų koplyčia. Bet toliau viskas buvo kaip įprasta. Kelias į Meidaną visiškai tuščias. Rytuose paraudęs dangus — greit patekės saulė. Pastogėse burkuoja balandžiai. Daugelio namų durys atviros, jų angos juodos, tarsi iš vidaus kas varytų tamsą.

Anikos kiemo vartai buvo atlapoti. Darže, žaliuojančiame stačiame šlaite virš namų, Jelinka, visa paskendusi žalumynuose, skynė pupeles ir čiulbėjo lyg vieversėlis.

Vos įžengus pro duris vidun, Michailo žvilgsnis krito į židinį.Ploname pelenų sluoksnyje gulėjo juodas kepėjo peilis, kruvinas ligi pat rankenos. Tai buvo tas pats peilis, kurį Michailas tiek kartų matė Lalės rankose, kalbėdamasis su juo kepykloje.

Apstulbęs, sutrikęs, tarsi, sapnuodamas vieną keistą sapną, būtų jame susapnavęs dar keistesnį, Michailas palengva priėjo prie Anikos kambario durų ir nepasibeldęs atidarė. Nedidelis kilimais išklotas kambarys buvo sutvarkytas. Tik nuo sofos nu-

mestos dvi pagalvės. Ant grindų gulėjo Anikos lavonas. Ji buvo apsirengusi, tik ant krūtinės sudraskyta liemenė ir marškiniai, ir neatrodė, kad būtų priešinusis ar kentėjusi priešmirtines kančias. Michailui pasirodė, kad ji didesnė, negu buvo iš tikrųjų, kad guli ir ant grindų, ir ant sofos, ir ant pagalvių, atremtų į sieną. Plaukuose turėjo gėlę. Iš kūno dar nebuvo ištekėjęs kraujas.

Visas nustėręs, Michailas iškėlė ranką persižegnoti, bet susilaikė ir ta pačia ranka uždarė duris. Išeidamas dar kartą žvilgtelėjo į kruviną peilį pelenuose, nejudantį, kaip gali gulėti nejudėdami šimtus metų negyvi, nebylūs daiktai. Sugrįžo ir drebančia širdimi paėmė tą peilį, nušluostė į pelenus, paskui pabraukė į židinio kraštą ir užsikišo už diržo šalia savojo didelio peilio, kurį buvo pasirengęs šiam rytui.

Saulė jau buvo pasirodžiusi, ir Jelenka tebedainavo kažkur darže. Garsiai čiurleno šaltinis. Ant atsikišusio pamato po langu jau sėdėjo kvailelis Nazifas, dėliojo šalia savęs cukraus krūveles ir kažką murmėjo. Idiotas nė nepažvelgė į Michailą, kuris praėjo pro jį ir sparčiu žingsniu patraukė prie upelio, dar gaubiamo ryto šešėlių.

Netikėta Anikos mirtis iš pagrindų pakeitė miestelio gyvenimą. Po tokios suirutės ir sambrūzdžio viskas neįtikėtinai greitai

grįžo į senas vėžes. Niekas neklausinėjo, kaip nusmuko ši moteris, kam gyveno, ko norėjo iš gyvenimo. Ji buvo žalinga, pavojinga, o dabar jos nebėra, palaidota, užmiršta. Miestelis, kuris laikinai buvo pakrikęs ir pasidavęs blogai jos įtakai, gali vėl po senovei ramiai alsuoti, be baimės miegoti ir laisvai jaustis šiame pasaulyje. O kai vėl užgrius koks nors negandas,— anksčiau ar vėliau vis tiek užgrius,— miestelis vėl priešinsis, grumsis, kol įveiks jį, palaidos ir užmirš.

Salka Hedas vedė Anikos nužudymo bylą. Žandarai, tardydami Jelenką, Savetą ir čigonę, mušė jas be jokio reikalo — ir be to jos pasakė visą teisybę.

Anika tą rytą panoro likti viena ir visiškai „išvalė" namus. Ji ne tik nieko neįsileido, bet ir čigonę su Saveta išsiuntė į Vučiną pas kažkokią Kristiną, iš kur jos negalėjo pareiti anksčiau kaip prieš pietus, o Jelenkai liepė eiti į daržą šlaite pupelių skinti ir negrįžti, kol nepašauks.

Čigonė per tardymą paliudijo, kad tą vakarą, davusi žinią Michailui, jog rytoj galės ateiti, ji, kaip liepusi Anika, dar nuėjusi pas Lalę ir pasakiusi jam:

— Anika liepė pranešti, kad rytoj rytą ateitum pas ją, ir kuo anksčiau.

Lalė jai nieko neatsakęs.

Kam Anika kvietė brolį, su kuriuo šiaip nesusitikdavo, tą patį rytą, kada turėjo ateiti Michailas? Gal tai buvo tik sutapimas? O gal ruošė kokius spąstus ar staigmeną? Ir katras iš jųdviejų galėjo nužudyti Aniką? Viso to nei čigonė, nei Jelenka, taip pat

nei Saveta negalėjo paaiškinti, nes Anika mažai kalbėdavosi su jomis, nepasisakydavo savo ketinimų.

Jelenka tegalėjo pasakyti, jog, iš smalsumo žiūrėdama nuo skardžio, kas įeina ir išeina iš namų, matė, kad pirmas atėjo Lalė ir po kiek laiko išlėkė laukan. Ji nenustebo, nes žinojo, kad vaikinas nesveiko proto. Truputį vėliau atėjo Michailas; jis viduje užtruko dar trumpiau negu Lalė ir išėjo ramiu žingsniu. Nors Jelenkai labai rūpėjo, ką Anika veikia su broliu, su kuriuo ji susipykusi, ir su Michailu, kuris jos nebelanko, bet ji nedrįso eiti iš daržo, kol nepašauks. Atbėgo tik tada, kai išgirdo klykiant senutę prekeivę, nešiojančią po namus drobę,— ji ir užtiko Anikos lavoną.

Iš aplinkinių valstiečių vyresnybė sužinojo, kad Lalę žmonės matę už Dobruno kelyje į Užicę, o Michailas keliavęs priešinga kryptimi — Sarajevo vieškeliu. Peilis, kuriuo nužudyta moteris, niekur nerastas.

Visa byla buvo neaiški, paini, ir neatrodė, kad įmanoma padaryti kokį nors sprendimą. Tas labai pritiko Hedui, kuris norėjo kuo greičiau užbaigti ir nutraukti tardymą, negalintį nieko išaiškinti ir patvirtinti, be to, niekas to tardymo ir nereikalavo, niekam jis nerūpėjo.

Kaimakamas praleido dvi ar tris savaites Plevlioje pas gimines, o paskui sugrįžo į Vyšegradą ir toliau gyveno kaip gyvenęs — savo ir kitų malonumui. Tiesa, sėdėdamas sode prie nargilės ir žiūrėdamas į sraunų Drinos vandenį, kartais pagalvodavo apie krikščionę iš Meidano. „Nuostabus daiktas! Iš tokio

grožio nieko nebeliko." Maždaug tokia buvo jo apmąstymų linkmė. O miestelyje, jo manymu, apie tai nebuvo su kuo pasikalbėti.

Ir visas miestelis greitai atgavo savo seną veidą. Moterys vėl pasidarė linksmesnės, vyrai — ramesni. Pirklio Petaro Filipovaco sūnus susitaikė su tėvu. Vaikšto nudelbęs akis, linkdamas per kelius, sustambėjęs, užsiauginęs retus, ilgus ūsus. Visas pasinėręs į darbą. Po kalėdų žada vesti. („Aš jai syvus išspausiu",— kalba jis draugams niūriu ir kimiu balsu.)

Vyšegrade tik pirklys Petaras Filipovacas sėdi savo parduotuvėje rūškanas ir nesavas, kaip ir anksčiau. Jis nuoširdžiai gaili Michailo, išmintingo jaunuolio, kuris tikriausiai slėpė kažkokią didelę kančią. O jei kas nors jam sako, kad miestas laimingai išsigelbėjo nuo pavojaus, jis tik mosteli ranka:

— Anika ir iš kapo dar šimtą metų nuodys mums gyvenimą. Šimtas metų turi praeiti, tada tik jos nuodai nebeveiks.

Tačiau tik jis vienas laikosi tokios nuomonės ir šitaip šneka.

Ir Dobruno protopopo reikalai pagerėjo. Po Anikos mirties Jakša buvo besprunkąs į Serbiją, bet kelyje sužinojo, kad tėvas mirtim vaduojasi. Jakša iškart pasiryžo grįžti. Naktį parvyko į Dobruną, įpuolė tiesiai į ligonio kambarį, pabučiavo tėvui ranką ir gavo atleidimą bei palaiminimą. Tėvas jį tuoj pat išsiuntė į Trnavacą, kol aprims triukšmas ir viskas bus užmiršta. Netrukus protopopas taip sustiprėjo, kad galėjo pats nuvykti į Vyšegradą. Čia jis pamatė, jog kaimakamas nė nemano persekioti Jakšos, o Hedas

dedasi nežinąs, kas šovė į kaimakamą. Viskas tartum pagal nebylų susitarimą ėjo užmirštin ir klojosi kuo puikiausiai.

Jakša kitą vasarą vedė, ir protopopas dar sulaukė dienos, kada sūnus buvo įšventintas į popus ir užėmė jo vietą Dobruno parapijoje.

Lalės kepyklą ir Krnojelacų namus perėmė savivaldybė ir kažkam išnuomojo. Dabar čia gyvena ir dirba kiti žmonės. Mažai kas beatsimena Andžos Vidinkos vaikus. Ir patį Michailą pradeda pamiršti. Tik buvęs jo bendrininkas pirklys Nikola Subotičius dažnai jį prisimena. Po to, kai dingo Michailas, jis turėjo persikelti į Vyšegradą, nes nebuvo kas jį pakeičia. Dabar jis mažiau važinėja ir kortuoja. Atrodo, kad jį graužia kažkokia liga ir sekina jėgas. Kartais nueina pasišnekėti pas Petarą Filipovacą. O pavakariais, kai ne taip karšta, ir Petaras užsuka pas jį. Tada jie išsineša į erdvų gražų kiemą kilimą ir pasitiesia prie versmės tarp buksmedžių. Čia, sėdėdami prie rakijos taurelės, šnekučiuojasi ir kiekvieną kartą prisimena Michailą.

— Prapuolė žmogus, kaip į vandenį įkrito,— sako pirklys Nikola giliu, gergždžiančiu balsu.— Man jo gaila kaip savo tikro sūnaus.

Ir šimtąjį kartą pirklys Nikola laimina tą duoną ir druską, kurią valgė drauge su Michailu. Akies kamputyje jam žėri nejudanti kibirkštėlė. Tai ašara, kuri niekada nenukrinta, bet sublizga kiekvieną kartą, kai prasideda kalba apie Michailą, ir vis tame pačiame kamputyje, tarsi būtų visados ta pati.

JELENA, MOTERIS, KURIOS NĖRA

Pačioje pradžioje

Tylą ir nejudamą vasaros dienos orą tartum paklydusi vieniša banga netikėtai sudrumstė iš kažkur atkilęs nematomas šuoras. Pravertas mano langas kelis kartus bilstelėjo į sieną. Tuk, tuk, tuk! Neatitraukdamas nuo darbo akių, tiktai šyptelėjau, kaip žmogus, kuris gerai pažįsta savo aplinką, kuri supa ramybė ir jokių staigmenų nežinanti laimė. Nieko nesakydamas, vos linktelėjau galvą, duodamas suprasti, kad pokštas jai pavyko, kad gali įeiti, laukiu jos ir džiaugiuosi. Ji visada taip ateina, meiliai šypsodamasi, su muzika ir aromatu. (Su atsitiktinių ir kasdieniškų garsų muzika, kuri atrodo nepaprasta ir reikšminga, su ištiso kurio nors krašto ar sniegą pranašaujančio šiaurio aromatu.) Kartais neaiškiai girdžiu ją prie kiemo vartų teiraujantis, kaip surasti mano butą. Kartais tiktai pamatau, kaip pro mano langą tyliai praslenka liaunas jos šešėlis, bet ir tada neatsigręžiu ir nekeliu akių, toks esu tikras, kad tai ji ir kad po valandėlės įeis. Neįmanoma aprašyti ir apsakyti, kokia brangi man toji sekundės dalelė.

Ji, žinoma, pas mane neužeina, nepamato jos mano akys, kurios, beje, niekada nėra mačiusios šitos

moters. Bet aš jau įpratau nelaukti, ir tik atsiduodu malonumui, kurį teikia begalinė jos pasirodymo akimirka. O tai, kad ji neateina, kad jos nėra, iškentėjau ir persirgau kaip ligą, kuria žmogus serga vieną kartą gyvenime.

Ištisomis dienomis ir metų metais stebint ir puoselėjant širdyje jos pasirodymus — įvairiausiais pavidalais, visada keistai ir netikėtai,— man pavyko čia nustatyti tam tikrą dėsningumą ir tvarką. Visų pirma tie mano *regėjimai* susiję su saule ir jos keliu. (Vadinu tai regėjimais, turėdamas omeny jus, kuriems pasakoju šią istoriją, nes man pačiam būtų juokinga ir apmaudu patį tikriausią dalyką nusakyti žodžiu, kuris iš esmės nieko nereiškia.) Taip, ji beveik visada rodosi man nuo balandžio pabaigos ligi lapkričio pradžios. Žiemą labai retai, tas irgi priklauso nuo saulės ir šviesos: kuo ilgesnis saulės kelias, tuo dažnesni ir gyvesni jos pasirodymai. Gegužės mėnesį ją matau retai ir nereguliariai. Liepos, rugpjūčio mėnesiais — beveik kasdien. Spalio mėnesį, kada saulės spinduliai tarytum suskystėję ir žmogus geria juos be paliovos ir be galo, tarsi negalėdamas numalšinti troškulio, ji beveik visai nesitraukia nuo manęs, kai sėdžiu terasoje, užklotas saulės ir lapų šešėlio tinklu. Jaučiu ją esant kambaryje iš vos girdimo knygos lapų šiugždesio ar tylaus parketo girgždesio. Tačiau dažniausiai ji stovi nematoma ir negirdima kur nors šalia mano šešėlio. Ir aš tada valandų valandas gyvenu vien ta mintim, kad jinai yra greta manęs, o tai kur kas daugiau negu visa, ką duoda akys bei ausys ir visi skurdūs mūsų jutimai.

Tačiau kada saulės takas danguje ima trumpėti ir praretėja lapai, kada šviesia medžių žieve lyg žaibai skrieja plauką keičiančios voverės, mano regėjimai po truputį blėsta ir visai dingsta. Vis rečiau tada man pasigirsta tas tylus šiugždesys, kurio pripratau klausytis kambary už savo nugaros, visiškai pražūva linksmi pokštai, kuriuos pažįsta tik nerūpestinga jaunystė ir amžinas sapnų pasaulis. Nematomoji moteris pamažu įsiaudžia į mano šešėlį. Tarsi tirpte ištirpsta, dingsta, kaip dingsta sapnai ar vaiduokliai, nedavę jokio ženklo, neatsisveikinę. Niekada jos nebuvo. Ir dabar nėra.

Pamokytas ilgos patirties, žinau, kad ji miega mano šešėlyje tartum stebuklingame guolyje, iš kurio kelsis ir rodysis man netikėtai, nereguliariai, pagal sunkiai suvokiamus dėsnius. Įnoringai ir nenumatytai, kaip ir galima laukti iš sutvėrimo, kuris yra ir moteris, ir šmėkla. Ir, lygiai kaip gyvo kūno ir kraujo moteris, ji savo pasirodymu į mano gyvenimą iškart atneša abejonių, nerimo ir niekuo nepaaiškinamo ir nepagydomo liūdesio.

Taip buvo pereitą rudenį. Atėjo spalio pabaiga. Man rodos, buvo paskutinė to mėnesio diena. Antrą dieną iš eilės pūtė nemalonus vėjas. Jis nenurimo nei naktį, lyg būtų budelis, kuriam pavesta susidoroti su gėlėmis, medžių lapais, šakomis. Jam talkininkavo smarkus lietus. Vakariniame dangaus pakraštyje švytėjo kažkokia niūri raudona pašvaistė nieko gero nežadanti, šalta ir sustingusi, tarsi turinti paliudyti, kad budelis viską sunaikino, išblaškė permerkė, kaip ir buvo nurodyta. Iš kalnų viešbuči

persikėliau į prilytą Alpių miestelį, kad galėčiau užsisakyti vietą rytojaus dieną išeinančiame traukiny ir susitvarkyti, pasirengti kelionei. Kai ėjau namo, mane lenkė žmonių prisikimšę didžiuliai autobusai. Iš kalnų paniškai bėgo turistai. Nuo saulės ir kalnų oro sveikai įdegę veidai atrodė kaip kaukės, iš kurių žvelgė neramios akys ir pro kurias švietėsi baikštus blyškumas.

Kai įėjau į prieškambarį, jame buvo prietema, su kuria bejėgiškai kovojo vienintelis langas, nurausvintas vakaro dangaus. Ant grindų gulėjo kelionei paruoštas mano bagažas. Prie lagaminų, padėjusi galvą ant didžiausio iš jų ir žiūrėdama į žemę, gulėjo Jelena. Prietemoje negalėjau įžiūrėti detalių, bet nebuvo jokių abejonių, kad iš didžiulio sielvarto, nesulaikydama ašarų, ši moteris atsidūrė ant grindų ir rauda prie kelionei paruoštų daiktų.

Aš krūptelėjau ir tą pačią akimirką nesąmoningai paspaudžiau elektros jungiklį prie durų. Plykstelėjo elektra ir tuoj pat, užgesinusi rausvą langą, užliejo balta šviesa prieškambarį ir visa, kas jame buvo. Ant grindų stovėjo lagaminai, du maži ir vienas didelis, o skersai jų gulėjo mano tamsiai žalios gelumbės pelerina. Ji tikriausiai nusmuko nuo pakabos ir nukrito ant stovinčių po ja lagaminų. Pajutau, kaip slūgsta mane apėmęs siaubas. Įžengiau į kambarį, uždegiau visas lempas ir pradėjau pakuoti paskutines smulkmenas. Stengdamasis laikytis ramiai, kažko grįžau į prieškambarį. Duryse nugarą man vėl nusmelkė šiurpulys. Betgi visi daiktai stovėjo savo vietose, apšviesti,— lagaminai ir pelerina ant

jų. Viskas natūralu, suprantama ir lengvai paaiškinama.

Vakarieniavau bjauriai nusiteikęs, prastai miegojau, o anksti rytą sėdau į traukinį, kuris turėjo mane nuvežti į slėnį, o paskui į mano miestą.

Atėjo gruodžio dienos, tos pilkos metų galo dienos, kada vieniši žmonės atsisako kvietimų į svečius ir vis giliau brenda į nepakeliamą savo vienatvę kaip į šaltą vandenį ar gūdžią girią, tikėdamiesi, kad, visiškai jai atsidavę, greičiau ją įveiks, išsigelbės — išeis į šviesią laukymę.

Vieną naktį sėdėjau kambaryje ir dirbau. Didžiulis kambarys su daug langų buvo prastai apšildomas, ir paryčiais darėsi kaskart šalčiau. Norėdamas truputį sušilti, patraukiau nedidelį stalą į kambario gilumą, kur buvo menkas šildymo įtaisas. Iš šios vietos mano žvilgsnis krito į nišą, kur stovėjo mano lagaminai. Nedidelis stalinės lemputės šviesos ratas siekė tik dalį nišos su mano bagažu. Atitrūkęs nuo darbo, žiūrėjau išsiblaškęs į viršutinį, apšviestą lagaminą, metalinius jo apkaustus, ryškių spalvų viešbučių etiketes ir, tarsi mėlynes ant kūno, žymes, primenančias nešikų nekantrumą ir dienas bei naktis, praleistas bagažo vagonuose. Staiga man pasirodė, kad ant nikeliuoto lagamino užrakto matau šviesų moters plauką. Pašokau. Į spynelę buvo stipriai įstrigęs vienas vienintelis plaukas, šviesus, kietas kaip nutrauktas vieliukės galas. Nedrįsau prieiti ir paliesti jį, nes mane ėmė krėsti šiurpas, kaip prieš du mėnesius Alpių viešbučio prieškambaryje.

Vadinasi, kažkas vis dėlto gulėjo prie tų laga-

minų pakrikais plaukais, užsidengęs rankomis veidą! Valandėlę galvojau apie šį savo atradimą, o paskui, tarsi kieno įsakytas, vėl persinešiau stalą su lempa ir popieriais į seną vietą. Už nugaros liko prietemoje skendinti niša. Instinktyviai kračiausi to kankinančio žaidimo, kuris manęs netraukė ir kurio negalėjau rikiuoti kaip tinkamas.

Pasidarė dar šalčiau. Stengiausi negalvoti apie tą savo atradimą. Ir kai man pavyko nuvyti mintis apie jį, įsitikinau, jog negaliu galvoti ir nieko kita. Niekada nemėgau perdėto jausmingumo nei tos neaiškios, abejotinos dvasios būsenos, kada vaizduotė lengvai pradeda vesti mus klaidžiais ir bergždžiais keliais. Todėl visas tasai žaidimas mane erzino ir kankino. Norėjau atsikeršyti ir nubausti jį panieka -- visai nesidomėti tuo, nesistengti perprasti, kaip čia yra iš tikrųjų. Tačiau dabar be paliovos galvojau apie tą savo panieką ir vis vien kamavausi. Niekas nepadėjo. Beliko lova, kuri tarsi kapas užkloja mus užmirštim ir gydo visas kančias, nors ir nelabai efektyviai. Ak, jeigu *atsigulti* būtų tas pat kaip ir *užmigti*, gyvenimas nebūtų tai, kas yra dabar: mirtis, lydima nerimo ir nežinios. Miegas, ištisas miego vandenynas, tolimas ir nepasiekiamas kaip didžiausias lobis ar drąsiausias pasaulio rekordas, plytėjo kažkur tolybėje, o aš troškau bent vieno vienintelio jo lašelio. Užmigti, užmigti miegu be sapnų, mirtinu miegu, kuriame nebūtų nei lagamino, nei verksmo, nei moters plaukų, nei jokių moterų — tikrų nei menamų!

Tamsa ir tuščios pastangos užmigti taip iškamavo

ir apkvaitino man sąmonę, jog pradėjau nejausti savo paties kūno proporcijų. Delnas, ant kurio ilsėjosi kairysis skruostas, man virto įkaitusia bekrašte dykuma be žolelės ir vandens. Nuvargusiai sąmonei atrodė, kad guliu šitaip nuo neatmenamų laikų, o mintis apie šviesų moters plauką — tik vienas iš daugybės sapnų, kuriuos sapnuoju čia nemiegodamas. Sutelkęs visas jėgas atsitokėjau ir įžiebiau šviesą. Koks mažas ir pakrikas realių daiktų pasaulis, palyginus su karštais, neaprėpiamais nemigos regionais! Kaip blanku ir darku yra tai, ką gali matyti atmerktos akys! Žemiškos šviesos sūkurys, staiga atsiskleidęs prieš mano akis, sukosi vis lėčiau. Pagaliau visi daiktai sustojo savo vietose: durys, didžiulis veidrodis, sofa, rašomasis stalas, telefonas.

Atsikėliau. Netvirtu žingsniu, kaip vaikas, kuris pažįsta daiktus aplink save, bet nežino jų savybių, perėjau per tą žemesnę tikrovę. Kitame kambario gale uždegiau dar vieną, sieninę lempą. Nišoje gulėjo apšviestas bagažas. Mano žvilgsnis krito ant nikeliuotų didžiausio lagamino užraktų, apžiūrėjau vieną, paskui kitą. Nė pėdsako moters plauko. Įžiebiau dar stalinę lempą ir atsisėdau ant tos pačios kėdutės, kur, sėdėdamas prieš miegą, pamačiau virpantį plauką. Iš šitos vietos ant kairiojo užrakto buvo matyti plonas šviesos atspindys, panašus į šviesų plauką. Ir tai buvo viskas.

Vėl užgesinau iš eilės visas didžiąsias lempas ir priėjau prie patalo, kuris, apšviestas naktinės lemputės, atrodė kaip mūšio laukas arba vieta, kur vyko tragiški geologiniai pakitimai. Pataisiau pagalvę, iš-

lyginau paklodę kaip areną nakties mūšiui, išjungiau naktinę lemputę ir atsiguliau. Kaip tik šitokiu momentu žmogus pirmą kartą turėjo pagalvoti apie prisikėlimą iš numirusių. Jaučiausi sugniuždytas ir menkas, skurdi liekana ano žmogaus, kuris vakar vakare apie dešimtą valandą įėjo į šį kambarį ir sėdo dirbti, apgautas ir pažemintas, ir netgi du kartus: vieną kartą tariamos tikrovės, kitą kartą — realios. Tai, kas po viso to liko iš manęs, galėjo ramiai gulėti kaip tuščias austrės kiaukutas, jo niekas nepalies. Užmigau greitai ir kietai, bet tai nebuvo tas miegas, kurio taip troškau pirma. Tai buvo niekam nereikalingo ir atmesto kūno ramybės būsena.

Visas gyvenimo negandas, graužatį ir kančias galima matuoti jas lydinčios nemigos ilgumu. Diena nėra tikroji jų veiklos sfera. Diena tėra baltas popierius, kuriame viskas užrašoma, o sąskaitos apmokamos naktį dideliame, niauriame ir karštame nemigos lauke. Čia viskas išsprendžiama ir užbraukiama, galutinai ir negrįžtamai. Kiekviena iškentėta kančia dingsta kaip požeminė upė arba sudega, nepalikdama nei pėdsakų, nei atminimo.

Žiema ėjo į pabaigą. Keista ir slogi istorija su verksmu prie lagaminų ir plaukų, įstrigusių į lagamino užraktą, buvo laimingai užmiršta. Tokių regėjimų pasitaikydavo retai.

Vieną skaistų rytą stovėjau prieš veidrodį ir šukavausi. Staiga pasirodė, kad pro pirštus ir šukuojamas plaukų sruogas tarsi pro groteles matau Jeleną, einančią per kambarį man už nugaros. Šmėkštelėjo per visą veidrodį kaip neaiškus šešėlis.

Nespėjus man gerai įsižiūrėti, ji dingo šlifuoto stiklo krašte, kur lūžta auksiniai ir melsvi žiemos ryto atspindžiai.

Vieną dieną išėjau už miesto pasivaikščioti. Sustojau ant upės kranto ir akmenuotu jos šlaitu nusileidau ligi pat vandens. Upė buvo srauni ir drumsta. Vanduo šaltas, aštrus ir negailestingas kaip metalas, be jokios žuvelės ar vabzdžio, be šakelės, lapo ar vaisių graužtuko, kuriuos paprastai maudydamiesi mėto vaikai. Pakrantės krūmai, karklai pliki. Kitas, akmenuotas ir neįkopiamas krantas apaugęs retomis pušimis. Žiemos popietė, kuri visada būna trumpesnė ir vėsesnė, negu žmogus tikisi, staiga apniuko, pasidarė šalta. Iš kažkur atlėkė vėjas, artėjančių sutemų pranašas. Aiškiai mačiau, kaip nuo jo linguoja kitame krante pušys. Vėjas, pučiantis nuo pušų, uolų ir vandens, varė plonu šešėliu skriejančias dulkes, — atrodė, kad artinasi didėjanti ir tamsėjanti banga, vis greičiau ir greičiau. Pagaliau tas šešėlis, įgavęs apčiuopiamą pavidalą, sustojo šalia manęs. Buvau tikras, kad jeigu tada nudelbtą žvilgsnį būčiau atsargiai pasukęs kairėn, būčiau pamatęs Jelenos ranką ir jos pilkos rankovės kraštą. Bet to nepadariau ir niekada nepadarysiu. Stovėjau nuleidęs akis, apstulbintas netikėto jos pasirodymo.

Šitaip ją pamačiau žiemą. Neseniai ji buvo pasirodžiusi lange, padvelkus pavasario vėjeliui. Kokiu pavidalu dar ją sutiksiu? Kur mane nuves tie regėjimai, brangesni už viską pasaulyje ir pavojingesni už didžiausius realaus gyvenimo pavojus? Ar ir ji, kai man ateis laikas, bus paguldyta su manim į kars-

tą? Šiuo metu man atrodo, kad tada, kai aš amžinai susiliesiu su savo šešėliu, ji išskris iš jo kaip drugelis iš kokono ir nuplasnos į pasaulį lankyti gyvųjų žmonių. Taip dabar man atrodo.

Kelionėje

Kažkas pradėjo pasakoti apie keliones. Šia tema susidomėjo visa draugija. Kalbėjo visi, tarpais po du vienu metu. Geras vynas, kurį gėrėme nedideliais, saikingais gurkšniais, gyvino pašnekesį.

— Mėgstu keliauti! — pasakė vienas jaunuolis netikėtai ir tyliai, bet su šypsena, kuria tramdė kelionės džiaugsmą.

Jaunuolio šypsena sujaudino mane, ir aš panorau papasakoti kai ką iš savo kelionių, bet tiktai sau. Tai buvo neišsakytas monologas, kurio srautas kaip požeminė upė tyliai tekėjo po mano pašnekovų garsiom kalbom.

„O kas nemėgsta? Pasikalbėkite su moterimis ir jaunais žmonėmis ir įsitikinsite. Pažvelkite giliau į širdį seniems, ramiems žmonėms, kurie nesipasakoja savo troškimų, ir pamatysite šią aistrą, apmirusią, be vilties atgyti, bet tikrą ir gyvą. Tikriausiai galima pasakyti, jog kiekvienas mėgsta keliauti ar bent galvoja apie keliones, kaip apie kitą, gražesnį gyvenimą. O aš, sakydamas, jog mėgstu keliauti, turiu rimtą ir ypatingą priežastį. Jelena, kuri šiaip retai pasirodo, kelionėse beveik visą laiką būna šalia manęs. Todėl mėgstu keliauti vienas ir todėl keliauju

dažnai. Vos tik prasideda vasara, nežinau iš kur atsiradusi jėga, ar slypinti manyje, ar ateinanti iš aplinkinio pasaulio, kelia mane lyg drėgmė žolės stiebelį į šviesą, ir aš keliauju: važiuoju, plaukiu, skrendu. Kitaip sakant, jaučiuosi laimingas, jog negaliu pasakyti, kur esu.

Tada, laimingomis valandėlėmis, žinau, kad man pasirodys Jelena. Kaip, kada, kokiu pavidalu ar reginiu, sunku man pasakyti, nes niekada negaliu to numatyti ir nemoku dorai sau paaiškinti.

Kartais susitinku ją tarsi laukiančią, kada išvyksiu į kelionę. Vos tik įsitaisau kupe sėdynėje prie lango (blyškiai žalia gelumbė su baltais nėriniais virš galvos!), traukinys pajuda ir po valandėlės palieka netvarkinga, niūrų priemiestį. Kada pro didelį vagono langą pradeda plaukti ir šmėkščioti sodai ir laukai, kada ima sūkuriuoti gyvatvorių, medžių, telegrafo vielų pynės, aš atitraukiu žvilgsnį nuo tuščios, lyg kažko laukiančios vietos priešais mane. Atkakliai žiūriu į tolį ir žinau, kad visi tie vaizdai ir objektai, kuriuos greitis verčia tekančia šviesia mase, stingsta ir pamažu įgauna mano bendrakeleivės išvaizdą. Žiūriu į tolį, į tamsią spygliuočių miškų juostą horizonto gilumoje arba į vienkiemį pusiau žemėje, pusiau danguje ir žinau, jog priešais mane jau sėdi ir darosi kaskart realesnė būtybė, kurios pats buvimas teikia man neapsakomo, kas akimirką stiprėjančio džiaugsmo. Argi ne vis vien, kur žiūriu, — į tolimą tašką horizonte ar į priešais sėdinčios moters veidą? Mat džiaugsmas, kad ji čia, kad egzistuoja būtent tokia, kad galiu žiūrėti į ją ir tu-

rėti šalia savęs, yra toks didelis ir taip siaubingai didėja, jog užtvindo ir ištirpdo mūsų veidus, kraštovaizdžius ir tolius aplinkui, persilieja per aštrią horizonto briauną ir išsiskirsto po visus pasaulius. Tačiau didžiausias to džiaugsmo stebuklas — kad bet kurią akimirką galiu sulaikyti tą laimės antplūdį, nukreipti jį į mudviejų kūnus, į nedidelę kupe, kurioje mes važiuojame. Po trumpos valandėlės laimė pradeda plūsti į mus iš naujo, pasineriame joje ir mes abu, ir kupe, ir visas platusis pasaulis.

Taip nešioja mane beveik be sąmonės tos kosminės sūpynės — nuo vienos absoliučios laimės iki kitos, nuo mano susitikimo su Jelena ligi mudviejų ir mus supančios aplinkos išnykimo visuotinėje palaimoje. Ir tame begaliniame lauke mes nė akimirkos negalime sustoti viename taške, be paliovos kylame arba leidžiamės.

Taip, Jelena dabar yra čia, mano akies kamputyje, krašte plataus horizonto, kuris skendi, sūkuriuoja ir griūva į sraunumas ir krioklius, — nejudanti ir nebyli, bet gyva ir reali. Ji žiūri plačiai atmerktomis, giedrėjančiomis akimis laisvai ir džiugiai, bet jos žvilgsnis dar nepakankamai išraiškingas. Taip jaunos moterys, kurių kūnas gaivus kaip kalnų pievose ganomų karvių pienas ir jacintų syvai, žiūri į pasaulį savo skaisčiomis, ramiomis akimis. Tos akys, iš lengvo sukdamosi ir nepastebimai keisdamos išraišką, kaip dangus kad keičia savo spalvą, primena iš vidaus lengvai apšviestą gaublį, kuriame matome nežinomus, tik spėjamus žemynus ir vandenynus. Tų akių žvilgsnis niekada nebuvo

apsistojęs vien ties manim, todėl galėjau nenusakomu būdu gėrėtis visu tuo, ką jos mato tuo metu, kai žvelgia į mane, nes prieš tas akis traukėsi nepažįstami niekieno neliestų pasaulių plotai, kuriuose skendėjo ir mano regimas vaizdas. Jos judėjo ir švietė abejingai ir tiksliai kaip dangaus kūnai ir tuo pat metu audrino mano pojūčius, traukė juos į nenumanomus tolius, į neįsivaizduojamas iliuzijas.

Tik retais gyvenimo atvejais, stebėdamas didžiausius, fenomenalius reginius, kokius bendromis jėgomis žemė ir dangus kartais pakloja prieš mūsų akis, esu patyręs panašų sustiprėjusių pojūčių žaismą bei kaitą ir neribotą jų galią: vienu metu jaučiau reiškinius, kuriuos šiaip, ne tokiomis iškilmingomis akimirkomis, galime pajusti tik atskirai ir pavieniui. (Tokios akimirkos neturi pavadinimo ir palieka blyškų pėdsaką tiktai vėlesniuose mūsų kasdienybės prisiminimuose.)

Kadaise, kai šitaip, stovėdamas ant trijų tūkstančių keturių šimtų metrų kalno, žiūrėjau į priešais stūksančius ledynus ir į saulės spindulį, tartum sustingusį prie jų viršūnės, staiga išgirdau nuo jų sklindantį be galo tylų šlamesį, lyg kokią muziką, kurią ausis sunkiai gali pagauti, o juo labiau sulaikyti. Kitą kartą, vieną apniukusią rudens dieną, stovėjau po pilku dangumi stepėje, plytinčioje nuo mano kojų ligi vos įžiūrimos horizonto ribos. Klausydamasis, kaip tyliai ir šiurkščiai šnara ir švilpiniuoja žolė, vėjo klostoma plonomis pilkomis bangomis, netikėtai *pamačiau* tų begalinių bangų įlinkimuose kažkokį spindesį, kurį akis, įpratusi prie

kasdieninių reginių, vos galėjo įžiūrėti ir kuris, matyt, atsirado ne nuo saulės.

Keliaujant šitaip su Jelena, toks sustiprėjusių pojūčių žaismas, tiesa, retai, bet nuolat kartodavosi, ir visa tat vykdavo lengvai ir greitai tarsi sapne. Taip buvo ir dabar.

Kai viename posūkyje saulė atsidūrė Jelenos pusėje, ji valandėlę užmerkė akis. Tada pamačiau sunkius ir nuostabius jos vokus, po kuriais gyvavo ir savą šviesą skleidė ištisi pasauliai; ryškaus jų spindesio negalinčios pridengti blakstienos tviskėjo matinėmis aukso spalvomis.

Kol ji buvo užsimerkusi, aš stebėjau jos kaktą, skruostus ir kaklą. Aplink juos, kaip vasaros kaitros miglelė, mirguliavo vos įžiūrima, tviskanti aureolė, jos spindesys sklaidėsi į šalis judančioje ir netvarioje erdvėje, kurią greitis nešėsi drauge, ardė ir barstė į keleivių akis.

Šitaip važiavome ilgai tylėdami: ji savo būties ir tapsmo teisėmis, o aš apsvaigęs nuo pasitenkinimo, kad ji šalia, ir tas pasitenkinimas vis didėjo, liejosi per kraštus, nešdamasis visas mano mintis ir žodžius.

Tik vieną akimirką neištvėriau. Užmiršau, kur esąs, ir nutraukiau tylą trumpą valandėlę, norėdamas pasakyti, kad esu nepalyginti laimingesnis už visus pasaulio vyrus, kurie savo dienomis ir naktimis, duona ir guoliu dalijasi su pamėklėmis, ne taip kaip aš — su tikra, tobulos išvaizdos moterim.

To pakako — moteris, kuri man buvo viso pasaulio galios ir grožio įsikūnijimas, dingo kaip šmėkla.

Priešais mane pagal greitojo traukinio ritmą lingavo tuščia sėdynė tarytum šaka, nuo kurios nuskrido paukštis. Veltui traukinio langas graibstė, vertė vieną ant kito vis naujus vaizdus vis naujame šviesos ir debesų žaismę. Visa tai šmėkščiojo, lėkė kažkur kaip beformė, srūvanti masė. O aš keliavau tolyn kaip susirūpinęs, vienišas žmogus — toks be Jelenos iš tikrųjų ir buvau.

Pasitaiko, kad Jelena pasirodo kitokia proga ir kitokiu būdu, bet visada keliaujant, visada keistai ir netikėtai.

Grįžtant namo, svetimame mieste mums kartais lieka kelios valandos iki kito traukinio ar lėktuvo, autobuso ar laivo. Tos valandos visada turi ypatingą spalvą ir užima mūsų gyvenime ypatingą vietą. Saulėta popietė po lietaus. Daiktai atiduoti į saugojimo kamerą, kišenėje bilietas keliauti toliau vakare. Visas ligšiolinis gyvenimas — praeityje, visas būsimas — priešakyje. Šis tarpas kupinas visiškos laisvės. Tada žmogui gera. Niekas nėra taip, kaip buvo ir kaip bus, o tik kaip galėtų būti ir kaip — kažkokiu stebuklu — yra. Visas gyvenimas, staiga pasidarė tvirtas, aiškus, bevardis, reikšmingas tiek, kiek jis yra vertas. Ypatingą vertę ir svorį įgauna visa tai, ką žmogus pagalvoja, į ką pasižiūri, ką pauosto ar paragauja. Smulkmenos ir atsitiktiniai susitikimai tokiais atvejais dažnai atrodo kaip svarbūs dalykai ir nepaprasti išgyvenimai.

Sparčiai žingsniuoju uždusęs iš vienos gatvės į kitą, apžiūrinėju parodas, paminklus, pastatus, tarsi

norėdamas viską susikrauti į atmintį. Užsuku į parduotuves, perku bičiuliams visokius niekniekius, suvenyrus. Jaudinuosi, tartum atimčiau kažką iš gyvenimo, vogčiau iš mirties. Perku dovanas kitiems, o džiaugiuosi, tartum pats būčiau gausiai apdovanotas kažkokiais brangiais daiktais ir maloniais žvilgsniais bei šypsenomis, kurių vertė tūkstantį kartų didesnė negu daiktai. Vaikštau po nepažįstamą miestą tarsi po stebuklingą kažkieno sodą. Dairausi, stebiu, atsiprašinėju, dėkoju. O prieš akis — tiksli mano išvykimo valanda ir minutė.

Įžengiau į vieną didžiulę, ištaigingai įrengtą, šviesią popieriaus parduotuvę; pro dvejas jos duris visą laiką vidun ir atgal plaukė žmonės. Buvo toks metų laikas, kai dienos aiškiai eina trumpyn. Lauke dar buvo pakankamai šviesu, o parduotuvėje iškart užsiplieskė visos lempos ir patalpą užliejo pieno spalvos šviesa, kurioje atgijo visi daiktai, spalvingos prekės ant prekystalio ir lentynų, pardavėjų ir pirkėjų veidai. Šią akimirką pamačiau Jeleną. Ji ėjo į kasą mokėti. Pardavėja, palikusi savo vietą, lydėjo ją, nenuleisdama nuo jos akių. Kasininkė išsiblaškiusi paėmė iš jos banknotą, o kai norėjo duoti grąžą ir pasižiūrėjo į Jeleną, staiga atsistojo ir stovėdama padavė jai pinigus. Jelena pasuko į duris, o nedidelio ūgio pardavėja sekė iš paskos iki pat durų, ketindama jas atidaryti. Tačiau ją aplenkė atsitiktinai ten esantis vyresnio amžiaus darbuotojas. Žiūrėdamas Jelenai į akis, plačiai atidarė duris ir pasakė garsiai ir džiugiai:

— Leiskite, aš ir uždarysiu.

Kasininkė vis dar stovėjo ir žiūrėjo į Jeleną.

Buvau visiškai apstulbęs, kaip ir kiekvienas, kas pažvelgdavo Jelenai į akis. Tik kai durys, jai išėjus, užsidarė, susivokiau, kad reikėjo prie jos prieiti. Lyg tyčia dar nebuvau sumokėjęs už savo pirkinius. Paskubomis mečiau pinigus kasininkei, kuri abejingai pasižiūrėjo į mane kaip į skaitmenį tarp daugybės kitų skaitmenų. Stumdydamasis ir klupdamas išlėkiau laukan. Dairiausi į vieną ir kitą pusę. Šaligatviais abiem kryptim plaukė žmonės, gatve nepertraukiama virtine važiavo automobiliai. Buvo pereinamasis metas tarp dienos ir nakties. Viskas apšviesta ir vis dėlto neryšku ir sunkiai įžiūrima. Atrodė, kad pro mane eina žmonės su kaukėmis ant veidų. Kur prapuolė Jelena? Kuria kryptimi ji nuėjo? Kaip ją surasti? Pasielgiau visų blogiausiai ir neprotingiausiai. Pasukau kairėn ir, šiurkščiai stumdydamasis, ėmiau žiūrėti kiekvienai moteriai į veidą. Paskui vėl grįžau prie parduotuvės ir nuskubėjau dešinėn. Praradęs bet kokią viltį, grįžau į išeities tašką. Čia dar kiek laiko stovėjau, kaip žmogus, kuris amžinai prarado tai, ko jam visų labiausiai reikia. Viskas atrodė miglota ir neapibrėžta, tik vienas dalykas buvo aiškus: su tokiu praradimu žmogus negali susitaikyti.

Dar ilgai sukinėjausi po šį gyvą ir judrų miesto kvartalą, apsikrovęs paketais, sumišęs, dairydamasis aplinkui. Tarpais man pasirodydavo, kad už kampo sušmėžavo Jelena. Puldavau į tą pusę, ir tuoj paaiškėdavo, jog tai kažkokia nepažįstama moteris. Sustodavau susigėdęs. Po kiek laiko vėl lyg ir atpažin-

davau jos figūrą tarp žmonių priešingame šaligatvyje. Bėgau į kitą gatvės pusę — ir veltui. Viskas mane klaidino. Vis labiau nebetikėjau savo akim ir savo žingsniu.

Nusiplūkęs, išvargęs atėjau į stotį prieš pat išeinant traukiniui. Pasiėmiau daiktus, užėmiau vietą kraupiai apšviestoje kupe. Pirkinius susidėjau į lagaminą. Atrodė, kad aš susidvejinau, kad sėdžiu su lagaminu ant kelių ir be paliovos klausinėju savęs, ar tai iš tikrųjų buvo Jelena, o paskui susijaudinęs stipriai spaudžiu užraktus, kurie užsidarydami sako metaliniu balsu — vienas: taip, o kitas: ne!

Važiuojame per drėgną tamsą ir tuštumą — neapšviestą miesto kvartalą. Jelena daugiau nesirodo. Tamsa, drėgmė. Tai ne jai. Prieš mane naktis be miego, nesibaigianti, žiauri, nepakeliama dykynė. Man atrodo, kad jos nepergyvens ir galo neišvys jokia gyva būtybė. O aš turiu gyventi ir laukti. Gyventi su viltimi ir laukti. O gal ir be vilties.

Ligi šios dienos

Seniai pastebėjau, kad Jelena pasirodo vis rečiau, vis neaiškiau, bet daug turėjo praeiti laiko, kol tuo save įtikinau. Kad to nereikėtų daryti, aš buvau patenkintas gaudamas mažai, kaskart vis mažiau, tikėdamasis gauti daugiau.

Taip visą vasarą gyvenau vienu vieninteliu nesuvokiamu ir miglotu regėjimu. Važiuodamas prietemoje žalia, viena gražiausių Belgrado gatvių,

neaiškiai išvydau Jelenos figūrą baltu drabužiu. Buvo ji nusisukusi nuo manęs. Spėjau, kad ji stovi tokia neįprasta poza, kurios žmogus ilgai negali ištverti. Iš jos laikysenos galėjau spręsti, kad nori kažką pašaukti ar garsiai pasveikinti tolumoje, bet jos balso tada, kaip ir kitais atvejais, negirdėjau. Ji atrodė didinga, tarsi išskėstais erdvėje sparnais, visa atsidavusi kažkokiai man nežinomai būtinybei, lyg stengtųsi kažkam, kas išvyksta ir žiūri į ją, — kas ten buvo, aš nemačiau,— duoti kažką iš savęs ir gauti iš jo kažką, nors ir labai nedaug, kiek leidžia naktis ir nuotolis.

Visa tai mačiau vieną akimirką, kiek įmanoma pamatyti prietemoje pro lapuoto medžio šešėlį iš automobilio, lekiančio plačia ir laisva gatve. Nė mintis man neatėjo mažinti greitį ar sustoti. Priešingai — suardžiau tą vakaro panoramą: platus lapuočio vainikas, šaligatvis, aptemdytas kažkokio balto pastato fasadas ir tame fone sparnuota, vasariška moteris, kuri nesąmoningai ir dosniai stengiasi atsiduoti kažkam tamsoje ir toli,— ir nudūmiau kaip plėšikas, paspaudęs greičio pedalą.

Paskui ištisais mėnesiais nešiojausi savy tą jos paveikslą. Viskas čia buvo tikra: turtinga, ilgai trunkanti gegužės prietema, kurioje verda gyvenimas miestas, paskendęs žalumynuose, ir mergina balta suknele, iškėlusi rankas, palinkusi į nematomą pašnekovą,— vaiduoklė, bet ir gyva moteris, su kūnu ir krauju, turinti man brangų vardą ir įpročius, panašius į manuosius. Viskas man buvo padėta prieš akis, viską galėjau gerti ir valgyti kaip vyną ir vai-

sius. Ir tuo pat metu mane kamavo alkis ir troškulys, didžiulis ir beprotiškas, be mažiausios vilties, jog kada nors galėsiu jį numalšinti.

Taip keliavau per pasaulį, laimingiausias žmogus su gražiausia moterim, kurią turėjau progą pamatyti vienišos, atsižadėjimo kupinos mano vasaros pavakare.

Tik rudenį paaiškėjo, kaip negiliai buvo įleidusi šaknis ir neilgai truko mano iliuzija. Ir ne tik rudenį. Jelenos nebemačiau ir visais kitais metų laikais. Nebepadėjo man ir kelionės. Tai, nuo ko norėjau pabėgti, keliavo drauge su manim, anksčiau už mane pasiekdavo mano kelionės tikslą, laukdavo manęs stotyje, vedė į viešbutį, lydėjo mieste. O tai, ką slapta netgi nuo paties savęs tikėjausi ir troškau pamatyti, nesirodė netgi sapne. Jelenos nebebuvo. Kelionės man neteko žavesio ir prasmės.

Vis dėlto paskutiniai mano pasimatymai su ja (keisti ir neįsimintini) įvyko kelionėje.

Kukliu garlaiviu su trumpais sustojimais aplankiau keletą Viduržemio jūros miestų. Buvo taip gražu, jog niekaip negalėjau susitaikyti su mintimi, kad šį kartą atsisveikinu su viskuo, kas vadinama pasaulio grožiu ir turtais. Toji mintis visą laiką lydėjo mane kaip prislopinta muzika, visu balsu skambant aplinkui gyvenimo garsams, kaip nematomas, bet niekur nesitraukiantis šešėlis šviesų, saulėtą vidudienį. Sudie, šviesa!

Stambule turėjau pasimatyti su vienu savo tautiečiu. Sutarėme susitikti didžiulėje jo bičiulio armėno kailių parduotuvėje. Kai ten nuėjau, mano tautiečio

dar nebuvo. Parduotuvės savininkas, tamsaus pageltusio veido, ligotas žmogus, bet žvalus ir apsukrus pirklys, buvo užsiėmęs. Jis pasiūlė man sėsti ir palaukti. Turėjau progą iš arti stebėti, kaip rinkosi kailinius apkūni, rytietiško grožio graikė, lydima mažo ir daug vyresnio už ją vyro. Pilkas, tylus ir beveik nematomas jaunas pardavėjas nešė kalnus brangiųjų kailių, kurie dvelkė sandėlių šalčiu. Pats parduotuvės savininkas ėmė iš eilės tuos kailius, purtė, plačiai skleidė prieš mūsų akis, o paskui grakščiai mėtė juos ant grindų ir tiesė prie kojų aukštai, stambiai graikei, kuri stovėjo tarsi žvėrių tramdytoja. Mesdamas jis metaliniu balsu aiškiai ištardavo graikų ir prancūzų kalba kailio pavadinimą: „bizonas", „bizonas safyras", „bizonas sago", „indiškasis ėriukas", „astrachanė", „pantera", „šermuonėlis", „sabalas". Prie kiekvieno pavadinimo pridurdavo vienintelį žodį: „puikus!", „žavingas!", „madingas!", „unikalus!" Vienas po kito krito į krūvą kailiai, o su jais drauge ir tvirti, įtaigūs žodžiai, tariami kaskart vis reikšmingesniu, aukštesniu tonu, su pamaldžiu iškilnumu, tarsi būtų sakoma: „dangiškoji saulė!", „dievas visagalis!", „nekaltoji mergelė!" (Tamsiame parduotuvės kampe iš tiesų spindėjo nedidelis dievo motinos paveikslas!) Pasitikintis savimi, savo prekėmis ir savo prekyba, pirklys bandė sugauti ir mano žvilgsnį, bet aš negalėjau atitraukti akių nuo tų žvėrių kailių.

Vienas po kito skleidėsi prieš mane nepaprasti kailiai, o su jais drauge ir miškai, fermos, stepės ir nepažįstami kraštai, iš kurių jie buvo kilę. Atsivėrė

ištisas naujas pasaulis. Aš nepaprastai stebėjausi, ir vaizduotė nešė mane toli. Man brendo kažkokia viltis. Vienu metu — gerai neišgirdau kailio pavadinimo, kurį tada sakė pirklys,— prieš mano akis nusidriekė niekieno neliestos erdvės, o per jas žingsniavo didinga Jelenos figūra. Nebuvo ji nuoga, gaubstėsi, nelyginant tinklu, kraštovaizdžiu, kuriuo žengė: bangomis, saulės ir vandens mirguliavimu, jauna lapija. Tą akimirką išvydau ją, kaip niekada, su visa jos didybe ir grožiu.

Nežinau, kaip ilgai žiūrėjau į ją, užmiršęs viską pasaulyje. Kai atsitokėjau, pirklys dar vardijo: „ūdra", „kiaunė", ir vis naujais kailiais klojo kraštovaizdį su Jelena.

Nuo tos dienos Jelena niekada nebepasirodė.

Galbūt negrįžtamai praėjo laikai, kada matydavau ją dienos šviesoje, paprastai, kaip matomi visi kiti regimo pasaulio reiškiniai. Tie regėjimai visada trukdavo labai trumpai (kaip krinta žvaigždė vasaros danguje!), o dabar nė tiek netrunka, ir būtų geriau, jeigu visai jos nematyčiau.

Sunkiausiomis nakties valandomis, o naktis visada buvo pikčiausias mano gyvenimo metas, lyg ir jausdavau kartais ją šalia savęs.

Yra ne keturios pasaulio šalys, o tiktai viena, ir ji neturi pavadinimo. Nebežinau ir nebeklausiu, kas yra *žemai* ir kas *aukštai*, kas yra *praeitis* ir kas *ateitis*. Gyvenu, bet mano pasaulis — sutrikusios dimensijos ir santykių pasaulis, be matmenų ir perspektyvos. Ir Jelena jame gyvena, bet tik tiek žinau, kad

ji kažkur tiesia ranką, norėdama man kažką duoti. Ir aš trokštu ištiesti savąją ir priimti tą nematomą jos siūlomą .smulkų daiktą. Taip ir tęsiasi ilgai ta skausminga mūsų padėtis — pradėtas ir neužbaigtas judesys, mes nežinome, kur esame, kaip iš tikrųjų vadinamės. Mano sąmonėje gyvas ir aiškus tik mūsų abiejų bendras noras. Tik to noro dėka žinau, kad gyvename, jis vienintelis mus sieja, ir tai yra viskas, ką žinome vienas apie kitą.

Tokia padėtis ilgai laikytis negali; iš jos yra du keliai: arba visiška užmirštis, arba prabudimas. Šį kartą pabudau. Pabudau dabartiniam savo gyvenimui — gyvenimui be Jelenos. Gyvenu tarp žmonių, sukuosi tarp daiktų, bet jos niekas negali prišaukti.

Tarp mudviejų visada būdavo šitaip: kada jos nėra, atrodo, kad iš tikrųjų niekada ir nebuvo ir niekada nepasirodys; o kai yra — matau ją kaip tikrų tikriausią būtybę pasaulyje, ir man regis, kad ji visą laiką pasiliks čia. Tačiau dabar aš manau, kad tai buvo apgaulė, apvilto žmogaus apsigaudinėjimas. Iš tiesų ji nė nežino, jog aš esu, ir tik aš žinau apie ją. Taip yra, ir taip — reikia pripažinti tiesą — buvo visada. Galima būtų pasakyti, kad gyvenau vienos haliucinacijos prisiminimu, o dabar gyvenu to prisiminimo prisiminimais.

O betgi — reikia ir tą pripažinti! — vis galvoju, kad ji galėtų dar kartą pasirodyti, turėtų pasirodyti. Ir man atrodo, jog tas greičiausiai gali atsitikti šiltoje atmosferoje, kur vyksta didelis žmonių judėjimas.

Didžiulio viešbučio holas. Šokiai nuo penkių ligi aštuonių. Žiūriu, kaip pro mane plaukia, lyg maišomos kortos, dešimtys, šimtai gražių moterų, tarp kurių nėra Jelenos. Kiekvienas iš tų veidų trumpą valandėlę primena jos veidą, o paskui beviltiškai ir negrįžtamai virsta svetimu. Į kiekvieną iš tų moterų akimirką žiūriu kaip į ją, tačiau ji tuoj pat pasineria į kūnų srautą ir nuplaukia tarsi mirusi, daugiau negu mirusi, nes tai nėra ir negali būti Jelena.

Vis dažniau lankiausi ir ieškojau tokiose vietose, kur švenčių dienomis kokių nors iškilmių ar sportinių žaidynių pažiūrėti stadionuose susirenka daug žmonių. Čia leisdavau valandų valandas, perimtas tos savo nuojautos, atidžiau stebėdamas marias žmonių veidų negu tai, ko visi čia susirinko. Labiausiai jaudindavausi įeidamas ir išeidamas. Kartą man pasirodė, kad, pamažu nešamas iš stadiono plūstančios minios, tikrai pamačiau ją, jeigu tai galima vadinti pamatymu ir jeigu tai nebuvo beprasmiškas, niekada nesibaigiantis, kankinantis vaizduotės žaidimas.

Iš pradžių truputį abejojau, o paskui visiškai įsitikinau, jog išvydau jos galvą. Mačiau paslaptingai šypsantį jos veidą. Tikriausiai ji norėjo kažką man pasakyti, bet per minią, mus skiriančią, negalėjo prieiti. Atkakliai broviausi per žmonių masę. Po truputį artėjau prie Jelenos. Jos veidas darėsi vis išraiškingesnis. Jau galvojau, kaip jausiuosi, atsidūręs šalia jos, tikėjausi, kad ji pagaliau pasakys man viską, ko aš laukiu ir ką seniai reikėjo pasakyti. Dar energingiau pradėjau veržtis prie jos. Pagaliau, pagaliau

mes beveik vienas prieš kitą. Noriu kažko ją paklausti, laukiu, kad ji man ką nors pasakys, bet per minios klegesį nieko negirdžiu. Žmonių masė tartum įsisiūbavusios sūpuoklės tai suartina mus, tai atitolina. Vienu metu, atsidūręs arčiau jos, palenkiau galvą ir iš jos krutančių lūpų supratau, kad ji kažką sako, gyvai, karštai šnibžda. Iš to šnibždesio, veido išraiškos ir žvilgsnio suvokiau, kad ji iš tiesų nori man ką gražaus ir svarbaus pasakyti, tarpais man netgi atrodė, kad girdžiu atskirus žodžius (ne garsą, bet tų žodžių prasmę!), tačiau visumos suvokti negalėjau. Įtempiau visas jėgas, jau, atrodė, visai arti, bet tą akimirksnį jos šnibždesys nukrito ir sudužo kaip plona vandens srovelė ant akmens, be garso ir be prasmės.

Tuo tarpu siūbuojanti minia vėl mus išskyrė. Dar stengiausi nepaleisti iš akių Jelenos veido; dar jį mačiau; jis pamažu grimzdo, tarpais iškildamas tyvuliuojančioje veidų jūroje. Ji be paliovos bergždžiai bandė perduoti žvilgsniu, ko neįstengė pasakyti žodžiais. Tačiau visos mano pastangos atsispirti minios spaudimui tik dar labiau tolino mane nuo jos veido, dingstančio tarp tūkstančių kitų.

Aš pasidaviau, leidausi nešamas minios. Viskas atrodė kaip sapne.

Ir dar vieną dalyką turiu papasakoti.

Vienu metu... Pats nežinau, ar kalbėti, apie tai, ar apskritai įmanoma tą apsakyti žodžiais! Taip, vienu metu laukiau jos laiško. Tai neįtikėtina ir visiškai beprasmiška. Ir vis dėlto laukiau. Kaip sapne.

Ji tiek rodėsi man įvairiom aplinkybėm, apgau-

dinėjo mano jutimus, drumstė protą ir — išnykdavo, o dabar še tau! Kaip toji iliuzija man kilo ir kaip įsitvirtino man sąmonėje? To nežinau. Kai pirmą kartą to paklausiau savęs, tik tiek žinojau, jog seniai laukiu jos laiško, nieko daugiau — tik jos laiško, laukiu kiekvieną dieną ir nakties valandėlę, miegodamas ir budėdamas. Ir drauge *žinojau*, kad jis neateis, kad jis negali ateiti.

Kam nepasitaikė, kam nepasitaiko, grįžus į namus, žengiant apytamsiu koridorium, neramia širdim prieiti prie stalelio, kur dedami laiškai? Juk daugelis iš mūsų ne vieną kartą galvojo apie nepažįstamą ar užmirštą bičiulį ir apie jo laišką, atsiųstą iš toli, netikėtą laišką su gerais, nuoširdžiais žodžiais, kurie suteiktų mūsų gyvenimui daugiau prasmės ir šviesos. Tai vienas iš miglotų žmogaus troškimų-vilčių, kurios daugelį iš mūsų lydi metų metais ir kurios, nors ir neišsipildo, daro mūsų gyvenimą lengviau pakeliamą. Tačiau šiuo atveju aš laukiau tikro laiško iš konkretaus asmens ir konkretaus turinio.

Mintis apie Jelenos laišką kamuodavo mane tam tikrais laiko tarpais, nereguliariai ir nevienodai stipriai. Pasitaikydavo, kad ji dingsta kelis mėnesius arba bent slypi kažkur manyje kaip liga, kurios žmogus nejaučia ir nežino ją turįs. Tačiau kartais ištisas savaites ji nepalikdavo manęs nei dieną, nei naktį. Ypač vasarą. (Mat vasara toks metas, kada žmogaus nervai labiausiai sudirginti ir kada klaidinga mintis lengviausiai prikausto mus prie kurio nors neaiškaus objekto.) Ne vieną vasarą man aptemdė Jelenos laiško laukimas! Ir kalnuose, ir jūroje.

Laiškas! Kada atsitiktinai išgirstu ar perskaitau šį žodį, galvoju tik apie ją ir jos laišką. Ir tasai laiškas, kurio negaunu, niekais paverčia man visus tuos, kurie ateina, kuriuos man iš tikrųjų rašo gyvi žmonės, jis iš anksto panaikina jų vertę ir prasmę.

Grįžtu vakare iš kalnų, pavargęs, bet ramus ir giedrai nusiteikęs. Eidamas per holą girdžiu kažką tariant mano pavardę. Skubu prie portje, susijaudinęs klausiu, ar nėra man laiško. „Ne, — atsako jis, — tai buvo klaida, jums laiško nėra." Ir žiūri keistai į mane.

Virstu nuvargęs į lovą, bet užmigti negaliu. Netikiu, kad tai klaida. Turėjo būti man laiškas, ir būtinai nuo jos. O kai pagaliau užmerkiu akis ir užsnūstu, aš nemiegu, kaip visi žmonės. Kovoju su jos laišku. Girdžiu, kaip šiugžda popierius, jaučiu jį savo rankose, įtemptai žiūriu ir, rodos, matau parašytus žodžius, tik nė vieno negaliu suprasti. Tada klausiu savęs, ar ji apskritai gali rašyti paprastu žmogiškuoju mūsų raštu. Vėl visiškai prasiblaivęs, atsimerkiu ir matau tamsoje šviesos ruožą, šviečiantį pro mano lango štoros tarpą. Ir tas ruožas panašus į laišką, prirašytą tankių, lygių eilučių. Laiškas, bet neperskaitomas.

Taip ne sykį, būdavo, pabundu vidury nakties, su kartėliu ir nerimu širdyje, niršdamas ant tos prakeiktos moters, kurios laiško veltui laukiu, ir ant viso pasaulio. Prieinu prie lango kaip žmogus, trokštantis šviesos ir oro, ir smarkiai trenkiu įpykęs ranka į palangę, pasiryžęs vieną kartą suplėšyti tuos apgaulės tinklus, į kuriuos įtraukė mane mintys.

„Ne, ji niekada neparašys!"— įtikinėjau save.— Juk ji neturi rankų ir nežino, kas yra popierius ir plunksna, kas yra žmonių mintys ir žodžiai; ji nė nenujaučia, kad aš esu ir laukiu jos laiško." Taip kalbėjau sau, žinodamas, jog tuo nieko nepaaiškinsiu ir neišspręsiu. Jaučiau tik rankos skausmą. O mano mintys nežinia kelintą kartą apsigręždavo ir lėkdavo priešinga krytimi.

„Niekada neparašys? Ji neegzistuoja? Tai kas gi pažadino mane, pakėlė iš lovos ir atvedė prie šio lango? Ir ką mes pagaliau žinome, kas egzistuoja ir kas ne? Suprantu, jos nėra ir ji negali parašyti. Niekada. Bet jeigu rytoj gaučiau jos laišką, kuriame..."

Ir ratas vėl pradėdavo suktis, ir sukdavosi nesustodamas, negailestingai, ir nebuvo nei išeities, nei galo.

Tai, ko negalėdavau suvokti sapne, bandydavau suprasti tikrovėje. Išėjus pasivaikščioti, kalbantis su žmonėmis, žiūrėk, ima ir iškyla man prieš akis baltas popieriaus lapas, prirašytas juodų eilučių. Ir aš pradedu skaityti Jelenos laišką, kurio niekada nesu gavęs. Man trukdo tarsi iš tolo sklindantis prie manęs kalbančių žmonių triukšmas, bet aš atkakliai skaitau toliau.

Kiekvieną kartą savo laiške Jelena parašo man ką nors džiugaus. Siūlo kur nors susitikti arba atvykti porai dienų į nedidelį miestuką prie jūros, kur ji vasaroja. Susisiekimas patogus — galima ir traukiniu, ir laivu. Pavyzdžiui, reikia išplaukti iš...

Staiga mano skaitymas nutrūksta. Kažkas šalia

manęs pasakė kelis žodžius pakeltu balsu. Aš atsitokėjau. Klausimas buvo skirtas man. Reikėjo atsakyti.. Laiško nebeliko. Sutrikęs atsakiau į klausimą.

Tai kartojosi daug sykių. Skaitymas nutrūkdavo, kai šnekėdamiesi prieidavome prie kokio fakto, vietovės pavadinimo ar datos. Aš dalyvaudavau pokalbyje, visą laiką galvodamas apie dingusį laišką ir drauge stengdamasis būti ne per daug išsiblaškęs ir atidus pašnekovas.

Paskui atėjo laikas, kada aš laimingai visa tai pamiršau. Kankynė dėl Jelenos laiškų staiga nutrūko kaip stebuklas. Jie tūnojo kažkur svajonių ir užmiršties gilumoje, kur jų ir vieta. Ištisus mėnesius tada gyvenau ramiai ir džiugiai, dirbdamas visa energija ir valia. O paskui vėl vieną vakarą, nė pats nežinau iš kur nei kodėl, grįžo sena mintis.

Ateis toji diena. Nežinomas laiškanešys ant laiptų ištars mano pavardę, kuri tą akimirką ir man pačiam bus atradimas, tarsi ligi šiol būčiau nežinojęs, kas esu ir kaip vadinuosi. Vis dėlto laiškas! Tai bus iškilminga ir šviesi valanda, tikra šventės diena. Laiškas praneš, kada tiksliai atvyksta Jelena arba kur ir kada aš turiu nuvažiuoti. (Lyg ir ji pati būtų čia!) Aš laikysiuos paprastai ir natūraliai, tarsi metų metais nebūčiau apgaudinėjamas, kankinamas abejonių ir laukimo. Džiaugsmas bus absoliutus ir visiškas. Toji tvirtumo akimirka, neturinti jokio realaus pagrindo, staiga iškels mane į aukštybes. Ir vėl iš naujo pradės suktis ratas apie Jeleną. Vėl mane užplūs trumpos tariamo džiaugsmo akimirkos ir ilgos tikrų kančių valandos. Mintys apie jos realumą ir

neřealumą varžysis tarp savęs. Stums viena kitą ir neš mane tarsi bangos.

Dabar pavasaris. Vėl pavasaris! Prieš mane šimtas aštuoniasdešimt saulėtų dienų. Atrodo, kad mano rieškučios pilnos stebuklingų aukso monetų, kiekviena iš jų tarsi saulė. Visi keliai atviri. Alsuoju laisvai.

Kada šitaip stovėjau, sklidinas džiaugsmo ir laimės, staiga pajutau, kad už manęs atsirado Jelena. Nesiryžau atsigręžti. Stovėjo ji šitaip nejudėdama valandėlę (stovėjau ir aš sulaikęs kvapą), o paskui uždėjo man ant peties ranką. Negaliu paaiškinti, kaip ją pajutau. Tai buvo greičiau mintis apie moters ranką. Ji gulėjo ant mano peties kaip šešėlis, bet šešėlis neapsakomai mažo, nors vis dėlto realaus svorio ir taip pat realaus švelnumo ir kietumo. Aš pats stovėjau susižavėjęs ir iškilmingai susikaupęs.

Nežinau, kada toji ranka nuslinko tartum drugelio šešėlis nuo mano peties, nes kai vėl galėjau ką nors suvokti ir suprasti, jos nebebuvo.

Bet jau pavasaris. Vėl pavasaris. Esu turtingas, ramus ir galiu laukti. Taip, nieko nebuvo ir nieko nėra aišku ir tikra, bet nieko nėra ir neįmanoma ar galutinai prarasta. Žinau, kad pasaulyje daug yra pravertų langų, kuriuos bilsnoja pavasario vėjas, saulės atspindžių metalo ir vandens paviršiuje, tuščių vietų kupe, siūbuojančių minių ir švytinčių veidų, einančių pro šalį. Jaučiu, kad yra ir tūkstančiai dar nežinomų aplinkybių ir atvejų. Žinau, kad visur ir visada gali pasirodyti Jelena, moteris, kurios nėra. Kad tik nepaliaučiau jos laukęs!

TURINYS

ИБ № 2522

□ *Иво Андрич.* ПРОКЛЯТЫЙ ДВОР. Повести. На литовском языке. Перевел с сербо-хорватского *Стасис Сабонис.* Издательство «Вага», 232600, Вильнюс, пр. Ленина 50 □

□ *Ivas Andričius.* PRAKEIKTAS KIEMAS. Apysakos. Redaktorius *J. Naujokaitis.* Dailininkė *D. Gražienė.* Meninis redaktorius *K. Paškauskas.* Techn. redaktorė *D. Andriukonienė.* Korektorė *D. Meciūnaitė.* □ Duota rinkti 1981.IX.29. Pasirašyta spaudai 1981.XII.28. Leidinio Nr. 10345. Formatas $70 \times 100^1/_{32}$. Popierius spaudos Nr. 2. Šriftas 9 p. „Baltika", Iškili spauda. 13 apsk. sp. l. 13,2 sąl. sp. atsp. 12,5 leid. l. Tiražas 20 000 egz. Užsak. Nr. 4892. Kaina 1 rb 40 kp □

Leidykla „Vaga", 232600, Vilnius, Lenino pr. 50 □
Spaudė V. Kapsuko-Mickevičiaus spaustuvė, 233000, Kaunas, Lenino pr. 25 □

Kaina 1 rb 40 kp